

Вадим Собко

БІЛЕ ПОЛУМ'Я

ДЕРЖЛІТВИДАВ УКРАЇНИ

Вадим Собко

БІЛЕ
ПОЛУМ'Я

РОМАН

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1955

Розділ перший

Над соціалістичним містом вставало сонце. Воно було ще по-ранковому червоне, але вже нестерпно жарке й ясне. Увечері пройшов короткий грозовий дощ, хмари промчали над містом, зронили важкі, ніби олов'яні, краплі дощу і зникли. А нині сонце вставало чисте й ясне, віщуючи дзвінкий, безвітряний, гарячий серпневий день.

Семен Крутояр, відчинивши двері на балкон, вийшов, зіперся на поруччя й глянув на заасфальтовану вулицю, широку, обсажену молодими липами, кленами й каштанами. В цю ранню годину нікого не видно було на тротуарах, і тільки в кінці кварталу невисока двірничка в білому фартусі старанно мела великою мітлою асфальт. Погляд Крутояра пробіг по будинках, по вікнах, по балконах. За прозорим склом вікон і дверей уже почувся рух. Мине ще кілька хвилин, і вулиця сповниться потоком веселих, гомінких людей. Вони вітатимуть на ходу одне одного, розмовлятимуть голосно й привітно. Весь цей потік швидко посуне через великий парк, приплине до заводської брами і розіллється на річки, потім на ручаї, потім на струмочки, доплине до цеху, до верстата, до мартена, до креслярського стола, і почнеться звичний, напружений робочий день.

Місто прокинулося. Час на роботу.

Крутояр ще раз глянув на вулицю й зайшов у кімнату. Степанида Петрівна уже загорнула в газету сніданок.

— Дякую, мамо! — сказав, як завжди, Семен і глянув на постаріле обличчя матері, на сиве волосся, великі темні очі. Він вийшов з дому, супроводжуваний спокійною, ласкавою, ніжною материнською усмішкою.

— Не барися, синку, — прозвучало навздогін, коли Семен уже йшов униз.

Двері зачинилися. На сходах стало тихо. Крутояр вийшов на вулицю, яка була тепер залюдненою, гомінкою, веселою; він влився, ніби краплина, у людський потік і поплив разом з ним довгими, красивими кварталами промислового міста до заводу. Крутояр ішов повільно, не поспішаючи, думаючи про своє і чекаючи зустрічі з другом. От зараз він підійде до дверей високого, прикрашеного скульптурами будинку і, напевне, побачить Бориса Криницького.

Високий і стрункий, Борис Криницький вийшов з дверей і зразу ж глянув праворуч, де сподівався побачити Крутояра. Вони привітались на ходу, не спиняючись, потисли один одному руки й пішли поруч.

Над містом, над заводом, над усім Донбасом пролунали гудки. Низькі, мелодійні голоси зазвучали десь над теплоелектроцентраллю, розпливалися над парком, наповнювали квартали міста, входили в кожен будинок, у кожні двері, виходили на околиці й губилися десь між вибалками і байраками в просторому донецькому степу.

Друзі все ще йшли мовчки. Отак, кожного ранку, вже кілька років підряд, гудок заставав їх біля бульвару, саме там, де стоїть велична постать старого руського богатиря Мікули і вода б'є з-під його ніг білим пінним струменем.

Вони перейшли бульвар і пішли далі вулицею, що лежала між двома парками, старим і молодим. Праворуч товсті осокори за узорчастою огорожею високо в небі сплітали своє верхів'ття, ліворуч маленькі кволенькі клени схилились над землею, і де-не-де видніла між ними, вирізняючись своїм яснозеленим нижнім листом, липа.

Друзі мовчали, і мовчання це було незвичним, бо кожного ранку знаходилося в них багато тем і приводів для розмови. Але цей ранок був трохи незвичайним для обох...

На губах Криницького час од часу з'являлась усмішка. Ішов він легко, впевнено, ніби пишаючись своїм високим

зростом, гарним обличчям, буйними світлими кучерями. Кожен крок його говорив: життя інтересне й хороше, воно створене для мене, і я йду весело, твердо, переможно.

— Ти знаєш, я з Зоєю таки, мабуть, одружуся,— несподівано сказав Борис, коли вони підходили до прохідної.

— Угу,— нічим не виявляючи свого ставлення до цієї новини, відповів Крутояр. Енергійне, смагляве, з темними широкими бровами, обличчя його було заклопотане.

Борис коротко, швидко глянув на нього і знову замовк. Усмішка, яка з'явилася на його губах, коли він говорив, зникла. Здавалося, він навіть шкодував, що вимовив ці слова. І справді, вони зірвалися з його язика мимоволі, і навіть дивно, чому вимовилися саме вони. Зовсім не про це хотів розповісти Борис своєму другові. Хотілося сказати, що ось іде він зараз у цех і вперше в житті очолить бригаду, яка працює на десятитисячотонному пресі. Учора пішов у відпустку бригадир Куденко, і від сьогодні цілий місяць буде бригадиром перший підручний Борис Криницький. Це така відповідальність і така честь для двадцятишестилітньої людини, що аж дух захоплює, коли подумати! Але про все це Крутояр уже знає. І вчора, і позавчора, майже два тижні розповідав Борис, як чекає він цього дня. То чому ж саме сьогодні так недоречно говорив він про Зою? Так, так, саме недоречно. Для Бориса тут уже все давно вирішено, але зовсім невідомо, як поставилася б сама Зоя до повідомлення про своє одруження з ним. Ні, не треба було цього говорити. Не треба!

Борис ще раз глянув на Семенове обличчя, але не зміг прочитати на ньому нічого. Той же зосереджений, суворий вираз темних очей. Невідомо, про що він думає, і чи зрозумів він слова свого друга.

А думки Крутояра в цей час і справді були зайняті зовсім іншим. Учора на партійних зборах його обрали парторгом мартенівського цеху. Сьогодні він ішов на роботу не просто бригадиром-сталеваром, але й організатором великого колективу комуністів.

З чого він почне свою роботу? Як доведеться йому працювати далі? Як піде тепер його життя?

Того ранку було про що подумати Семенові Крутояру, і, може, саме тому так спокійно вислухав він свого найкращого друга. Так, іншим разом вони б викликали в нього сильне зацікавлення, але сьогодні...

Вони вже пройшли прохідну й наближались до одного з механічних цехів — височенної будови з бетону, заліза і скла. Просторі, майже до самого даху ворота цеху з шумом відчинилися, і ясне світло ранкового пекучого сонця освітло крокуючий екскаватор. Він крокував, низько опустивши свою сорокаметрову стрілу й дуже нагадуючи розлюченого гусака, який пригнув голову на довгій, витягнутій вперед шиї, шипить і сунеться на ворога. За ворітьми екскаватор спинився, і стріла його піднялася. Пролунав свисток. Екскаватор уперся обома лапами в землю, тулуб його трохи піднявся, посунувся вперед і знову важко опустився на землю. Потім полізли вперед лапи і вперлися в землю, даючи підпору для наступного важкого, повільного, але дуже впевненого кроку. Екскаватор рухався від цеху до того місця, де випробовували нові машини.

Отак і буде рухатися він у просторому, неосязному коричневосірому сталінградському степу, і важкі темно-руді степові орли злітатимуть із землі при його наближенні, а за ним ітиме вода й електрика, за ним ітиме життя і розцвітатиме спраглий степ, ніби чудесний весняний сад...

Крутояр бачив на корпусі екскаватора чіткі білі літери «КМЗ». Калинівський машинобудівний завод. Ці літери стоять на десятках тисяч машин, які працюють у Радянському Союзі.

Друзі зупинились між мартенівським і пресовим цехами. Тут їх дороги розходились.

— Ну, що ж, запрошуй на весілля, — ніби продовжуючи щойно перервану розмову, сказав Семен.

Обличчя в Бориса спочатку трошки порожевіло, потім раптом залилося густочервоною краскою. Він глянув на Крутояра збентежено, ніби благаючи його забути цю розмову, і нічого не відповів.

— Сьогодні вже сам? — запитав Семен і глянув на пресовий цех.

— Так. Сам.

— Щасливо. Бажаю успіху, — сказав Крутояр, згадуючи той день, коли вперше став бригадиром.

Вони розійшлися. Семен піднявся по стрімких залізних сходах і опинився на галереї, яка вела до входу в цех. Сюди ж, на галерею, виходили двері підсобних приміщень. На стіні ще висіло оголошення про закриті партійні збори. Поруч виднілася стінна газета і кілька старих, уже вичвілих плакатів.

Крутояр глянув на газету, про себе відзначив, що вона вийшла майже місяць тому, зняв з дошки номерок, кинув його в скриньку й швидко пройшов у роздягальню. Там уже було багато робітників, які прийшли на першу зміну. Вони коротко віталися з Крутояром і переодягалися швидко і звично.

Семен зняв піджак, надів спецівку і кепку з прикріпленими до козирка синіми окулярами, глянув на великий годинник. Час іти до мартена. Серед робітників у роздягальні його підручних не було.

«Мабуть, уже пішли»,— подумав Семен, виходячи.

Весь час, ідучи в цех, переодягаючись, розмовляючи з товаришами, він відчував на серці неспокій і не міг зрозуміти, звідкіля він походив. От ніби й не трапилося нічого особливого, а щось муляє і муляє, і не можна зрозуміти, що ж це таке. Крутояр перебрав усі події вчорашнього дня. Ні, вчора не трапилось нічого неприємного. Його обрали одногослоно. Від чого ж з'явилося це відчуття несподіваної неприємності, може, навіть гора? В чому тут справа?

І, перебираючи в думках усі події, навіть не тільки події, а й усі почуті слова, Семен зрозумів, що тривоги і неспокою завдають йому саме слова Бориса про одруження.

Крутояр зрозумів це і аж розсердився на самого себе. Тільки цього ще бракувало! Женяться, і дуже добре. Хай женяться! Борис і Зоя — хороша пара, і яке до них діло Крутоярові? Аж смішно! Він поздоровить їх, добре погуляє на весіллі... Кінець кінцем, що йому до Зої? Вони знайомі давно, але знали одне одного лише по роботі...

А відчуття неспокою все-таки не зникало. І Семен поспішив до свого мартена, благо зміна починалася за кілька хвилин.

Через галерею він вийшов на довгу площадку, так званий пічний прогін, уздовж якого вишикувалися в ряд чотири мартенівські печі. Робота тут ішла повним ходом, і Крутояр з одного погляду міг визначити, що робиться в усіх чотирьох печах.

Крутояр глибоко вдихнув повітря. Він змалечку знав цей запах генераторного газу і розтопленого металу, завжди ясно відчутний у мартенівських цехах. Коли б його привести сюди із зав'язаними очима, то й тоді він безпомилково сказав би, куди потрапив.

Стьопа Васькін, третій підручний, зустрів його, як завжди, вітанням, дуже схожим на піонерський салют. Стьопа з часу повернення з армії ще й досі ходив на роботу в старій гімнастюрці, заправленій у штани, підперезані широким армійським поясом. Коли він прийшов у бригаду, разом з ним з'явився дух твердої армійської дисципліни, і Крутояр завжди думав про молодого хлопця з повагою. Скромна роль третього підручного була для Стьопи явно тимчасовою. Роботу свою він любив щиро, захоплено і завжди приходив у цех раніше за всіх.

От і цього дня він був на своєму місці і уже з півгодини мовчки придивлявся до роботи печі. Бригада сталевара Мусадзе закінчувала доводити плавку. Крутоярові, очевидно, доведеться тільки вилити в ківш готову сталь. А проте на обличчі в Стьопи Васькіна не видно було задоволення. Навпаки, воно було трохи похмурим, навіть роздратованим.

Двоє інших підручних — високий, чорний осетин Ісса Гаглоєв і спокійний, присадкуватий, трохи флегматичний Матвій Дорош — стояли оддалік, поглядаючи, як працює Мусадзе.

Уже не вперше приходили підручні Крутояра в цех задовго до початку зміни. Сандро Мусадзе був кращим сталеваром заводу. Від нього можна було багато перейняти хорошого. Сам Семен Крутояр теж не раз стояв біля печі, дивився, як Мусадзе варить сталь. Багато прийомів він уже запозичив у Мусадзе, — а може, колись і Сандро гляне на Семенову роботу, знайде щось нове і для себе.

Крутояр привітався, запитливо глянув на своїх товаришів. До нього підійшов сам Мусадзе, трохи ніяково привітався й сказав з легким грузинським акцентом:

— Біля передньої стінки яма.

Крутояр підійшов до печі. Через широкий отвір, над яким саме підняли кришку, він бачив спокійну, вкриту наведеним «пухнастим» шлаком поверхню сталі. Над нею палахкотів гарячий струмінь газу, біле полум'я грало й гуло в мартені, і поверхня сталі злегка ворушилася, ніби ритмічно дихала. Сталь була вже зовсім готова.

Семен перевів погляд туди, куди показував Мусадзе, і тихо свиснув. Здавалося, ніби тут, біля передньої стіни, звідкілясь знизу, з глибини печі на поверхню рветься сильний фонтан розтопленого металу. Це було певною ознакою, що в поді біля передньої стіни утворилася яма,

і зразу ж після того, як сталь випустять у ківш, її доведеться заварювати. В тому ніякої вини Мусадзе не було, просто шлак роз'їв у поді спочатку невеличку щербинку, яка під впливом розтопленого металу розрослася й стала справжньою ямою. Такі випадки трапляються в кожного сталевара, не раз вони бували і в Крутояровій бригаді, але все-таки якось незручно передавати товаришеві несправну піч. А зараз доведеться спочатку видалити з ями метал і шлак, а потім повільно й обережно заварювати піч, домагаючись того, щоб під став рівним і блискучим, як величезне вгнуто дзеркало.

Тепер Семен зрозумів, чому в Стьопа було таке незадоволене обличчя. А проте гніватись тут нічого. Не далі як місяць тому вони самі залишили Анциферову, третьому сталеварові, таку саму яму, правда, в трохи зручнішому місці. Значить, тут, не розмірковуючи, треба братись до роботи.

Гудок пролунав над заводом. Мусадзе усміхнувся до Крутояра, і зуби його блиснули між потемнілими, пересохлими від жару губами, ніби разком яснобілого наміста.

Робота почалася.

Ложкою на довжелезній залізній ручці Стьопа взяв останню пробу і, розсунувши лопаткою шлак, вилив розтоплений метал у стакан. Сталь відразу ж застигла. Стьопа підхопив пробу на лопату і швидко побіг у кінець пічного прогону, туди, де містилась експрес-лабораторія.

А тимчасом Крутояр з Гаглоєвим і Дорошем перейшли на другий бік печі перевірити, чи все готове до випуску сталі. Ковша ще не було, і Гаглоєв з усієї сили закалатав у підвішений буфер. Дзвінки удари пролунали в цеху, і десь аж на другому кінці його ворухнувся кран, піднімаючи з землі важкий, викладений вогнетривкою цеглою, вже прогрітий ківш.

Крутояр оглянув жолоб, обмазку — все було готове. Тепер він дивився на кран, який повільно і неспішно ніс через увесь цех величезного стотонного ковша.

Сталевар глянув на кабінку крана й високо над собою побачив Зою. Вона повільно пропливала перед ним, сидячи в кабінці крана. Семен хотів краще роздивитись обличчя Зої, махнути їй рукою, але не встиг. Повернувся Стьопа з черговим аналізом. Сталь була вже зовсім готова.

Зоя обережно підвела ківш до краю жолоба. Крутояр дав наказ випускати сталь. Він уважно стежив за тим, як Матвій Дорош, його перший підручний, тонким ломком виламував з отвору матеріал, відгортав його лапкою в жолоб, звідкіля Гаглоєв викидав його звичайною лопатою геть. Семен дивився, як починає світитися отвір біля ломка. От зараз Матвій візьме грубший лом, вдарить сильніше, і зразу все сповниться нестерпно ясним світлом, іскрами і характерним клетотінням швидкоплинної розтопленої сталі. Він згадав, що на Уралі, де колись йому довелося пробути кілька місяців у командировці, першого підручного, який пробиває отвір, називають «зоровим». Це й справді так: він відкриває світло, відкриває зорю.

Дорош ударив востаннє. Разом з клубком чорно-червоного, темного диму і снопом зірчастих, схожих на бенгальські вогні іскор, білий, рідкий, як вода, метал полився по жолобу.

Семен Крутояр дивився крізь сині окуляри на розтоплену сталь. Тут він знав і розумів усе. З того, як падає і ллється струмінь металу, з його кольору, з того, як він застигає, сталевар міг досить точно визначити хімічний склад. Щоправда, тепер сталевари все рідше і рідше працюють «на око», замінюючи свої «аналізи» точними аналізами експрес-лабораторії...

Ківш рушив з місця і від'їхав од печі. Семен бачив, як Зоя обережно й точно відвела його від жолоба і поставила на вагонетку. Тепер розтоплену сталь повезуть у сталеливарний цех, знову піднімуть ківш краном, розіллють метал у форми, і стане він станинами блюмінгів чи вальками для прокатки, шестернями підйомних машин чи плунжерами величезних гідравлічних пресів.

Крутояр провів поглядом ківш і повернувся до печі. Випускаючи метал, він зовсім забув про яму, залишену йому нічною зміною. Згадавши про неї, трохи спохмурнів і поспішив оглянути під.

Так, яма була саме там, де бив фонтан. Невелика зверху, з рваними, ніби вибитими в камені краями, вона нагадувала вибоїну на рівному асфальті дороги. Зараз вона вщерть повна розтопленого металу і шлаку. Жар став нестерпним. Семен прикрив ліктем обличчя, нижче насунув кепку на лоб, намагаючись краще роздивитися, але все-таки змушений був відійти.

Цілком ясно, що треба робити.

Підручні, не чекаючи команди, почали готуватися. Стьопа з'явився із-за печі, тягнучи покручений шланг, який закінчувався довгою, метрів з п'ять, залізною трубою. Цим шлангом під тисненням шести атмосфер піде повітря, розбризкає, видме залишки металу і шлаку, і тільки тоді можна буде наварити свіжий магnezит на під і залатати цю прокляту вибоїну.

Дорош узяв довгого гачка і підійшов до печі. Крутояр глянув на нього з цікавістю,— раніше Дорошеві завжди доводилося вказувати: «Візьми гачка, зміряй глибину ями»,— а сьогодні він без нагадувань узявся до справи. Невже це на нього приклад Мусадзе так вплинув? Адже ж Сандро майже ніколи нічого не вказує підручним, вони самі знають, що робити.

— Мабуть, сантиметрів з п'ятнадцять,— сказав Дорош, змірявши глибину.

До правого отвору печі піднесли міцний залізний стіл. Семен Крутояр став на нього і взяв у руки трубку з прикрученим шлангом. Спробував пустити повітря. Воно вирвалося з трубки з пронизливим свистом, і шланг затремтів і заворочався, ніби змія.

Семен махнув рукою. Кришка піднялася, і хвиля нестерпного жару вдарила йому в обличчя.

Треба було мати залізну силу волі, щоб вистояти отут, перед розверстим отвором мартена, проти тисячоградусної температури, і не тільки вистояти, а ще й зробити свою справу точно, швидко, вміло. Кінцем трубки Семен нащупав край ями і пустив на повну силу повітря. Воно рвонулося сильним струменем, розхлюпало, розметало на всі боки залишки металу й шлаку, засвистіло, загуло в печі, звихрюючи вогонь.

Крутояр зіскочив зі стола і кинув розпечену до білого трубку додола. Обличчя його стало аж коричневим від жару і напруження, губи пересохли. Тільки очі, захищені синім склом, уперто і насторожено дивилися на піч.

Дорош став на стіл, глянув на яму. Вона була вже майже суха, тільки на самому дні ще виднілась маленька калюжка розтопленого шлаку. Дорош поспішив зіскочити з стола: навіть недовго дивитися на під було боляче.

— Заміни трубку! — крикнув до Стюпи Крутояр.

Через кілька хвилин він знову стояв на столі перед відкритим отвором печі і наполегливо, напружуючи всю

волю, видував з ями останні краплинки металу і шлаку. Він зліз тільки тоді, коли все дно стало видно до найменшого уламочка магнезиту. Спецівка аж диміла на ньому, нові рукавиці почорніли й стали мокрими, сорочка прилипла до спини.

Вже не дивлячись на піч, знаючи, що роботу закінчено, Крутояр відійшов набік, до колонки, з якої бив угору грайливий сріблястий струмінь води. Із невеличкої будочки молоденька дівчина простягла сталеварові великий кухоль газованої води. Але він нахилився до струменя й довго пив, всім обличчям відчуваючи животворну прохолоду. Потім зняв кепку, провів мокрою рукою по волоссю й глянув на дівчину.

Вона все ще тримала в руці кухоль, і вираз очей її був трохи розгублений.

— Спасибі,— сказав Крутояр, узяв і випив ще й кухоль газованої води.

До печі підійшов майстер Зеленський, високий худий старик з коротко підстриженими щетинистими вусами на сухому, пропеченому вогнем обличчі, подивився в піч, перевірів, чи добре вигнано з ями метал, і дозволив заварювати під. Підручні почали закидати яму чималими шматками магнезиту. В мартені знову загуло на повну силу полум'я.

Крутояр все ще стояв біля колонки з порожнім кухлем у руці. Високо вгорі, в синюватому димному мареві, над ним пропливла Зоя, але Семен не бачив її. В ньому ще горіло напруження важкої роботи.

Він повернувся до печі, коли майстер уже відійшов. Глянув на вибоїну, засипану магнезитом, побачив, як опливають і починають плавитися шматочки каменю. Години через три яму вдасться заварити і знову приступити до роботи.

Тепер біля печі напруження впало. Доводилося чекати, поки розтопиться магнезит, а тоді додати ще кілька порцій і знову чекати, і так кілька разів, аж поки не стане під печі на тому місці, де була яма, блискучим і гладеньким, наче скло.

«А цікаво, як там зараз Борис?»

Семенові стало образливо за себе, ця думка з'явилася так пізно. І справді, як це він міг забути? Адже сьогодні Борис вперше працює за бригадира на десятитисячотонному пресі. Величезна сила в десять тисяч тонн під-

коряється кожному помахові, найменшому рухові його руки.

Як же дізнатися про те, що робиться в пресовому цеху? Може, по телефону подзвонити? Ні, в таку хвилину Борисові, мабуть, не до телефонних розмов, він, певно, зараз цілком захоплений своєю роботою і ні про що інше думати не може.

А проте хвилювання за друга не проходило, і після того, як було засипано в піч чергову порцію магнезиту, Крутояр поспішив до телефону. Найближчий апарат стояв у будці майстра, але дзвонити звідтіля було незручно, і Семен вирішив піти до лабораторії, там телефон завжди вільний. Він швидко перейшов через цех і наблизився до дверей лабораторії саме тоді, коли біля них з'явилася висока дівоча постать.

Це була Зоя. Вона взялася за ручку дверей, озирнулася, побачила Семена й спинилася. Вона, видно, теж вибрала вільну хвилинку, щоб прийти сюди. На обличчі її лишилися темні смуги від диму, волосся було зав'язане квітчастою хусточкою, рукава легенької кофтинки закачані і на повних руках де-не-де видно було сліди витертого машинного масла. Карі очі дивилися на Крутояра весело й привітно. В неї було повне обличчя, ніс з невеличкою горбинкою, маленькі, притиснуті важким волоссям вуха і наче вимальовані губи. Крутояр ніколи раніше не цікавився тим, чи вона гарна. Це не прийшло йому в голову й тепер. Він глянув на молоду веселу дівчину, що стояла перед ним, і мимоволі знову подумав про Бориса: «Як то він там працює?»

— Іду дізнатися, як там Борис наш працює,— майже повторюючи його думку, сказала дівчина.

Тепер уже не могло бути ніякого сумніву, що Борис говорив чистісіньку правду. Та, власне кажучи, і раніше ніякого сумніву не було. Чому це якісь дивні думки лізуть у голову? Хіба йому хочеться, щоб тут було щось не так? Семен аж розсердився на самого себе.

— Я теж саме до нього хотів дзвонити,— сказав він,— ходімо разом.

Вони зайшли в двері лабораторії, і Зоя зняла телефонну трубку.

— Надя? — запитала вона.— Ну, як там у вас? Нічого? А голос у тебе чого такий? Я чую. Ну, дивись, а то мені твій голос не подобається. Ну, добре, я зайду після роботи.

Вона поклала трубку.

— Надя каже, що спочатку було важко, а зараз уже нічого, налагодилося. Тільки голос у неї такий, ніби й справді там хтось-що робиться. Треба буде зайти туди після роботи. Підемо разом?

— Мені зразу після роботи піти не вдасться,— відповів Крутояр.

— Ага, правильно, ви ж з учорашнього дня парторг,— серйозно сказала дівчина, вперше називаючи Семена Крутояра на «ви». Це ж у вас тепер сила роботи буде.

— Так,— відповів Семен.

— А я зайду після роботи, дуже мені цікаво, як він там за бригадира працював.

— Правильно,— схвалив її намір Семен.

— Мені час на кран.

Зоя повернулася й пішла, легко ступаючи міцними, ніби виточеними ногами. Крутояр глянув їй услід і теж рушив до печі. Йому дуже сподобалося, як спокійно і серйозно сприйняла дівчина його обрання парторгом. От тільки шкода, що тепер вона називає його на «ви», а як зробити, щоб усе було по-старому, Крутояр не знав.

А весілля, мабуть, буде вже скоро, бо так одверто говорити про хлопця дівчині можна лише тоді, коли все вже вирішено до кінця.

Біля печі ще тривала пауза. Остання порція вже дрібніших шматочків магнезиту, майже піску, лягла на те місце, де вранці була яма. Шихтовики поставили на стелажі шеренгу мульд, здоровених металевих корит, навантажених скрапом, чавуном, залізною рудою і флюсами, одним словом, усім, що потрібне для мартенівського процесу. От ще кілька хвилин, і перша мульда, підхоплена хоботом завалочної машини, поволі увійшла в отвір печі.

І саме в ту мить, коли це сталося, над заводом пролунав гудок. Крутояр, захоплений роботою, навіть не помітив, як до нього підійшов Анциферов із своїми підручними і прийняв роботу на ходу. Вони деякий час постояли, розмовляючи про ту прокляту яму, що завдала стільки мороки, потім попрощалися. Крутояр пішов у душеву.

Тільки зараз відчув він, яка всюди — в цеху, в душовій, на галереї, на вулиці — нестерпна спека.

Він кілька хвилин постояв під сильними свіжими струменями води, даючи повний спочинок усім м'язам свого великого, сильного молодого тіла. Потім швидко витерся,

переодягся, вийшов на галерею, пройшов через короткий коридор і спинився перед кімнатою, суміжною з кабінетом начальника цеху. «Партбюро» — ці літери чітко вирізнялися на темній фарбі дверей.

Крутояр зайшов у велику кімнату, де літерою «т» стояло два столи, застелені червоними скатертинами, стіни були завішані лозунгами й плакатами, а в кутку височіли дві сталені інструментальні скриньки.

Новий секретар сів до стола, поклав перед собою аркуш чистого паперу й замислився.

«З чого починати?»

Це питання стало перед ним одразу ж, і відповідь на нього треба було дати негайно. Звичайно, він прийшов не на пусте місце, але краще б старий парторг Соколов був тут, у цеху, а не в лікарні. Коли він захворів, партійна робота в цеху ослабла, і тепер за неї мусить узятися Семен Крутояр.

«З чого ж починати?»

— Можна?

Семен глянув на двері.

На порозі стояв високий чоловік у добре пошитому темному костюмі, з медаллю лауреата Сталінської премії на лацкані піджака. На вигляд йому могло бути трохи більше сорока років. Сивина ще тільки позначилася на його густому, коротко підстриженому волоссі. Скроні були ніби трохи стиснуті, але це не псувало його високого чистого чола.

Це був парторг ЦК партії на Калинівському машинобудівному заводі, Олексій Михайлович Ковальов. Він підійшов до стола, з-за якого підвівся йому назустріч Крутояр, привітався, сів, глянув на чистий аркуш паперу, на олівець і спокійно, впевнено й дружньо запитав:

— Ну, Семене Петровичу, з чого ж почнемо?

Розділ другий

Борисові Криницькому не вперше доводилося керувати роботою десятитисячотонного преса. Раніше бригадир Куденко, доручаючи йому вести кування, сам відходив, сідав осторонь і тільки дивився, як Борис працює. Він не підводився зі свого місця навіть тоді, коли молодий

коваль потрапляв у скрутне становище, а терпляче, спокійно чекав, поки бригада знайде вихід і робота знову піде нормально. Лише тоді, коли справа оберталася на зле і з поковки міг вийти брак, Куденко, не поспішаючи, наближався до трибуни, як зветься поміст, де стоїть бригадир, кількома словами й рухами налагоджував справу і знову відходив і сідав, посмоктуючи свою коротку, криву люльку. Саме за цю довіру, мовчання й витримку Борис Криницький дуже любив свого спокійного старого бригадира і завжди думав про нього з почуттям поваги і вдячності.

Ідучи у відпустку, Куденко, не вагаючись, залишив замість себе Бориса. Він був цілком упевнений у його вмінні й здатності вести таку відповідальну і складну роботу.

Борис уже давно, років з п'ять, від часу демобілізації, коли вони разом з Крутояром повернулися на завод, працював біля преса.

Могутня робота йде в пресових цехах великого заводу. Тут нема маленьких деталей чи інструментів, які можна було б узяти руками. Десять тонн тут вважають за невелику вагу і тільки до зливків понад сотню тонн починають ставитися з повагою. Прес, який може натиснути з силою тисячі тонн, вважається маленьким, бо й справді він найменший у цьому цеху. Уявіть собі, яка це сила — тисяча тонн! Надійні мостові крани тут підносять усе — зливки, оправки, інструменти.

Проте вся ця маса металу, енергії, вогню не може заступити чи відтіснити на другий план людину. Всюди — на кранах, біля пресів, коло печей — видно людей, і величезна сила машин підкоряється їм. А всі ці люди мають свого керівника, вони слухаються однієї людини — бригадира, який стоїть біля преса на трибуні.

Бригадир на трибуні схожий на диригента великого симфонічного оркестру, який виконує дуже складну симфонію. В його розпорядженні багато інструментів, кожен з них має свій голос. І диригент дозволяє йому грати в точно визначену мить, ні на частку секунди раніше чи пізніше; тільки тоді буде справжня симфонія.

В розпорядженні бригадира дванадцять чоловік — два машиністи, два крановщики і вісім підручних. Всі вони слідкують за кожним рухом бригадира. От він хитнув рукою праворуч, і праворуч посунувся зливков; поворушив

самими пальцями, і кран повернув зливок під іншим кутом. Бригадир опустив руку, і машиніст, майже точно повторюючи його рух, посунув від себе важіль, і прес навалився на зливок усією силою десяти тисяч тонн, зім'яв його, стиснув, витяг, перекрутив, розплющив, надаючи потрібних, точно визначених кресленням форм.

Тільки бригадирові трудніше, ніж диригенту: коли невірну ноту візьме музикант, то від того тільки поморщиться слухач, а коли непевний рух зробить машиніст чи крановщик, то це може привести не тільки до багатотисячних збитків, але і до людських жертв.

Гудка до початку зміни Борис не почув. Усю його увагу привертав зливок, заправлений у патрон попередньою зміною. Надя — дівчина-фіксатор, яка сиділа в невеличкій кабіні поруч преса і вела облік роботи бригади, подивилася на Бориса круглими схвильованими очима.

Криницький глянув на технологічну карту кування. Так, таку роботу вони вже робили не раз, тут все знайоме, хвилюватися нічого. З цього майже п'ятнадцятитонного зливка він мусить відкувати валок для прокатки холодного тонкого сталюого листа. Це, напевне, замовлення «Запоріжсталі», вони вже не раз замовляли Калінінському заводові такі валки.

Трохи скосивши очі, Борис побачив, як недалеко від нього спинився майстер Баранов, уважно подивився, чи все біля преса приготоване до роботи, відійшов трохи далі і знову став.

«Все-таки прийшов подивитися, як я працюватиму», — подумав Борис і відчув цілковиту впевненість у кожному своєму русі, рішенні, думці. Різким рухом відкинув з чола пишні світлі кучері.

На трибуну піднялась Надя, взяла з рук Бориса карту кування. Він глянув на її схвильоване, аж бліде обличчя й здивувався:

— Що це з тобою, Надю?

— Зі мною? Нічого. Ти краще про себе думай.

І з цими словами дівчина зіскочила з трибуни і подалася до свого стола.

«Це ж вона за мене хвилюється, — догадався Борис. — Та й не тільки вона. Он хлопці теж якось дивно поглядають».

Борис не помилявся. Справді, вся бригада, усі дванадцятьоро робітників зараз стежили за ним і в кожного

трохи частіше билосся від хвилювання серце. Адже, мабуть, всім у житті доведеться пережити таку саму хвилину, яка випала на долю Бориса Криницького.

«І нащо я сказав Семенові, що ми з Зоєю, мабуть, одружимося!» — раптом згадав Борис і знову ж відчув себе ніяково.

Це були якісь недоречні слова, і чому вони злетіли з його язика саме в ту мить, Борис і сам не міг зрозуміти.

І як їх можна було сказати, коли сам Борис ще й не говорив про це з Зоєю, жодним словом не виказав їй свого кохання, не виявив своїх почуттів. І все-таки в глибині душі хлопець був переконаний, що сказав він правильно, хоч, може, і трохи передчасно, що саме так воно й буде, мусить так бути!

Кран спинився. Зливок повис на товстому ланцюгу перед самісінькими бойками. Лише один рух Бориса, і верхній бойок поліз угору, ще кілька мовчазних, але дуже виразних команд руками, інколи навіть кінчиками пальців,— і зливок ліг між бойками.

І все-таки музики в роботі не було. Від свого столика в заскленій кабіні Надя стежила за роботою і ясно відчувала, що все — і темп, і ритм — зовсім інший, як було тоді, коли Куденко стояв на трибуні або здаля слідкував за тим, як працює Криницький. Ось уже замість того, щоб відміряти з одного разу, тричі встановлювали розмір, ось уже і в самого Бориса було кілька нерішучих, нечітких команд, коли крановщики не можуть точно зрозуміти, куди треба пересувати зливок.

Коли б уся бригада не була така досвідчена й кваліфікована, мабуть, скрутно прийшлося б Борисові Криницькому в цей перший день його самостійної роботи. Надя бачила, як багато крановщики, машиністи й підручні робили самі, без його команди. Дівчина поглядала на годинник і ясно бачила, що Борис тільки-тільки вкладається, а може, навіть і не вкладається в норму. А цю ж саму норму вони з Куденком набагато перевиконували...

Майстер Баранов, який весь час стояв оддалік, наглядаючи за кожним рухом Бориса, схвально кивнув головою, закурив цигарку, повернувся і пішов у глиб цеху. Синя спецівка його промайнула між нагрівальними печами і зникла. Надя полегшено зітхнула. Значить, справи зовсім не такі погані, як їй здавалося, якщо Баранов дозволив собі залишити Бориса самого.

А може, все це їй тільки здалося, може, зовсім даремно вона хвилювалась і тривожилася?

Дівчина придивилась ще раз. Ні, того чудесного, ясного й чіткого ритму, який панував довкола, коли на трибуні стояв Куденко, не було. Інколи здавалося, ніби все вже налагодилося і робота пішла, як раніше, швидко і впевнено. Надя навіть повеселішала. Але потім змінилося щось незначне, зовні зовсім непомітне, і від почуття певності не залишилося й сліду.

Вже давно і безнадійно Надя була закохана в Бориса Криницького. Закохана палко, до самозабуття, тільки якось дивно: з самого початку заборонивши собі й думати про взаємність, про можливість щастя. Чому так трапилося, Надя не могла зрозуміти. Мабуть, тому, що була вона маленька на зріст, товстенька, з круглим личком, на якому стирчав коротенький кирпатий носик і широчіли великі сині очі, а щоки були такі червоні, що, здавалося, тільки доторкнись, і на них виступить краплина крові. Вона завжди про когось піклувалася, влаштовувала чийсь справу, страшенно любила бути посередницею в освідчених, і на всіх зборах її обирали за секретаря — писати протокол.

Надя закохувалась швидко і так само швидко розчаровувалася, але з того часу, як вона закохалася в Бориса Криницького, ні про які інші захоплення не могло бути й мови. Борис був першою людиною, до якої Надине кохання виявилось наочно, бо досі вона закохувалася на великій віддалі — то в льотчика Юмашева, то в Гната Юру, то в співака Лемешева, а одного разу навіть в академіка Філатова, який цілком полонив її серце, як вона сама розповідала подругам, «магнетичною силою і добротою своїх очей».

Добра й співчутлива, вона не могла пройти мимо людського горя, всім намагалась допомогти. Робила це вона так широко й одверто, що до неї часто зверталися, як до близької людини, і Надя нікому не відмовляла в допомозі. В цеху її ласкаво називали то Надя-пончик, то Надя-м'ячик, то Надя-ягідка, і вона завжди ще більше червоніла, але ніколи не ображалась.

Їй дуже хотілося, щоб сьогодні ж, з першого разу, Борис набагато перевиконав норму, щоб вона могла в глибокій таємниці пишатися ним, вирізати його портрет з газети і покласти під подушку, потай від мами і менших сестер.

І ось бажання дівчини не здійснилось. Борис працював невпевнено, а рухи були недосить точні — все це Надя бачила і добре розуміла.

А самому Борисові здавалося, що він працює добре. Захоплений роботою, він не дивився на годинника, а коли щось виконувалося без його команди, не помічав цього,— така злагоджена була робота його товаришів, спокійна й дружна була їх допомога своєму бригадирові.

Перший валок закінчили. Кран поїхав до нагрівальної печі. Піднялася здорова, метрів з п'ять заввишки, кришка, і нутро печі з ясно видимою розпеченою цеглою стін вийнуло на робітників сухим жаром. Котяться по величезних сталевих кулях, все дно печі — під — виїхало в цех. На ньому лежали зливки, завантажені ще вчора.

Готовий валок покляли на вагонетку, а кран підхопив новий зливок і поніс до преса.

Тепер Борис почував себе куди спокійніше, ніж на початку зміни. Для нього важко було зробити перший крок, перевірити самого себе, — далі все, напевне, піде простіше і легше. Він стояв на трибуні, дивлячись, як кран підносить до преса свіжий восьмигранний зливок.

Він почекав, поки крановщики вмостили зливок на нижньому бойку, і спокійно й упевнено махнув рукою зверху вниз, — машиніст віддав важіль, і верхній бойск опустився на зливок.

І в ту ж мить гарматний постріл пролунав у цеху.

Надя закрила очі обома руками і впала обличчям на стіл. Закусивши губу, вона ледве втрималася, щоб не закричати, не заплакати вголос. Це ж ясно, цілком ясно, на пресі сталася страшна аварія, може, навіть луснув циліндр, або і ще щось страшніше. І це зробив він, Борис Криницький! І нащо тільки йому доручили таку відповідальну роботу?!

З другого кінця цеху біг Баранов, а обличчя начальника цеху Петра Павловича Рожкова з'явилось у вікні високо над десятитисячотонним пресом. Це вікно начальник спеціально наказав прорубати в стіні, щоб з кабінету можна було бачити всю панораму цеху.

В першу мить ніхто нічого не міг зрозуміти. Всі повідскакували якнайдалі від преса, бо залишатись близько було небезпечно, і тільки Борис і машиністи, які сиділи позад нього, лишилися на своїх місцях.

Бригадир стояв, учепившись руками в бильця трибуни

і ніби закам'янів. Спочатку й він не міг зрозуміти, що саме сталося, потім придивився, всміхнувся тремтячими, посинілими від хвилювання губами і сказав:

— Нічого особливого, хлопці, луснув зливок.

Надя почула голос його, здавлений, змінений до невпізнання, і насмілилася підвести голову.

Начальник цеху з одного погляду точно визначив, що сталося, і обличчя його зникло з вікна. Підбіг Баранов, досить повний, уже літній чоловік з товстою червоною шиєю й чималим черевцем. Коли пролунав постріл, то від хвилювання майстер укритися потом, і зараз густі потьoki пливли по його повному, дбайливо виголеному обличчі. Він глянув на прес, на зливок, розвів руками і, ніби докоряючи собі за поспішність висновків чи легковажність, сказав:

— І чого б то я біг?

На це запитання йому ніхто не відповів. Уся бригада була на своїх місцях. Інколи буває в пресових цехах, що зливки дуже твердих спеціальних сталей, особливо якщо вони нерівномірно нагріті, лопаються від одного доторку преса. Тут діють ще й досі мало вивчені сили внутрішніх напруг, здатні розірвати найбільшу товщу сталі.

Пресовщики в таких випадках не винні. Надя знала про це, і, як завжди, швидко переходячи від крайнього розпачу до дуже веселого настрою, засміялась і закричала зі своєї кабіни:

— От бахнуло, так бахнуло!

Борис стояв на своєму місці. Він уже добре зрозумів, що нічого небезпечного не сталося, але хвилювання не минало. Руки його часто зрадливо тремтіли, і, щоб затамувати це неприємне тремтіння, він міцно притис кулаки до грудей.

— Злякався? — спиняючись біля нього, запитав Баранов, і запитання це прозвучало спокійно й співчутливо, без тіні глузування.

— Злякався,— щиро признався Борис.

— Коли у мене вперше луснув зливок, я ще більше перелякався, забіг від преса хтозна-куди,— спокійно розповідав Баранов. Він подав команду бригаді забрати знівечений зливок і їхати по другий.

Поки привезли другий зливок, Борис заспокоївся, обличчя його з синюватоблідого знову стало звичайним, але тремтіння рук не зникло. Баранов помітив це і сказав:

— Ти почекай мить, я цей валок сам відкую, а тоді ти станеш знову. Так буде краще.

Борис кивнув головою. Він залишився вдячним за дружню допомогу майстра, який зовсім не був зобов'язаний працювати замість нього. Тепер Надя уважно придивлялась, як керує бригадою Баранов. Тут можна було ясно побачити різницю в роботі. Йї стало до сліз жаль Бориса, що стояв біля Баранова і, ніби учень, дивився, як працює його бригада.

Баранов відкував валок, усміхнувся Борисові на прощання, міцно ляснув його здоровенною рукою по плечу й пішов. Затамувавши подих, дивилась Надя, як починає роботу Борис. А в ньому ніби щось змінилося. Тепер хлопець був цілком певен кожного свого руху, слова, наказу. І бригада зразу ж відчула цю зміну, і, хоч робота йшла повільніше, ніж під командою Куденка, все частіше траплялися хвилини, коли налагоджувався справжній, чіткий ритм. У такі хвилини Надя навіть позирала на цех, чи всі помічають, як вправно працює на десятитисячотонному пресі Борис Криницький.

На столі в Наді задзвонив телефон, і, взявши трубку, вона не зразу впізнала Зоїн голос. У відповіді її ще було хвилювання, але, мабуть, куди більше гордощів. Потім Надя поклатла трубку і на мить замислилася. Сказати чи не говорити Борисові? А, власне кажучи, чому це вона мусить доповідати про цю розмову? Адже запитували її, а не Бориса.

І Надя вирішила нічого не говорити. Вона мужньо мовчала з півгодини чи навіть більше. Потім завагалась. А може, Борисові буде приємно, коли він довідається, що про його роботу запитують з інших цехів?

Борисові вона все-таки сказала, думаючи, ніби це звичайнісінький випадок, не більше, але глянула на несподівано почервоніле обличчя хлопця і зрозуміла, як не байдуже йому до цього повідомлення. І тоді, остаточно переконавшись, наскільки нещасливе її кохання, Надя вирішила бути твердою, як скеля, і повернулася до свого стола.

До кінця зміни бригада виконала свою норму. Ніхто не міг закинути Борисові нічого прикрого. Зразу ж після зміни в пресовому цеху з'явилася Зоя. Вона вже перодяглася і вмилася після роботи, наділа легеньке платтячко і туфлі на високих каблуках, від чого стала ще ви-

щою, ще стрункішою. Красунею її назвати, мабуть, було не можна, але обличчя її запам'ятовувалося надовго.

Побачивши дівчину, Борис і зрадів і зникнів водночас. Він не чекав цієї зустрічі, і, спочатку розгубившись, не знав, що говорити. Зоя помітила це й заговорила перша:

— Дуже трудно було? — запитала вона.

— Ні, не трудно, страшно,— вже цілком опанував себе Борис і розповів пригоду зі зливком.

Зоя трохи спохмурніла.

— Це з нашого цеху тобі такий подарунок привезли. А ми там з Семеном весь час про тебе думали.

— З Семеном? — перепитав Борис. Він знав, що його друг, хоч і працює з Зоєю в одному цеху, проте знає її мало, і тому здивувався.

— Отож, навіть по телефону тобі дзвонили.

— Так, дякую. Надя говорила.

Вони вийшли з цеху разом. Надя провела їх поглядом великих, ще більш як завжди округлених очей.

А біля виходу з цеху, прощаючись, Зоя сказала:

— Ти щось останнім часом і не заходиш до нас. Заходь.

Борис відчув, як на серці йому стало тепло. І він сказав:

— Дякую. Ми зайдемо з Семеном.

— От і добре,— відказала Зоя таким тоном, ніби нічого нового чи незвичайного не було в тому, що Борис прийде не сам, а з другом.

Розділ третій

Коли Сандро Мусадзе сідав до стола і брав у руки підручник, у всій квартирі залягала цілковита тиша. Вчився Сандро у заочному технікумі, мріяв стати майстром-мартенівцем, і тому працювати йому доводилось дуже багато.

Нелегка справа вчитися сорокалітньому сталеварові, у якого дочка пішла до школи, а старший син перейшов у сьомий клас. Мабуть, легше зварити найскладнішу швидкісну плавку, ніж прорватися крізь складні лабіринти задач та квадратні рівняння. І все-таки Сандро не

здавався. Він уже подужав два курси, тепер залишався останній, найважчий...

І завжди після зміни чи перед зміною, коли доводилося працювати на заводі ввечері, він підходив до стола і брався до книжок і зшитків з таким настроєм, ніби ось тут йому треба подолати найбільшу перепону в своєму житті. Він брав олівця, красиве обличчя його з тонкими, акуратно підголеними вусиками й широкими темними бровами ставало зосередженим, очі впивалися в книжку, і в ці хвилини ніхто не наважувався турбувати Сандро Мусадзе. Нічого, крім формул, рівнянь, теорем не існувало для нього в такі хвилини на світі.

Дружина його, повна, чорнява, розкішна Марина Гнатівна до роботи свого чоловіка ставилася мало не побожно. Висока на зріст, огрядна й дебели, вона ходила по кімнатах легко, майже нечутно, і всюди знаходила собі роботу.

У квартирі Мусадзе все до найменшої дрібнички мало на собі відбиток піклування господині. Вона пішла заміж вісімнадцяти років, і багато хто пророкував їй дуже нещасливу долю — надто гарним і легковажним здавався Сандро. Але одруження виявилось щасливим, і на протязі майже двадцяти років прожили вони душа в душу.

І завжди, повертаючись з роботи, з насолодою думав Сандро про ту мить, коли переступить поріг своєї квартири й зустріне погляд темнокарих, спокійних, привітних очей дружини. Тут був його справжній, глибокий, повний спочинок. Коли маленька чорнявенька Катька кидалася йому на шию, щось гаряче розповідаючи про свої найважливіші новини, коли поважний, схожий на батька, Сашко по-чоловічому розмашисто й стримано простягав йому свою маленьку, але вже міцну руку, Сандро Мусадзе відчував, що це і є його справжнє щастя. Вони обідали неодмінно всі разом, трошки раніше, коли Сандро йшов на другу зміну, або пізніше, коли приходив з першої, але обов'язково разом. Тут, за невеличким обіднім столом, кожному хотілося розповісти останні новини. Тут вирішувалися всі господарські справи й приймалися сміливі плани на вихідний день. Тут же відбувалися дуже серйозні довгі розмови про життя, про школу, про успіхи й невдачі. Траплялося так, що обід затягувався, але нікому не хотілося вставати з-за стола, так міцно згуртована була ця невеличка сім'я.

Сандро вставав завжди першим, дякував дружині, йшов до свого стола, брався до книжки, і в усій квартирі наставала тиша. Навіть пустоглива Катя, і та в ці хвилини знаходила собі якусь тиху роботу біля мами. Сашко, майже точно наслідуючи батькові жести, теж брався до книжки або йшов з дому. Ніхто не заважав Мусадзе вчитися.

А вчитися йому було нелегко. З технікуму часто надходили товсті пакети із завданнями, доводилось писати контрольні роботи, розв'язувати безліч складних задач, потім їздити на іспити. Чимало було роботи у Сандро Мусадзе. Але вже один раз ступивши на цей шлях, він не відступав з нього ні на крок. Жодного іспиту не склав він на четвірку, жодної помилки не можна було знайти в його контрольних роботах. Він визнавав тільки роботу на «відмінно», тільки найвищу оцінку мав право дістати за своє навчання. До цього він привчав не тільки самого себе, але й свою сім'ю. І, дивлячись, як працює батько, Сашко старався принести в своєму щоденнику зі школи п'ятірку, а маленька Катя заздалегідь, йдучи до першого класу, вже готувалася вчитися тільки на «відмінно».

Кожен мусить жити, працювати, вчитися якнайкраще,— це було життєвим гаслом Сандро Мусадзе, і дотримувався він його завжди.

Його бригада на мартені номер три працювала теж краще за всіх у мартенівському цеху. Якось усі вже звикли до того, що сталевари Мусадзе завжди були перші в змаганні, перші у виконанні плану.

Бувають на світі люди, яким завжди все вдається. Здається, ніби щастя само йде їм у руки, наче випадок допомагає в усьому. Але це тільки здається. Коли придивитися пильніше, то видно, що ця удача зароблена ціною повсякденної напруженої праці і приходиться вона не випадково, а цілком закономірно. Удачею саме такого роду володів Сандро Мусадзе. Він звик не жаліти себе самого в роботі і в житті й того ж вимагав від своїх друзів.

Незважаючи на те, а може, саме тому, що Сандро вимагав від своїх товаришів більше, ніж майстер або начальник цеху, люди тягнулися до нього. Завжди хтось спостерігав його роботу, вдома у нього можна було зустріти людей, яким, здавалось би, зовсім нічого робити у затишній квартирі Мусадзе. Походило це від того, що думав він не тільки про свою роботу, а про весь цех, про успіхи

всіх бригад, учив кожного, хто хотів учитися,— і це приваблювало до нього серця.

Мріяти Мусадзе любив і мріяв часто. Йому хотілося стати майстром у мартенівському цеху, а потім, може, й інженером, йому хотілося виростити своїх дітей і пестити власних онуків, йому так бажалося дожити до комунізму й побачити зовсім нове, навіть не ясно уявлюване сьгодні життя. І ще була одна мрія, про яку Мусадзе нікому не говорив. Сандро Мусадзе мріяв стати артистом, співаком. У нього був чудесний тенор, і Сандро мріяв вийти колись на сцену Палацу культури, почути, як дзвонить його голос, чаруючи слухачів.

Він розумів, що ця мрія трошки дивна, а може, навіть і смішна для солідного сталевара, але від того вона не ставала менш принадною. Сандро спробував знайти собі товаришів у цій делікатній справі й дуже скоро знайшов. У Матвія Дороша, підручного з бригади Крутояра, виявився глибокий оксамитовий бас. Саме його й запросив одного вечора до себе в гості Сандро Мусадзе.

В той вечір вони добре повечеряли, трошки випили, потім Сандро сів до піаніно, яке зовсім недавно з'явилося у невеличкій квартирі, і, обережно торкаючись великими, негнучкими пальцями білих, ніби мармурових клавішів, загравав пісню. Давно вже хотів грати Сандро Мусадзе. Завжди тягло його до рояля. Але вчитися він не міг, а проте, як грати мотив пісні з нескладним акомпанементом, зрозумів швидко.

Матвій Дорош на пісню відгукнувся одразу. Сидів він тоді біля стола, великий, огрядний, замріяно слухав музику, і пісня полилася ніби сама. Ще обережно, несміливо до його баса приєднався високий тенор господаря квартири, і пісня раптом полилася м'якими чарівними звуками.

Вони співали на два голоси пісню про козака, що йде на війну, про останній подарунок коханої дівчини — вишивану хустину. Загинув у бою козак, прикрили хусткою мертві очі, тиша в степу. Висока струнка тополя схилилася над могилою. Лине над степом теплий вітер і приносить відгомін далекого переможного бою, і гнеться тополя над самотньою могилою на просторі широкого, сонцем обпаленого степу.

Вони тихо доспівали пісню, глянули один на одного, потім почали другу. Так тривало, може, з годину.

Не все було досконалим при виконанні цих пісень. Інколи збивалися співаки з ритму, а часом з'їжджали на півтону, але все-таки невимовно гарно було слухати цей простий, прозорий, натхненний спів.

З того першого вечора минуло вже багато часу. Багато разів приходив у гості до Сандро Матвій Дорош; силу-силенну пісень переспівали вони, вивчили один одного так, як не вивчають найкращі друзі, а все-таки про мрію свою ще не сказав Сандро Мусадзе ні слова.

А вже, мабуть, час було говорити. Кілька день тому у завкомі чув Сандро розмову про наступну осінню олімпіаду художньої самодіяльності. Коли й виступити, як не на олімпіаді?

Але як же поговорити про це з Дорошем? Солідний Матвій Дорош, батько чотирьох синів, мабуть, тільки усміхнеться зневажливо у відповідь на таку пропозицію або подумає, що Сандро Мусадзе просто жартує.

Роздумуючи, Сандро вже навіть хороший репертуар підібрав для такого виступу,— зовсім небагато, всього три пісні...

Дорош у той вечір, як завжди, прийшов до Мусадзе, коли вже посутеніло. Він привітався з господарем і кілька хвилин сидів мовчки біля стола, чекаючи, поки Сандро допише останню формулу в зошит. В глибині душі Дорош не схвалював надто ретельного навчання Мусадзе, вважаючи, що час для цього вже давно минув. Проте він ставився з повагою до всякої роботи і терпляче чекав розв'язання задачі.

Нарешті обидва ікси було знайдено, ігреки теж вишикувалися поруч, і зшиток закрився.

— Все,— сказав Мусадзе,— луснула задачка, як горішок. Можна відпочити.

Він глянув на гостя, але на цей раз не пересів, як звичайно, до піаніно, а залишився сидіти біля стола.

«От зараз скажу,— думав Сандро,— візьму і скажу все чисто».

А сказати язик не повертався. Замість того, щоб поговорити про наступну олімпіаду, Мусадзе сказав:

— Ми вам ранком яму в поді залишили.

Сказав і зрозумів, що нікому це зараз нецікаво, яму вже, звичайно, давно заварили, і ніхто й не згадує про неї.

«Якийсь дивний сьогодні Сандро,— думав тимчасом Дорош,— може, я невчасно прийшов?»

І сам не встиг відповісти на своє запитання, бо Сандро, зрозумівши, що зараз ні про що запитувати не наважиться, рвучко пересів до піаніно і ніби від злоби сам на себе за свою несміливість рішуче відкрив кришку, глянув на Дороша й сердито, роздратовано спитав:

— Що співати будемо?

— Може, не треба сьогодні? — розгубився Дорош, вкрай здивований різким тоном господаря.

В цю мить у двері постукали, і зайшов майстер шихтового двору Зайко. Сандро глянув на гостя і збентежився так, ніби захопили його за якимсь лихим ділом. Але Зайко не помітив збентеження господаря. Високий, кістлявий, незграбний, він якось незручно сів на стілець і завів розмову про Крутояра.

Сандро і Дорош слухали, інколи вставляючи одне-два слова.

«Зайко — вже давно є членом партбюро, а Крутояра обрали вперше і одразу секретарем. Мабуть, це й непокоїть Зайка, — думав Мусадзе. — Та нічого, будуть добре працювати».

А Дорош сидів мовчазний, важкий, роздумував про дивний настрій Сандро і шкодував, що пісень нині співати, мабуть, не вдасться.

Розділ четвертий

Весною тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року на маленькому заодерському плацдармі, недалеко від Берліна, Семен Петрович Крутояр вступив у партію. Було це під час бою, коли почався останній генеральний наступ на лігво звіра, останній удар у Великій Вітчизняній війні.

Перед батальйоном, в якому Крутояр воював сержантом, лежали невисокі, порослі рідкими гаями й перелісками Зееловські висоти, які треба було пройти, щоб дістатися до столиці гітлерівської Німеччини. А на висотах гітлерівці побудували доти і дзоти, викопали багато рядів глибоких траншей, створили могутню систему вогню. Мабуть, ніколи за всю війну не дбали вони так про оборону, та й не диво — до столиці було менше ста кілометрів.

І коли після нечуваної в історії воєн артилерійської підготовки почалась атака Радянської Армії, саме Зеелов-

ські висоти було найважче взяти. Вже на якомусь десятому рубежі, коли здавалося, що захлидеться наша атака і не вдасться прорвати всю глибину німецької оборони, треба було зробити останній ривок. А солдати лежали, щільним вогнем притиснуті до сухого, по-весняному теплілого піску, і ніхто не міг підвести голови. Тоді парторг роти Говоров піднявся першим з землі, крикнув: «Комуністи, вперед!» і кинувся вперед на ворога.

Семенові тоді минув двадцятий рік, і комсомольський квиток ще зовсім не так давно з'явився в кишені його гімнастюрки. Семен Крутояр не був комуністом. Але він, не вагаючись і хвилини, встав з землі слідом за Говоровим і пішов в атаку, а за ним піднялася вся рота; останню лінію німецької оборони було прорвано, і шлях на Берлін відкритий.

В той день Семен Крутояр став комуністом. З того часу пройшло вже близько шести років, але він не міг забути голосу Говорова, не міг не запам'ятати назавжди, як, широко змахнувши руками, ніби бажаючи охопити всю землю, парторг упав з простреленими грудьми, гарячою кров'ю своєю зросивши суху німецьку землю.

Партія! Для кожного з нас у цьому слові втілено все найкраще. Все наше життя, всі наші найкращі помисли, найвищі поривання й бажання віддані справі партії. І не може бути для комуніста, для радянської людини вищого закону, ніж наказ партії.

У післявоєнні роки Семен Крутояр особливо виразно відчув, як розумно й продумано партія скеровує його долю. За наказом партії він служив у Німеччині, за її ж наказом повернувся додому, в рідну Калинівку, їздив на Урал вчитися передових методів сталеваріння і, нарешті, став повноправним сталеваром і парторгом мартенівського цеху.

Значить, тепер прийшов час, коли йому треба вчитися високого мистецтва керування людьми, організації життя й роботи людей, які виявили до нього таке високе довір'я.

Перший висновок, який зробив Крутояр із свого обрання, був той, що тепер сам він у своїй роботі, на кожному своєму кроці, в кожному русі і діянні мусить бути зразком для товаришів. Це був тільки перший і не найважливіший висновок, бо парторгові мало добре працювати й добре жити самому, а треба ще й навчати й організовувати інших.

Олексій Михайлович Ковальов, який був на зборах, видно, добре зрозумів, що діється на серці в Семена, і другого ж дня поспішив прийти в мартенівський цех.

— То з чого ж ми будемо починати? — перепитав Ковальов, уважно дивлячись на енергійне смагляве обличчя молодого парторга.

— А от я вже й аркушик паперу приготував, план роботи писати,—весело відповів Крутояр, але справжньої впевненості Ковальов в його словах не відчув.

— А ти перед тим, як писати, розкажи мені. А потім і запишеш.

Крутояр замислився. Виповісти думки, які тіснилися в його голові, було не так легко.

— По-перше,— сказав він,— я зроблю так, щоб усі комуністи вчилися і були зразком в роботі і навчанні для безпартійних. По-друге, перегляну умови соцзмагання і подивлюся, як можна поліпшити цю роботу, по-третє, органіую заново роботу редколегії стінної газети, по-четверте, візьмуся за нашу комсомольську організацію, по-п'яте, наша профспілкова організація...

Коли Крутояр перелічував свої перші й невідкладні завдання, заохочуюча посмішка з'явилася на губах Ковальова. Коли він усміхався, на його сухому, чисто виголеному обличчі біля рота й біля очей збиралося густе мереживо зморшок, і він тоді здавався старшим на багато років.

— Так,— сказав Ковальов,— план дуже добрий. А дозволь запитати, хто ж його буде виконувати?

— Як це хто? Звичайно, я.

— Дуже добре,— Ковальов перестав усміхатися і, копіюючи Семена, лукаво запитав: — А коли ж ти збираєшся, по-перше, варити сталь, по-друге — спати, а по-третє...

— Не розумію...

— А ти зрозумій, що коли ти сам братимешся до розв'язання всіх цих питань, які поставлені, до речі, цілком правильно, то двадцяти чотирьох годин на добу тобі, безперечно, буде мало.

— Але ж мене обрали на секретаря партійної організації. Хто ж це все мусить робити, як не я?

— Крім тебе, обрали ще й бюро.

Крутояр зашарівся й збентежився.

— Ну, так... звичайно... я й мав на увазі бюро.

Ковальов піднявся, пройшовся по кімнаті, глянув на Семена. Йому згадалися перші дні, коли він почав керувати партійною організацією. А починав він томнісінько так, як Семен Крутояр,— все намагався робити сам, навіть одного разу власноручно малював плакати до Міжнародного жіночого дня. Як давно це було! Мабуть, років із двадцять тому? Ні, більше.

— Так от, запам'ятай, Крутояр,— сказав він,— робота в тебе піде добре тільки тоді, коли ти розподілиш її між усіма комуністами. Кожен мусить мати свою роботу. Найголовніше — виконання плану, соціалістичне змагання і партійне навчання. Це робота для членів бюро.

— А сам я що робитиму?

— Все. Буде в тебе стільки роботи, аби впорався. Добре запам'ятай,— ти секретар партійної організації. Організації! Це важливе слово. Значить, і працювати мусиш не ти один, а організація. Я теж подібне пережив колись у своїй роботі, це помилка майже кожного молодого керівника. І зараз я хочу застерегти тебе: без людей, які працюватимуть поруч з тобою, без активу твоя робота нічого не буде варта.

— А я й не збирався працювати без активу,— голос Крутояра прозвучав трохи задержувато.

Ковальов помітив це.

— От і добре. Коли я неправий, тим краще. Ти матимеш на увазі мої слова і помилки не зробиш.

Крутояр збентежився. Як він може так відповідати Ковальову, партторгові ЦК партії, який спеціально прийшов до нього, щоб допомогти розпочати роботу? Йому стало соромно і зразу невистачило слів.

— Важливо,— продовжував Ковальов,— зуміти передати досвід передових сталеварів, таких, як Мусадзе, всім, усьому колективу. Браку не повинно бути, а він у вас ще трапляється. От сьогодні у пресовому...

— Що там трапилося?

— Луснув під пресом зливок, який два дні тому відлили у вашому цеху. І сталося це, коли почав працювати зовсім молодий бригадир...

— Криницький?

— Так.

— Це мій найкращий друг.

Ковальов устав і пройшовся по кімнаті.

— Це добре, коли в людини є друзі...

Без стуку зайшов начальник цеху Білозуб, а слідом за ним високий, худий чоловік, одягнений в звичайну чорну спецівку, накинута просто на голе тіло. Два верхні гудзики розстебнулися, одкриваючи густо зарослі груди. Кепку чоловік тримав у руці і весь час витирав нею лису вату голову.

— Ось, прошу, любуйтеся,— високим голосом заговорив Білозуб,— товариш Кикало, майстер електропечі, можете бути певні, надзвичайний майстер!

Кикало й справді був непоганий майстром, і на електропечі працював упевнено і майже без браку. Крутояр це знав і тому глянув на Білозуба запитливо.

— Не розумієте? — вів далі Білозуб.— Зараз я вам усе чисто розповім. У віршах і фарбах. Підходжу до електропечі, дивлюся — склепіння підпалене, місцями вже навіть сосульки висять. Заглянув у журнал — ні слова. Гукаю товариша Кикала — немає його, пішов, уже скінчив зміну, на силу завернули на виході з цеху. А піч молодому майстрові Демченку передав, нічого в журнал не записавши. На меншого хотів звернути. Ну, як вам це подобається, товаришу секретар?

Кикало все ще з викликом поглядав то на Крутояра, то на Ковальова.

— Як же це так вийшло, Кикало? — запитав Крутояр.

— Нічого не знаю. Коли зміну скінчили, склепіння було справне. Це вже не моя, а Демченкова печаль.

Він говорив, добре знаючи, що йому не повірять, говорив явну неправду.

Від цих слів Білозуб забігав по кімнаті, нервово заправляючи за вуха металеві голоблі своїх окулярів.

— Ви можете не брехати мені у вічі,— ще вищим голосом закричав він,— мене ви не одурите, я точно знаю, скільки часу треба, щоб повисли такі сосульки. Догана в наказі, цей місяць без усіх ста процентів премії. А вам, товаришу секретар, залишаю все інше... Спробуйте вплинути на цю... особу! Тільки, мабуть, навряд, щоб комусь це було під силу.

Білозуб, незважаючи на спеку, носив сукняні штани й високі хромові чоботи. Його товста тепла куртка була наглухо застебнута. З гидливою неприязню дивився він на гримаси Кикала.

Почувши про догану і премію, Кикало поворухнувся.

— Товаришу начальник,— почав був він, але Білозуб перепинив його.

— Все. Премії не буде. Треба менше шукати пасажирів і більше думати про роботу.

Білозуб крутнувся на каблуках і, ні з ким не прощаючись, вийшов за двері. Він любив цех, високо ставив звання сталесвара і не прощав тим, хто не оправдував цього звання. На заводі він вважався одним з найкрутіших начальників цеху.

Коли двері зачинилися, Кикало спробував усміхнутися.

— От чудак чоловік, та хіба ж я міг так склепіння підпалити,— не то запитуючи, не то стверджуючи, але явно шукаючи співчуття, сказав він.

Крутояр хотів сказати щось гнівне, картаюче, але його випередив Ковальов.

— Скажіть, Кикало,— просто, ніби говорячи про звичайнісіньку справу, запитав він,— для чого вам стільки грошей?

Це запитання, здавалося, зовсім не стосувалось попередньої розмови, але Кикало зрозумів зразу й почервонів. Шоки його вкрилися не рум'янцем, а червоними плямами.

— Заробляю, як і всі,— відповів він.

— А мені здається, що машиною, так би мовити, візникуючи, ви заробляєте не менше, ніж варячи сталь.

Тут уже було щось нове для Крутояра. Він глянув на Ковальова з повагою,— парторг заводу, видно, добре знав робітників.

— Нічого я там не заробляю,— задерикувато сказав Кикало,— а що премію з мене зняли, то це чиста несправедливість, і я жалітися буду. До директора дійду! От що!

— Гаразд, зараз не про це мова,— втрутився в розмову Крутояр,— ми не тут будемо розбиратися, а на робітничих зборах розповімо про цей випадок. Хай усі знають, як живе й працює майстер Кикало.

Кикало зблід.

— Ви що, вигнати мене з заводу хочете?

— Ні, не хочемо. Ми тільки хочемо, щоб майстер Кикало чесно працював біля своєї електропечі. От і все!

— Мені можна йти? — Кикало все ще не здавався.

— Так, можна.

Майстер вийшов. Крутояр трохи винувато глянув на Ковальова, немов бажаючи попросити пробачення за те,

що в мартенівському цеху є ще й такі люди. Але Ковальов, видно, знав завод краще за Крутояра.

— Це ти, Семене Петровичу, правильно вирішив обговорити цей випадок на робітничих зборах. А про цього Кикала ти, видно, знаєш не все. Він собі будинок буде. Діло це хороше, але дуже він зажерливий і хутко збудувати хоче. Недавно собі машину купив і заробляє нею, як візник: то колгоспників на базар, то пасажирів з вокзалу возить. Мені вже про це говорили. А коли йому робітники на повний голос про це скажуть, він тоді зрозуміє. От тобі й випадок, який ні під яку графу підвести не можна, а ти кажеш: «Що я буду робити, коли всіх членів бюро завантажити?»

— Олексію Михайловичу, та я ж так не говорив!

— Приблизно так. Розумієш, Крутояре, план планом, але за кожним його пунктом стоять люди. І тобі доведеться весь час думати про людей, про роботу з ними. В цеху сотні робітників, і всі різні. І кожного ти мусиш знати — болі його й радощі, сильні й слабкі сторони, куди його можна поставити, чого вимагати від нього. А ти кажеш — план. План — це папірець, коли не думати про людину.

Крутояр слухав Ковальова, думав про його слова, і майбутня робота здавалася йому надзвичайно складною й важкою. Ну, де там йому, молодому, малодосвідченому виховувати таких людей, як Кикало, людей, що мають за плечима досвід довгого життя, — як може він вплинути на них...

— Авторитету в мене мало для такого діла, — сказав Семен, ніби підводячи підсумок своїм думкам.

— Ні, — заперечив Ковальов, — є в тебе авторитет, коли одноголосно обрали тебе комуністи. Авторитетними люди не родяться. Від тебе самого, від роботи твоєї, від поведінки залежить міцність твого авторитету. Коли зважити на те, що Білозуб прийшов саме до тебе, а не до когось іншого, — початок непоганий. Ну, добре, час покаже, як підуть справи. Інструктори партійного комітету — люди з досвідом, і вони завжди допоможуть. Я теж буду придивлятися до твоєї роботи.

— Дякую, Олексію Михайловичу, — щиро, з почуттям сказав Крутояра.

Майбутня робота тепер вже не лякала його. Як він міг подумати, що всі складні питання, які ставитиме перед ним життя, доведеться вирішувати самому? Адже в цеху —

колектив комуністів, адже є бюро і заводський партійний комітет, куди завжди можна звернутися за порадою чи практичною допомогою.

Ковальов швидко вловив зміну настрою Крутояра. Він для того й прийшов сюди, щоб у молодого секретаря створилася цілковита певність дій, відчуття дружнього ліктя, на який завжди можна спертися.

— Ну, а тепер складай свій план. Мені час іти.

Ковальов підвівся, привітний, спокійний, якийсь дуже певний, потис Крутоярові руку й рушив до виходу. Двері відчинилися, і на порозі з'явилася струнка дівоча постать.

— Мені до товариша парторга мартенівського цеху треба,— тихим голосом проговорила дівчина, дивлячись на Ковальова й думаючи, що саме він і є парторг.

— От у тебе вже й робота починається,— сказав Ковальов до Семена, усміхнувся на прощання і вийшов, тихо, але щільно причинивши за собою двері.

Здавалося, дівчина була розчарована.

— Це ви парторг? — запитала вона, трохи недовірливо позираючи на молоде обличчя Семена Крутояра.

— Так, прошу сідати,— відповів Семен, дивлячись на дівчину.

Він ніколи не бачив її в цеху, а проте обличчя здавалося йому знайомим. Так, ця дівчина працює на заводі, тільки в іншому місці. Що ж привело її сюди?

— Слухаю вас,— сказав Крутояр, коли мовчання стало вже надто тривалим.

— Я до вас, товаришу парторг.

— Слухаю.

Дівчина ніяк не могла призвичаїтися до того, що парторг такий молодий, і вагалась: говорити про свою справу чи ні. Та вона все-таки наважилась і сказала:

— Мене звуть Настя Романенко.

— Так,— сказав Крутояр, розуміючи, що дівчина прийшла до нього в якійсь делікатній справі.

Невеличкі темні Настині очі раптом налилися сльозами, і вона вимовила, явно стримуючи ридання:

— Я прийшла до вас... скажіть йому... хай він не балується...

— Пробачте, хто це він? — запитав Крутояр.

— Васькін Стьопа. Степан Васькін хай не балується,— в очах у дівчини стояли сльози, і Крутояр дуже боявся,

що вони потечуть. Як поводитися в такому випадку, він не знав.

— Як не балується?

— А так. Хай жениться.

— Жениться?

— Авжеж, хай жениться. Він мені все літо обіцяє й обіцяє і все відкладає... а в мене... а в мене... син буде!

І за цим словом сльози, які висіли на довгих Настиних віях, потекли. Крутоярові од жалю й хвилювання стисло горло.

— Чому саме син? — запитав він, щоб тільки щось сказати.

— Бо я так хочу,— ридаючи, відповіла дівчина.— Я від нього нічого не вимагаю, хай не обіцяє, хай прямо скаже, що не буде женитися, то я на нього плюну і... і сама...

«Ну, почекай же, артист»,— подумав про свого підручного Крутояр, а потім сказав:

— От що, Насте, ви зайдіть завтра в цю пору, я вам усе скажу.

— Ви з ним поговорите?

— Обов'язково поговорю,— сказав Крутояр, відчуваючи, як у серці в нього закипає гнів проти Васькіна.

Дівчина встала.

— То я буду надіятися,— сказала вона, простягаючи Крутоярові витягнуту лопаточкою руку.

Дівчина дійшла до дверей і знову обернулася.

— Він зараз у червоному кутку в шашки грає,— тихо сказала вона.

— Не турбуйтеся, я його знайду.

Дівчина глянула на нього і мовчки вийшла.

«Оце так,— подумав Семен,— почалася робота».

Він якусь мить посидів нерухомо, потім потягнувся, розминаючи суглоби, встав і пішов у червоний куток. Справді, Стьопа Васькін сидів там, граючи в піддавки з підручним третьої бригади.

— Зайди до мене,— запросив Крутояр, і Стьопа покинув шашки.

— Сідай,— сказав Крутояр, коли вони зайшли в кімнату партбюро.

— Сів,— весело відповів Стьопа.

— Зараз ти в мене, артист, перестанеш сміятися. Ти знаєш, хто в мене отут зараз був? Настя.

Обличчя Степана витягнулося.

— Ти що ж, — суворо сказав Крутояр, — збираєшся дівчат дурити, зводити? А ще комсомолец!

— Семене... Петровичу! Та ми ж поженимось. До Жовтневих свят почекаати хотілося.

— До Жовтневих свят! А їй чекати не можна. Це розуміти треба.

— Не можна? Чому?

Крутояр спинився. Степан запитав так щиро, що не могло бути й мови про брехню. Невже Настя йому не сказала про дитину?

— А про те, що в неї дитина буде, ти знаєш?

— Ні. Та чому ж вона мені не сказала?

— Не знаю. В цьому ти винен. Мабуть, вона думала, чи не злякаєшся ти, бува, коли про дитину дізнаєшся. Ось як ти себе поставив!

Вигляд у Васькіна був приголомшений, але не зляканий, і Семен відзначив це з задоволенням. Степан з рішучим виглядом підвівся й сказав:

— Ви й мені і їй пробачте, Семене Петровичу. Більше про це й мови не буде. В неділю весілля. Гостем будете.

— Дивись мені, артист!

За віком різниця між ними була лише в три роки, а здавалося, ніби досвідчений літній чоловік розмовляє з хлопчаком. Семен подумав про це й усміхнувся.

Зайшов Зайко.

— Мені можна йти? — запитав Васькін.

— Можна. Клич на весілля.

— Обов'язково, Семене Петровичу, — і Васькін вилетів з кімнати.

— Що це з ним таке? — запитав Зайко, хитаючи силою головою.

— Нічого, женитися збирається.

— Всі ми колись женилися, — невизначено сказав Зайко. — А що мені в бюро доведеться робити, Семене Петровичу? — запитав він, переходячи до цілі свого приходу.

До цього питання Зайко ставився дуже ревниво. В глибині душі він побоювався, що молодий Крутояр не відчуватиме до нього, старого члена партбюро, достатньої поваги.

Семен уже думав про майбутню роботу Зайко.

— Вся цехова преса — листівки, стінна газета, блискавки — все це переходить у ваше відання, Гнате Яковичу, —

урочисто оголосив він, намагаючись одразу збагнути, подобається Зайку ця робота чи ні.— Будете в нас головним редактором. Критику розгортати треба, агітацію. Це найгостріша зброя.

— Та я ніколи до газети не писав,— невдоволено сказав Зайко.

— А я ніколи не був секретарем партійного бюро.

Зайкові пропозиція дуже не сподобалася. Невже для нього не можна було знайти не таку клопітну роботу? Він так і сказав.

— Спокійнішої роботи не шукайте, Гнате Яковичу,— відповів Семен.

— Та хто ж ту газету писати буде? — все ще не погоджувався Зайко.— Художника нема, писати нікому, малювати нікому, що ж, я сам робитиму?

— Самі ви нічого й не зробіть,— добре пам'ятаючи розмову з Ковальовим, сказав Крутояр.— Підберіть собі редколегію, знайдіть людей, вони в нас є, тільки пошукати треба.

— Та це так,— міркуючи над новою роботою, сказав Зайко.— Може, й знайдемо.

За вікном на галереї промайнули дві постаті. Стьопа Васькін ішов під руку з Настею і щось гаряче їй говорив.

Крутояр глянув на них і подумав, що його нові обов'язки готують йому ще дуже і дуже багато несподіванок.

Розділ п'ятий

Коли Борис Криницький вийшов з роздягальні на поле, висока трибуна заводського стадіону була зовсім порожня. Сонце спускалося до обрію, велике, червоне, повите димною млою. Завтра, мабуть, буде такий гарячий, душний день, що не знайдеш, де заховатися від спеки. Довгі тіні трибуни, дерев, футбольних воріт простяглися через усе поле, і тільки тепер відчувся перший, ще несміливий, але дуже приємний подих вечірньої прохолоди.

Борис глянув на стадіон. Все тут було ще новісіньке, недавно зроблене. Першого травня відбулося урочисте відкриття, і тоді Борис вперше виступав на великих змаганнях. Перемогти йому не вдалося. Тисячу п'ятсот мет-

рів біг він за Голосовим, чемпіоном області, з усієї сили намагався наздогнати його, і саме в ту мить, коли здалося, ніби наздоганяє, чемпіон вдарився грудьми в білу, туго натягнуту стрічку фінішу, і біг закінчився. Борис пішов тоді з стадіону розчарований, але наука не пропала марно. Після цього змагання він відтворив у своїй пам'яті весь біг, продумав, проаналізував тактику Голосова.

Для перемоги йому ще багато не вистачало, але Борис працював наполегливо й серйозно. Інколи йому здавалося, ніби наступна зустріч закінчиться його перемогою. Потім він згадував, що Голосов теж буде на наступних змаганнях уже не такий, як весною, а, мабуть, значно сильніший, і тоді приходили вагання.

Але які б там не були сподівання, Борис приходив на стадіон завжди, коли була вільна хвилина. Інструктор зробив точний розклад тренування, і Криницький дотримувався його дуже ретельно. З часом він і сам став помічати, що бігає краще, легше, менше стомлюється.

На роботі в цеху йому часто доводилося відзначати, що найлегше працювати тоді, коли не робиш нічого зайвого, коли все спрямоване тільки на одне — точний, вправний рух. Тоді і зливок зразу стає на місце, і крани цілком точно повертають його, і саме в потрібну мить опускається бойок. Щось подібне було й на стадіоні, тільки тут усе було підкорене одному — подоланню простору. Кожен зайвий рух гальмував швидкість, забирав дорогоцінну енергію.

Борис вийшов на доріжку, яка суцільним темним кільцем охопила футбольне поле, і з задоволенням відчув під ногами пружну міцну землю. Він ішов, не поспішаючи, ніби прислухаючись до кожного свого руху, до кожного м'яза. Високий і тонкий, в трусах і майці він здавався ще вищим і тоншим. Тіло його було сухе, засмагле, ніби вирізьблене із темного дерева.

На високій трибуні було зовсім порожньо, але на полі де-не-де виднілись люди. Хлопці й дівчата зібралися біля ями для стрибків, де інструктор провадив чергове навчання, кілька футболістів заводської команди завзято й методично обстрілювали ворота на тому боці стадіону. Кравченко, знайомий Борисові хлопець з третього механічного цеху, вчився брати старт стометрівки. Стадіон жив своїм розміреним, напруженим життям, підготовкою до майбутніх змагань.

Борис, не поспішаючи, обійшов навколо стадіону, потім ніби сама земля штовхнула його вперед, і він перейшов на легкий, неспішний біг. Нічого особливого не сталося в цю мить на стадіоні, але на якусь секунду все спинилося. Всі дивилися, як легко й плавно, ніби зовсім не докладаючи зусиль, біжить Борис Криницький.

Він зробив ривок, досяг найбільшої швидкості і потім знову перейшов на плавний розмашистий біг.

Коли б він не був такий захоплений бігом, то, мабуть, помітив би ще одну людину, яка знаходилась на трибуні, дивлячись на доріжку і зелене поле. Семен Крутояр зайшов до Бориса в гуртожиток, не застав його і пішов на стадіон, напевне знаючи, де можна знайти свого друга.

Тепер він сидів на самісінькому верху трибуни, і в нього за спиною торкалася обрію величезна жовтогаряча, майже без променів, куля вечірнього сонця.

Борис закінчив біг. Він відійшов набік і робив гімнастичні вправи, примушуючи працювати кожен м'яз,— на змаганнях вони будуть потрібні — дужі, пружні.

Потім Борис знову пробіг кілька кругів на повну силу, далі — несамовите напруження останньої фінішної прямої і, нарешті, удар грудьми, падіння на уявлювану фінішну стрічку. Крутояр схвально похитав головою й по волі зійшов з трибуни вниз. У нього завжди з'являлися дивні почуття, коли він дивився, як бігає на стадіоні Борис, — це був і сум, і заздрість, і радість за друга.

Коли уважно придивитись, як ходить Семен Крутояр, то можна було помітити, що він трошки припадає на праву ногу. Було таке враження, ніби йому незручно ходити. І тільки найближчі друзі знали, що в ступні у Семена, біля самісінького суглоба, ще й досі сидить осколок від снаряда, виїняти його звідтіля не можна.

Це було в сорок третьому році, в той день, коли Семен уперше пішов у бій, де йому довелося впасти на полі з закривавленою ногою. Потім півроку в госпіталі, шість місяців неймовірного напруження сили волі — Крутояр вчився ходити, після чого виписався з госпіталю знову в полк, хоч мав право їхати в тил. От тільки ступати на праву ногу спершу було трохи боляче і назавжди довелося покинути мрію про спорт.

А як любив змагання Семен Крутояр! Шкода, обірвала війна його юність, не дала змоги пережити радість змагань на просторих зелених стадіонах. Ну, що ж, думав

він, подивимось, як бігає друг, як перемагає Борис Крипицький, порадіємо за нього.

Борис вийшов з душевої свіжий, вимитий, дужий, ніби й не було за плечима дня напруженої роботи і години тренування. Помітивши Семена, він радісно усміхнувся і сказав:

— От добре, що ти прийшов, а я збирався йти до тебе.

— Чудесно бігаєш,— сказав Крутояр.

— Правда? — Борис зрадів від цієї несподіваної похвали.

— Так, правда. Чудесно бігаєш, особливо на прямих, а от, коли переходиш на поворот, на віраж, там ще не все гаразд.

— А що ж?

— Там ти уповільнюєш біг, а мені здається — саме там його можна прискорити. Тільки треба чітко й сильно працювати руками, особливо правою. Ти спробуй.

— Про це варто подумати,— відповів Борис. Він завжди трохи дивувався, слухаючи поради Крутояра. Було незрозумілим, звідкіля так добре все це знає його друг. І найдивніше полягало в тому, що саме виконуючи ці поради, він, як правило, домагався кращих результатів. От і тепер він прикинув, як можна практично використати цю пораду. Виходило добре.

І раптом Борис подумав про Голосова і згадав, що той теж уповільнює на поворотах біг, теж не використовує всіх своїх можливостей. Може, саме тут і лежить секрет майбутньої перемоги?

Борис поклав собі завтра ж перевірити пораду друга. Цікаво, дуже цікаво, що воно з того вийде.

Він звик домагатися свого. Тренування, тренування, тренування, і він буде чемпіоном області.

Друзі вийшли зі стадіону. Вечір уже опускався над містом, у широких вікнах засвітилися перші вогні, довгими шеренгами вишикувалися ліхтарі вздовж вулиць і бульварів, тримаючи на своїх високих узорчастих металевих стовпах по дві або по три кулі, повні ясного матового світла. Легесенький подих вечірнього свіжого вітру сколихнув на бульварах застигле листя кленів і лип. Вітер летів зі степу, який починався тут-таки, за останнім кварталом міста, і ніс з собою пахощі свіжоскошеної пшениці, материнки і деревію, а інколи й свіжий, солодкуватий аромат м'яти.

Вони йшли до будинку, де жив Крутояр. Це вже так повелося здавна, що ввечері сходилися вони разом у Крутояра чи десь у парку і годину-дві проводили разом.

Дійшли до Семенової квартири, зайшли в кімнату.

Степанида Петрівна взялася готувати чай, а хлопці пройшли до Семена, і там господар спитав:

— Ну, як тобі сьогодні кувалося на перший раз?

Весь довгий день пройшов перед очима Бориса. Він розповів і про перші невпевнені рухи, і про те, як луснув зливков.

— Знаю вже,— сказав Семен, згадуючи слова Ковальова.— Будемо розбиратися.

Він відійшов до етажерки і став, поправляючи книжки, обережно ставлячи їх корінець до корінця.

— Знову нові книжки, Семене? Ох, як чудово «Повість про справжню людину» видали,— Борис з задоволенням гортав сторінки, роздивлявся чудесні ілюстрації талановитого художника.— І Гоголь новий...

— Це передплата. Ювілейне видання. Хороше, тільки виходить надто поволі,— поскаржився Крутояр.

— Чекай, у тебе ж був уже Гоголь. Ось де він стоїть! Дивись, Семене, скоро вже й получки тобі не стане...

— Нічого, поки що вистачає.

Чути було, як у сусідній кімнаті дзенькає ложечками Степанида Петрівна. Розмова не клеїлася. Борис вийшов на балкон.

— Десь гроза,— сказав він, побачивши далеко на обрії ледве помітний відсвіт зірниці.

— Добре було б, якби дійшла до нас,— відповів Семен,— а то так парко, що і дихати нічим.

— Ага, я й забув сказати,— раптом гаряче, ніби оце тільки наважившись, заговорив Борис,— до мене Зоя заходила, в гості запрошувала мене й тебе.

— Ну, що ж, підемо.

Голос Семена долітав до Бориса на балкон трохи приглушено. Він був спокійний, звичайний. Семен поставився до цього повідомлення спокійно, ніскільки не виявляючи здивування. В гості, то й у гості...

— Коли ж підемо?

— Завтра можна. Неділя,— відповів Семен.— До речі, я в неї ніколи дома не був. Цікаво глянути, як там живе старий Сахно. Кажуть, у нього ціле господарство.

— Нема там ніякого господарства,— сказав Борис, вже стоячи на порозі балкона.— Яблунь багато.

— Оце добре. Люблю яблука...

— Ідїть чай пити,— з'явилась на порозі кімнати Степанида Петрівна.

Друзі пішли в другу кімнату.

Чай і вечеря вже були на столі. Степанида Петрівна сіла на своє звичайне місце, запитала Бориса — три чи дві ложечки цукру класти в його чашку, і Борис, усміхнувшись, відповів, що дві. Це запитання Степанида Петрівна ставила йому вже на протязі кількох років. Вони пили чай з дуже смачним розсипчастим печивом, яке так і звалося «розсипай».

Степанида Петрівна завжди брала участь у розмовах двох друзів. Вона розпитала Бориса, як минув день і, довідавшись, що в нього під пресом луснув зливok, стала дорікати Семенові, що підвів свого товарища... Вона любила Бориса, як рідного сина, і дуже боялася, що він одружиться невдало, візьме лиху дружину. Надто вже він вродливий, усі дівчата на нього озираються. За Семена вона була спокійна. Більше того, він навіть трохи турбував її — чого доброго, на все життя холостяком залишиться. Хлопець хороший, міцний і начебто непоганий, а на дівчат у нього талану нема...

Борис випив чай, подякував за гостинність і, домовившись з Семеном, що завтра надвечір зустрінуться й разом підуть до Зої, сказав на добраніч і вийшов.

Семен вийшов на балкон і довго стояв нерухомо, дивлячись на небо, на спалахи далеких зірниць. Ніч уже спустилася над землею. На вулицях де-не-де проходили люди. Їх було небагато. Місто рано вставало і рано лягало спати. Правда, сьогодні, в суботній вечір, на вулицях було людніше, як звичайно. Семен бачив, як, проходячи вулицями, зникають десь на бульварі, а потім, мабуть, у парку, юнаки й дівчата. Вони йдуть, узявшись під руки, весело розмовляючи. Часом по троє, по четверо проходили літні робітники.

Семен замислився. Багато чого думалося йому в ці спокійні вечірні години. Звичайно, сьогодні до нього приходили і ще багато приходитимуть у неприємних, а часом навіть і в смішних справах. Це — дрібниці, які складають велику частину життя, та в цьому житті головне не вони. Головне тут робота цеху, його план і ви-

конання цього плану. Сьогодні під пресом у Бориса луснув зливочок. Як повинен тепер Семен, новий парторг мартенівського цеху, подбати про ліквідацію браку, щоб ніколи не могло повторитися щось подібне? Чи не скаже йому начальник цеху: «Ваше діло, товаришу, громадська робота, а в ці справи ви не втручайтеся, це не ваша галузь». Ні, мабуть, не скаже, а коли скаже, то Семен однаково візьметься й за нього. Поцікавиться кожною дрібницею, розбереться у всякій справі.

Вулиці порожніли. Де-не-де в світлі ліхтарів проходила і швидко зникала невиразна людська постать. Семен зайшов у кімнату.

Журнал «Більшовик», присланий йому Ковальовим, лежав на столику, і стаття про організацію партійної роботи на виробництві була підкреслена червоним олівцем.

Семен узявся читати. Якихось особливих новин у статті не було, але досвід роботи багатьох секретарів цехових організацій узагальнювався широко й повно. Хороший і уважний товариш Ковальов, про все подумав, ось навіть журнал надіслав додому.

Було вже пізно, далеко за дванадцяту, а спати не хотілося. Завтра неділя, рано вставати не треба, хоч він, напевне, прокинеться, як завжди, о шостій.

Борис, той, звичайно, з самісінького ранку буде на стадіоні. Режим витримує... Як хороше біг він сьогодні! На осінніх змаганнях напевне перемаже, в цьому Крутояр був глибоко переконаний.

А голова у Бориса після перемоги не запаморочиться? Уже й зараз, коли він тренується, хлопчак збираються біля душової: «Криницький іде! Криницький іде!» Ні, не запаморочиться! Не такий хлопець Борис. Він честолюбний, а щоб зазнатися...

За вікном, за відчиненими дверима трохи дужчий порив вітру. Може й справді вночі буде гроза? От добре було б, а то вже дихати нічим від спеки.

Семен встав з дивана, на якому так вигідно був умотився, глянув на Степаниду Петрівну, що заснула, прихиливши голову до подушки, і тихо, намагаючись не грукнути дверима, вийшов з дому.

На вулиці на нього налетів теплий вітер, попестив обличчя, скуйовдив волосся. Семен поволі, не думаючи, куди йде, побрів до парку. Він дійшов до входу на цен-

тральну алею, на початку якої стояла висока масивна арка з написом «Парк імені Пушкіна», якусь мить постояв, потім звернув на глухішу стежку, ледве освітлену сьвітлом далеких ліхтарів і, не поспішаючи, побрів нею.

В парку було порожньо. Тільки вітер ходив довгими алеями і ставав з кожним подихом дужчим, віщуючи грозу, яка гриміла десь далеко-далеко за горизонтом. Молоді дерева стримано шуміли, і в цьому шумі Семенові вчувалася певна мелодія. Раптом вузька алея поширшала, і перед очима Семена виросла висока постать бійця, який стояв на постаменті, скорботно похиливши голову і стискаючи в руці автомат. Довкола пам'ятника росли невисокі верби, і їхнє опущене долу гілля в нічній п'тьмі здавалося справді плакучим, траурним, печальним. Семен багато разів бував біля цієї братської могили, де поховано бійців, що загинули при визволенні Калинівки від гітлерівців, але вперше побачив цей пам'ятник уночі. У півтемряві він виглядав ще виразнішим, і схилене скорботне обличчя бійця здавалося живим.

Поблизу пам'ятника стояло кілька лав, і на одній з них Семен помітив масивну людську постать. Він побачив її тоді, коли підійшов дуже близько і звернути чи піти назад було вже неможливо.

— Добрий вечір! — сказав Семен.

— Добрий вечір! — відказав чоловік.

Семен з голосу впізнав директора Калинівського машинобудівного заводу Володимира Володимировича Воронова. Він сидів на лаві, спокійно, непорушно дивлячись на пам'ятник.

— Сідайте, — запросив він, і Семенові не залишалось нічого іншого, як сісти поруч з директором на лаві.

Воронов був директором Калинівського заводу років зо три, і з роботою його тут пов'язувалося дуже багато хорошого.

Пам'ятник над братською могилою був теж справою ініціативи і організації Воронова. Сюди перевезли останки бійців з околиць Калинівки. Чимало прізвищ похованих вдалося взнати, але ще більше було невідомих героїв. Цей пам'ятник завжди привертав увагу директора. Часом уночі, повертаючись з роботи, він відпускав машину біля парку, ішов до пам'ятника й кілька хвилин мовчки сидів на лаві, дивлячись на похилу голову бійця, на плакучі верби, на молоді дерева.

В місті говорили, що директор приходив до свого сина — лейтенанта-танкіста, який загинув у бою за Калинівку в сорок третьому році.

Відколи Воронов став директором, завод помітно пішов уперед, а місто просто розцвіло, і, мабуть, не було в ньому куточка, де б не з'являлася міцна, кремезна постать директора. Його смагляве обличчя бачили всюди, а від уважних темних і блискучих, ніби маслини, очей його ніщо не могло сховатися. І завод, і місто він знав, як добрий господар своє господарство. По суботах на прийом до нього люди приходили в таких несподіваних справах, що навіть сам Воронов дивувався.

Але це була одна і зовсім не найважливіша частина роботи. Головну увагу директора забирав завод. І саме там доводилось йому застосовувати своє вміння інженера, адміністратора, політика.

Жив Воронов сам-один у просторій квартирі і значно краще почував себе на заводі, ніж удома.

— Дивіться,— сказав він до Семена,— усі наші весняні посадки прийнялися. А місяців зо два тому я здорово боявся, думав — повсихають.

Молоденькі дерева шелестіли листям, ніби погоджувалися з словами директора.

— А ви тепер парторг у мартенівському? — несподівано змінив він тему розмови.

— Так.

— Ну, як вам з Білозубом? Не посваритесь?

— Ще не знаю.— Семен не міг зрозуміти, чому він має посваритися з Білозубом.— А чому я мушу з ним...

— Ні, це не обов'язково, але всяко буває. Та в разі чого, ви не бійтеся, сваріться. У вас там є про що подумати.

— Так. Це правда.

— Бажаю успіху.

Директор підвівся, і Семен подумав, що він, мабуть, підійшов зовсім недоречно і перебив спочинок людині. От уже зникла в темряві масивна постать Воронова, а Крутояр все ще сидів на лаві.

Край неба раптом посвітлішав, потім величезна червона заграва розлилася на півнеба, все довкола освітлюючи тривожним червоним світлом. Здавалося, ніби за заводом спалахнула величезна пожежа, і вогонь розгоряється все більше й більше, сягаючи надхмарної височини.

Семен не поворухнувся. Тиша стояла над містом. Заграва поволі почала затухати,— це на сусідньому металургійному заводі випустили шлак.

Заграва зникла. Знову темрява оповила парк. Семен Крутояр все ще сидів на лаві, дослухався до приглушених перекатів далекого грому і думав, що про можливу сварку з Білозубом Воронов говорив неспроста.

Розділ шостий

Воронова викликали до Москви несподівано. Прийшла коротка телеграма: негайно з'явитися до міністерства — і все. Які матеріали треба з собою брати чи до якої доповіді готуватись — не говорилося.

Він перебрав у думках можливі варіанти розмов, замовлень, склав собі список вимог, які треба буде поставити перед міністерством і вирушив. Воронов їхав до Москви з задоволенням. Як і всі радянські люди, він любив бувати в столиці, любив її вулиці й площі, гамір і напружений темп життя, вогні реклам і потоки автомобілів, любив ходити на Красну площу вночі, коли в синьому небі горять рубінові зорі Кремля і багрянний прапор Радянської держави, освітлений електричним сяйвом, майорить на вітрі.

Поїзд на Москву відходив уночі, це був один з багатьох поїздів, які ходять між столицею і Кавказом, комфортабельних і зручних. Володимир Володимирович подумав про це з приємністю, можна буде добре виспатися, спочити й почитати.

Він закінчив роботу в той день трохи раніше, переговорив з Хорошком — головним інженером заводу, подзвонив Ковальову. Проти звички, Воронов не пішов додому, а поїхав машиною — до вокзалу далеченько, треба їхати. Дома, у великій порожній квартирі його зустріла старенька бабуся, далека родичка. Вона сказала, що страви на обід і продукти в дорогу вже готові.

В кабінеті директора Калинівського заводу, який служив йому і за спальню, стояв великий письмовий стіл, тахта і шість укладистих шаф з книжками. Вони займали майже всі стіни кабінету,— видно, господар дбав про свою бібліотеку. Тут були останні технічні новинки. Во-

ронов уважно стежив за ними; три шафи займала художня література.

Володимир Володимирович мав своїх улюблених письменників, а також письменників, які в нього не користувалися повагою, поява однієї книжки яких десь поблизу або в кімнаті псувала йому настрої. Він любив Пушкіна і Шевченка, Толстого і Гоголя, Діккенса і Твена, ненавидів Достоевського і Андреева, не терплячи навіть вигляду їх книжок.

Тепер він стояв біля відчиненої шафи й дивився на корінці книжок, ніби наново зустрічаючись зі старими хорошими й приємними знайомими. Тут стояли не тільки книжки-знайомі, але й великі друзі. І саме одного такого друга — «Козаків» Толстого — взяв з собою Воронов у дорогу до Москви. Він уявив собі, як завтра ранком прокинеться у вагоні вже за Харковом, добре поснідає і візьметься читати.

Книжка лягла в важкий жовтий портфель, з яким директор завжди їздив у командировки. Бабуся принесла великий пакет, дбайливо обв'язаний шпагатом.

— Було б добре, Володимире Володимировичу, коли б ви все це з'їли, нічого не залишали у вагоні, а шпагат привезли мені назад, — сказала бабуся.

З такими словами вона зверталася до Воронова щоразу, коли він збирався кудись їхати. Воронов усміхнувся й пообіцяв обов'язково привезти шпагат назад. Обіцянку цю він давав кожного разу і так само кожного разу не виконував. Воронов глянув на письмовий стіл, на шафи, подумав, чи не забув чого, і вийшов.

Будинок, де жив директор, стояв на краю міста, і з високого ганку було видно широку нічну панораму заводу. Воронов сплинув на мить, дивлячись на високі, освітлені електрикою хмарини диму й пари. Він знав тут кожен вогник, розумів значення кожного гудка, кожного спалаху світла. Завод уявлявся йому живою людиною-велетнем, що лежить перед ним у темряві й дихає ритмічно, потужно, на повну силу. Скільки ж він може зробити, цей велетень? Гори може повернути, ріки перегородити, канали викопати, турбіни поставити! Все може.

Воронов сів у машину. Шофер зразу дав повний газ, і авто швидко помчало по шосе. Молодий парк у темряві здавався непроглядно густим.

До вокзалу довелось їхати хвилин з десять, і всі десять хвилин обабіч дороги з'являлись і зникали вогні, довгі, присадкуваті корпуси цехів, заводські брами і труби,— кілька великих заводів працювало в Калинівці день і ніч.

В місті розпочали будувати новий великий вокзал, бо старий зруйнували гітлерівці. Чекаючи, поки прийде поїзд, Володимир Володимирович ходив туди й сюди по перону, і думки його були весь час там, на заводі, в цехах і конструкторських бюро, біля машин і печей, біля верстатів і креслень.

Розриваючи повітря, засигналив паровоз, і зразу побігли, стукаючи буферами, обтічні нові цільнометалеві вагони. Воронов пройшов до свого жовтого вагона. Солідний провідник з сивими підстриженими вусами й акуратно пришитими залізничними погонами перевірів його квиток. Директор зайшов у коридор, застелений м'якою доріжкою, і відчув запах свіжої випрасуваної білизни.

Поїзд якось мить постояв, потім знову свиснув паровоз, і вагони плавно, набираючи швидкість, пішли в глибоку, неосяжну темряву ночі.

«Іду»,— подумав Воронов, дивлячись прямо перед собою в дзеркало, вправлене в коричневе лаковане дерево.

Вдома, голячись, він щодня дивився в дзеркало, але не на себе, а тільки на те місце, якого в ту мить торкалася гостра бритва. Зараз він глянув на своє обличчя так, ніби давно самого себе не бачив. Ну, що ж, так, у нього вже сивіють скроні і глибшають зморшки біля очей. Час!

Ця думка прийшла і розтанула, наче легка хмаринка в небі, не залишаючи суму.

З'явився провідник, несучи постіль, а потім чай, кілька хвилин порався в купе, потім сказав «прошу» і зник. Воронов постояв у коридорі,— темрява, непроглядна, глибока темрява осінньої ночі за вікнами, тільки зорі, несміливі й неясні з'являються і зникають у глибині неба.

Воронов знову подумав про завод, про парк, про пам'ятник на братській могилі, оточений плакучими вербами. Тиждень, а може, й більше, не бачитиме він цього пам'ятника. Шкода.

Поїзд промчав повз Барвінкове, пролетіли за вікнами смуги вогнів і зникли. Скоро Лозова.

Воронов подумав про завтрашній день, про книжку, яка лежить у портфелі, потягнувся і ліг.

Він прокинувся, як і думав, далеко за Харковом, умився, поголився, поснідав, але спокою в серці його не було. Все думалося про майбутні розмови в міністерстві. Він узяв книжку й довго, повільно, смакуючи кожне слово, читав про людей, ніби вирізьблених великим художником з великої брили міцного прозорого матеріалу. Була в цій книжці невимовно приваблива ясність слова, думки і образу.

До Москви поїзд прийшов пізно, і поки директор дістався до готелю, була вже ніч. Воронов зайшов у свій номер, вікна якого виходили на Манежну площу, Олександрівський сад і Мохову вулицю, підійшов до розчищеного навстіж вікна й довго стояв, дивлячись на нічну Москву.

Над столицею пливла тепла вереснева ніч. Вона висіла над дахами високих будинків, над вежами Кремля, над площами й садами, свіжа, ясна, зоряна. До самої землі її не допускало світло, море світла коливалося на вулицях. Воронов з висоти дванадцятого поверху дивився, як по площі біжать автомобілі. Машини то йшли по прямій, то раптом робили велике коло, переходячи з однієї вулиці на іншу, червоні й білі ліхтарики пливли, поверталися, зникали, спліталися в гірлянди і знову розсипалися вздовж вулиць довгими чіткими рядами.

А над вулицями й площами, над усією Москвою, на височенних вежах поволі, майже непомітно поверталися рубінові зорі Кремля. В півтемряві веж не було видно, і зорі здавалися врізаними просто в чорноту ясного, теплого неба.

Спокійне, урочисте почуття опанувало серце Воронова. Довго дивився він на площу, надзвичайно ясно відчуваючи силу й могутність Радянської держави.

Пішоходів по вулицях ставало все менше. Червоні ліхтарики машин уже не так часто скупчувалися біля світофорів. Воронов відійшов од вікна, підняв телефонну трубку і з'єднався з міністерством.

— Воронов? Як доїхав? — почув він басовитий, розкотистий голос. — Чудово! Чекаю на тебе завтра, в дванадцять. Влаштувався добре? Сьогодні відпочивай. Тисну руку і чекаю в дванадцять.

Воронов поклав трубку. Його трохи хвилювала невідомість. Для чого викликали? Напевне, щось надзвичайно важливе.

Нічна Москва! Як любив Володимир Воронов це місто, де знав кожну вулицю, кожний провулок! Він учився у Вищому технічному училищі імені Баумана, а для інженера непотрібно кращої рекомендації.

Тепер він директор заводу, але навіть там, в Калинівці, в далекому Донбасі, весь час думає про Москву. Хіба Кримський міст не зроблений на Калинівському заводі? А надзвичайно складні механізми сцен Малого театру та Центрального театру Радянської Армії?

За декілька хвилин до дванадцяти Воронов вийшов із машини на Садово-Кудринській, біля великого будинку Міністерства важкого машинобудування СРСР. Він був тут часто, але кожний раз, відкриваючи високі двері, внутрішньо хвилювався.

Секретарка доповіла, і він побачив перед собою знайоме обличчя міністра.

— Заходь, заходь, Воронов,— сказав міністр густим розкотистим басом і привітно усміхнувся, встаючи назустріч гостеві.

Вони знали один одного дуже давно, мабуть, більше, ніж чверть століття. Доводилося їм разом учитися й поруч працювати, і коли старого приятеля призначили на міністра, Воронов міг тільки привітати його, а про себе подумав, що це призначення цілком заслужене і справедливе.

Обидва вже були в тому віці, коли старість все частіше й частіше нагадує про себе то зморшкою, то втомою, то сивиною.

— А ти ще не постарів, ні,— говорив міністр, вдивляючись в обличчя Воронова,— кілька зморщок, от і всі твої досягнення.

— Майже так само, як і в тебе,— в тон йому відповів Воронов.

— У мене? Ні, не кажи. Я ж старший. На цілий рік. Ти проти мене хлопчик.

Вони говорили про дрібниці, а Воронов весь час думав про ту основну причину, яка примусила міністра викликати його до Москви. Міністр ніби відчув цю напружену, настирливу думку і сказав:

— А ти, мабуть, дуже хочеш знати, чого я тебе покликав?

— Правду кажучи, хочу.

— Правильно. Я б сам на твоєму місці хотів. Стоїмо ми, Воронов, перед великими, дуже відповідальними завданнями, можна їх історичними назвати. І викликав я тебе для того, щоб одне з цих завдань дати твоєму заводові.

Міністр мить помовчав, ніби роздумуючи над тим, чи правильно він зробив, вирішивши саме так. Воронов слухав, жодним словом не виявляючи свого хвилювання.

— Нам оце доручили зробити чотири турбіни для великих будов. Це ще не головна наша робота для цих будов, а, так би мовити, моральна проба сил. Ці чотири турбіни для станції, яка входить в систему Волго-Дону. Нічого подібного ми досі ще не робили. Дніпровські турбіни дали нам багату практику, але таких масштабів ми ще не знали.

Він знову помовчав, уважно дивлячись в обличчя Воронову, ніби бажаючи перевірити враження від своїх слів.

— Це, так би мовити, розгін до справжньої грандіозної роботи, яку нам ще належить виконати,— я кажу про турбіни для Куйбишева, Каховки, Сталінграда. Їх буде багато, куди більше, ніж ми робимо тепер. Що ти про це думаєш?

— Я можу глянути на креслення?

— Прошу,— міністр розгорнув невеликий аркуш, де було накреслено турбіну в зборі. Це було навіть не креслення, а скоріше малюнок.— Це тобі для загального уявлення. А всі робочі креслення для тебе вже приготовано.

Воронов узявся до креслень. Турбіна й справді була більша за всі, які будь-коли робили на Калинівському заводі. Воронов бачив, що вона більша не тільки своїми розмірами, але, якщо можна так висловитися, більша за ідеєю. Мабуть, турбіни для основних станцій будуть ще оригінальнішими, ще кращими.

Але директор заводу також ясно бачив, що саме ця оригінальність розв'язання багатьох конструктивних проблем поставить перед заводом багато нових вимог. Доведеться добре подумати, як зробити такі турбіни.

— Ну, що ти на це скажеш? — запитав міністр.

— Зробимо. Я тільки хотів би знати термін здачі.

— Один рік.

— Небагато, але, я думаю, зробимо.

Міністр вперше глянув на нього гостро, уважно, без усмішки.

— Я знаю, що рік на цю роботу зовсім не багато, Воронов, але розповів я тобі ще не все. Найголовнішого ти ще не знаєш.

Він вийшов з-за свого стола, підійшов до вікна, за яким плив широченний асфальтовий потік Садового кільця, провів поглядом кілька блискучих машин, потім повернувся до Воронова і сказав:

— Про ці турбіни говорив зі мною товариш Сталін і сказав мені: передайте товаришам, що було б дуже добре, якби це урядове завдання було виконане раніше визначеного терміну.

— Ми зробимо це замовлення раніше,— підсумував свої думки й почуття Воронов.

— Добре.

І за цим словом міністр перейшов до інших справ. Він розпитував про попередні замовлення, взагалі в них почалася розмова, яка відбувалася щоразу, коли Воронов бував у міністерстві.

Вони розмовляли, мабуть, з годину, і на прощання, міцно потискуючи давньому приятелеві руку, міністр сказав:

— Ще раз бажаю успіху. Ти навіть уявити не можеш, як нам важливо зробити ці турбіни раніше.

Ні, Воронов уявляв, але нічого не став зараз говорити. Коли вдасться скоротити цей термін не на день, не на тиждень, а на місяці, тоді може бути розмова.

— Післязавтра додому, в Калинівку,— тихо сказав сам до себе Воронов, виходячи з міністерства, і йому дуже захотілося швидше опинитися дома.

Він вийшов з машини біля готелю й побачив довгу чергу людей, яка повільно, урочисто посувалася повз Історичний музей на Красну площу. Це москвичі йшли до Мавзолею Леніна, і Воронов відчув, що зараз йому теж треба піти туди.

Тепло, ще по-літньому світило сонце, і на нижній корі ялин біля Кремлівської стіни смола проступала прозорими блискучими сльозами. Воронов задумано ступав серед таких самих урочистих, поважних людей, коли відчув запах ялин, запах лісів біля Святогорська, запах північного вітру над Калинівкою.

Він глянув на ялини, на маленькі чорні дошки в Кремлівській стіні, і серце його забилося в урочистих і повільних ритмах.

Ось, нарешті, Мавзолей. Молоді солдати при вході несли почесну варту. Воронов не бачив їхніх облич. Він прагнув побачити тільки одне, багато разів бачене, таке рідне й любиме обличчя Ілліча.

І він побачив за прозорим величезним склом, у квітах і жалобі, обличчя великого Леніна зі спокійно, ніби на мить заплющеними очима, коротко підстриженими вусами і чолом генія.

Ніколи не пропускав Воронов можливості побувати тут, у Мавзолеї. Завжди, повертаючись з Москви, привозив він у серці згадку про останнє побачення з Іллічем. У ці хвилини ніби перевірялося все, що робиш, чим живеш, як думаєш жити. В ці хвилини людина перевіряє себе, свої вчинки, все своє життя найвищою, найсуворішою мірою, без ніякого жалю до себе, без виправдань і знижок.

Той день для Воронова був особливо урочистим. Тут, у Мавзолеї, він весь час думав про слова найвірнішого друга Ілліча, про слова, які були тепер спрямовані до всіх калинівців, а насамперед до нього, Воронова.

Він виходив з Мавзолею, все намагаючись ще раз побачити дороге обличчя, а людський потік ніс його далі й далі, до виходу, на Красну площу.

Він ішов по гранітних плитах, біля ялин, повз Кремлівську стіну, а серце його було повне того радісного й урочистого почуття, яке з'явилося відразу після розмови з міністром і ще посилилося після відвідання Мавзолею.

Розділ сьомий

Будинок Михайла Гнатовича Сахна стояв у виселку Красногорці, досить далеко від міста, по той бік заводу. Невеличкий, акуратний, вкритий червоною черепицею, він виглядав на вулицю з-за високих гіллястих яблунь двома вікнами. Маленький, огорожений дротом клаптик землі біля будинку був засаджений самими яблунями. Здавалося, Сахно не терпить існування на світі якогось іншого дерева. А яблука в Михайла Гнатовича росли незвичайні.

В своєму цеху він був бригадиром-зварювачем, завжди працював у першу зміну, а всі вечори і взагалі весь вільний час віддавав догляду за яблунями.

Яких тільки яблук не було в Михайла Гнатовича! І м'якесенький білий налив, що дозріває в липні разом з ягодами і якого споживати треба зараз же, бо лежати він довго не може; і міцна антонівка, від самого запаху якої аж слина котиться; і аристократичні кальвілі і пармени, яблука, які можуть лежати й лежати в сухій прохолоді льоху, а потім з'явитися на столі в січні або лютому, коли на вулиці мете завірюха і тріщить мороз, у такому вигляді, ніби їх щойно зірвали з гілки; і звичайнісінькі райки, з яких так добре робити наливку і варення — до наливки Михайло Сахно мав неабиякий смак, тому райки в цьому яблучному господарстві були у великій пошані.

Сам Сахно влітку і взимку, приходячи з роботи, обходив увесь свій садок, уважно оглядав кожне дерево, а вже після того заходив у дім. В домі було три кімнати і кухня, де господарювала стара, вже років за сімдесят, мати Михайла Гнатовича, більша кімната звалася залогою, найменша належала Зої, а середню займав сам Михайло Гнатович Сахно з десятирічним сином Юрком.

Зала нічим не відрізнялась від десятків тисяч таких самих кімнат у будинках робітників Донбасу. Буфет, стіл, етажерка з книжками, кілька стільців, на стіні портрет товариша Сталіна і копія з картини Перова «Мисливці». Чоловіча кімната нагадувала склад якихось побитих машинних деталей, бо Юрко мав великий нахил до машинобудування і тяг додому все, що в якійсь мірі стосувалося техніки, а таких знахідок у Калинівці було багато. Дві речі в цій кімнаті Юркові категорично заборонялося чіпати — баян і стару двоствольку дванадцятого калібру — рушницю, схожу на далекобійну гармату. Тут же стояло два ліжка і стіл, шухляди якого завжди запиралися на ключ, бо в них зберігався порох і патрони.

Малесенька кімната Зої з вікном на захід, просто в гущавину яблунь, дуже скидалася на світлу, добре оздоблену зсередини коробочку. Тут були складні й гарні вишивки — якісь кумедні звірі й дракони, в'язані подушки і подушечки, білосніжне покривало на вузенькому дівочому ліжку і лампа на високій ніжці, прикрашена абажуром, зрєбленим самою Зоєю.

Це була кімната, де живе господиня, яка любить спокій, затишок і рукоділля. Єдине, що трохи вибивалося із загального стилю, була рушниця, акуратна й легенька

тульська двадцятка, яка висіла на розшитому килимку над ліжком. Спершу навіть не можна було зрозуміти, як опинилася ця зброя серед вишивок і подушечок, загишки і спокою. Сталь стволів поблискувала холодно і ясно, додаючи до образу господині якусь привабливу суперечливість.

Тієї неділі вранці, одразу після сніданку, Зоя випроводила батька й брата в садок, заборонивши їм годину з'являтися в будинку, попросила бабу спокійно посидіти на кухні і не заважати, а сама взялася мити підлогу й наводити лад у всій господі.

Гроза вночі пройшла десь стороною, не зронивши й краплини на спраглу Калинівку, день був ясний, гарячий. Сонячне проміння падало просто у вікна й ламалося на сотні й тисячі блискучих зайчиків, відбиваючись у воді. А вода лилася широкими потоками по всіх кімнатах. Зоя, боса, з закачаними рукавами кофтини й підколотою спідницею, наводила лад так, як їй самій хотілося.

Вона любила цю звичайну домашню роботу, любила бачити, як з-під рук її виходить якась гарна річ, любила мити й чистити, вишивати, прасувати, щоб усе аж блищало. Навіть у себе на крані, в кабіні, серед диму й кіптяви, вона завела незвичайну чистоту й вимагала того самого від своїх змінниць.

І тепер вона не шкодувала води й енергії, намагаючись вимити звичайну фарбовану підлогу аж до блиску. Сріблясті краплі котилися по підлозі, потрапляли в місця, нагріті сонцем, і відразу ж висихали. Великою ганчіркою Зоя ганяла потоки води, і здавалося, вода аж шипить, торкаючись підлоги. Потім Зоя збрала воду, викрутила ганчірку у відро — підлога зразу ж висохла. Відчуваючи ногами тепло, Зоя перейшла в другу кімнату, і там усе почалося наново. Це була кімната батька і брата, тут дівчині було куди важче, довелося розбирати й викидати весь запас «техніки», назбираний Юрком за минулий тиждень.

В цій кімнаті на стіні висіло невиразне, чуть збільшене фото. Жінка з простим відкритим обличчям, у хустці й намисті дивилася з фото на Зою спокійно, трохи усмішливо. Обличчя її не можна було назвати вродливим, але була в ньому ясна, щира простота, чуйність і доброзичливість. Це була Зоїна мама, Олена Сахно. Вона загинула в сорок третьому році, вже після того, як радян-

ські війська визволили від гітлерівців Калинівку. Зої було тоді тринадцять років, а Юркові два. Дівчина дуже добре пам'ятала той похмурий осінній день, коли на Калинівку налетіли німецькі літаки. Вона вибігла з дому, як була, босоніж, і не добігла до окопу, коли мама впала, і останні слова її були:

— Застудишся, доню...

Зоя любила цей єдиний портрет матері і все хотіла перенести його до себе в кімнату, але батько не віддавав. Він хотів завжди бачити дорогий і світлий образ своєї дружини. Коли вона загинула, йому було років сорок, але він і не подумав одружитися вдруге. Сам зі старою бабою взявся виховувати дітей. А пройшов час, і головною персоною й господинею в домі стала Зоя.

Дівчина ще раз глянула на маму, зітхнула й знову взялася мити підлогу. Знову полетіли веселі бризки, і вода захлюпотіла, слухняно розливаючись і знову збігаючись під ганчіркою. За півгодини все було готове, все блищало, все стало на свої місця.

Дівчина оглянула всі кімнати, залишилася задоволена, пройшла до себе, зняла хустку і заходилася чесати косу. Це була не така проста робота, коли йшлося про Зоїну косу. Важке, пишне волосся падало з голови, як буйна темна хвиля. Нелегко було розчісувати й заплітати таку косу, доводилося раніше вставати, йдучи на роботу, але дівчина ніколи не ремствувала на те. Важка коса ніби відтягала голову назад і від того й вираз обличчя і погляд ставав упевненим, навіть трохи гордим.

Чоловічі голоси почулися тоді, коли Зоя закінчила свою роботу. Батько і брат повернулися з садка. Юрко, маленький, як на свої десять років, чорнявенький хлопчик, вбіг у кімнату до сестри, подав їй велике червонобоке яблуко й сказав:

— Ось покуштуй. Це тобі спеціально.

— От спасибі,— сказала Зоя, дивлячись на лукаве, трохи замурзане обличчя брата, на якому швидко, мов мишенята, бігали маленькі чорні очі,— зараз я його з'їм.

І, не відкладаючи, надкусила яблуко. Юрко уважно, допитливо дивився, як рівні білі зубки сестри прокусили червону шкіру яблука, відламали шматок білого м'яса...

— Смачне?

— Дуже.

Юрко одверто зрадив. Він гаряче любив сестру, завжди намагався її чимось пригостити чи потішити, а приносячи з школи трійку, найбільше боявся показати її саме Зої. Проте це траплялося не часто, вчився Юрко добре.

Двері відчинилися, і Михайло Гнатович з'явився на порозі. Він глянув на Зоїне обличчя, пересвідчився, що воно не кривиться, значить, яблуко добре на смак, розправив свої пишні, трохи сивуваті вуса й запитав, усміхаючись самими очима:

— Добре яблуко. Правда?

— Дуже добре.

Зоя відповідала, задалегідь знаючи, як ця відповідь потішить батька. В цій господі, де так захоплювалися яблуками й полюванням, добре слово, сказане про нові плоди, важило дуже багато. Михайло Гнатович виводив нові сорти і мріяв, нікому про це не кажучи, як колись на світі з'явиться такий сорт, який люди назвуть «сахнівкою». Це яблуко, яке так урочисто приніс Зої Юрко, було, на думку Сахна, вже якимсь наближенням до нового сорту. Мине десять років, і з'являться таки «сахнівки» на світ божий.

Задоволений відповіддю дочки, а головне, виразом її обличчя, Сахно знову вийшов у садок. Він підійшов до маленької яблуньки, на тоненьких гілочках якої ще висіло троє великих червонобоких яблук, і довго роздивлявся кожен листочок. Деревце стояло майже коло дряної загорожі, яка відокремлювала садибу від сусідів. Сахно стояв, інколи торкаючись його рукою, і здавалося, ніби він пестить дитину. Обличчя його, замолоду дуже вродливе, а зараз суворе, позначене глибокими зморшками, пом'якшало, стало навіть трохи мрійним. Хороші хвилини переживав Сахно. Приємно бачити, як яблунька, посаджена твоїми руками, вже приносить плоди, і які плоди!

За огорожею зафурчав мотор машини, хтось голосно крикнув «давай». Сахно озирнувся. По сусідству з ним був колись невеличкий пустир, а тепер сталевар Кикало почав там ставити собі будинок: фундамент уже закладено, навіть стіни звелися над бур'янами. Сахно глянув на машину, поморщився й одвернувся,— не подобався йому Кикало. Не діло це для майстра-сталевара щодня їздити, ніби той візник, на вокзал по «калим». Погано колись це скінчиться, ой, погано!

— Здрастуйте, сусідо! — пролунало з-за огорожі.

— Здрастуйте,— неохоче буркнув Сахно і пішов до будинку, не маючи ніякого бажання підтримувати розмову.

Обідали того дня, як і завжди в неділю, всі разом. У будні Юрко приходив зі школи раніше. Зоя часто працювала в другу або й третю зміну, і тільки в неділю щастило зібратися всім. Баба поставила на стіл графин з міцною горілкою і графин з наливкою без горілки, і обід почався. Михайло Гнатович завжди за обідом, повернувшись з роботи, випивав добру чарку, а в неділю й поготів. Баба і дочка знали цю звичку, і наливка перш за все ставилася на стіл. Юрко і Зоя теж пили наливку, тільки свою, спеціально приготовлену Сахном.

Михайло Гнатович сидів, випиваючи й закушуючи червоними, як жар, дрібно порізаними помідорами, дивився на своїх дітей і думав, що дівчина вже дійшла літ, розцвіла, стала дуже привабливою і, мабуть, скоро піде заміж. Думка про те, що Зоя скоро може вийти заміж, здалася йому неприємною.

Він усміхнувся собі у вуса. Все дурниці, нічого не може він тут зробити. Прийде час, і все буде саме так, як мусить бути. А Зоя й справді стала гарною. На нього схожа.

Обід пройшов весело. Юрко розповідав про свої плани технічного вдосконалення всіх машин, які тільки були в домі, починаючи з м'ясорубки. Та ця розмова була не більше, ніж хитрим маскуванням,— Юрко хотів наступного разу поїхати на полювання, але як сказати про це, хлопець не знав.

На його щастя, розмова виникла сама, без будь-яких Юркових зусиль.

— Після обіду патрони набивати будем,— сказав батько, коли баба принесла й поставила на стіл великі блюдечка прозорого, ніби рубінового, вишневого киселю.

Юрко аж підскочив від радості. Набивати патрони він любив більше, ніж саме полювання. І справді, що може бути краще, коли із замкнених шухляд виймають шріт, порох і патрони, коли в кімнаті з'являється такий страшенно інтересний запах і не можна навіть зрозуміти, що саме так пахне,— все це малювало в уяві хлопця картини різних пригод і несподіванок на полюванні. Все можна віддати, тільки щоб частіше набивати патрони.

Але робити це Юркові ще не дозволяють. Йому можна тільки сидіти й дивитися, за що хлопець залишався вдячним.

І коли баба з Зоєю прибрали зі стола, на двох розстелених газетах з'явилося все: шріт, порох, патрони, вибивка, пижі, машинка для закрутки. Мрія!

Батько і Зоя стали набивати патрони. Зоя — свої, двадцятого калібру, тоненькі з металевими золотавими гільзами, батько — свої дванадцятки, схожі на невеликі снаряди паперові патрони. І от, коли робота була в повному розпалі, в двері постукали, і Борис Криницький разом з Семеном Крутояром з'явилися в кімнаті.

Обох хлопців старий Сахно знав давно, але Крутояра в своїй господі побачив уперше. Він привітався з гостями й запросив їх сідати.

Сахно уважно стежив за Зоєю, намагаючись з розмови зрозуміти мету приходу товаришів, але нічого помітити не міг. Зоя була однаково привітна з обома, весело сміялася з жартів, а коли дійшло до розповідей про полювання, то в кімнаті стало зовсім весело.

Борис не був мисливцем. Йому дуже подобалося ловити рибу на спінінг, і на рибальство він їздив охоче. А в Семена була рушниця, теж чудова дванадцятка, і на озера з товаришами він їздив частенько. Дізнавшись про це, Михайло Гнатович трохи заспокоївся, — така людина, на його думку, не могла бути легковажним женихом. А Борис таки непокоїв старого. Надто він вродливий і певний своєї вроди, цей ладний хлопець зі світлим зубом.

Від цих думок Михайла Гнатовича відвернув Юрко. Хлопець весь час намагався взяти активну участь у набиванні патронів, і в нього з рук раз у раз доводилося забирати то вибивку, то патрон, то капсуль. Кілька разів батько грозив карою, і тоді хлопець затихав, але тількино відновлювалася загальна розмова, як усе починалося знову.

— Слухай, Юрко, — нарешті розсердилася Зоя, — коли ти не сидітимеш спокійно, я тебе намалою і всім покажу.

Це, видно, була якась серйозна погроза, бо Юрко затих і дуже довго сидів, майже не рухаючись, з чого Семен аж здивувався.

У Крутояра було двоїсте враження від цих перших одвідин сім'ї Сахна. Він спочатку навіть трохи шкодував, що погодився піти, потім це почуття пройшло, і він від

чув себе вільно й приємно. Все подобалося йому в цьому маленькому затишному будинку, а найбільше Зоїні вишивки. Це була не звичайна стандартна робота по готових узорах. Ні, ніде не бачив Семен таких смішних і різних звірят, такого гармонійного добору кольорів. Тут почувався не тільки смак, але й справжня обдарованість.

Семен пригадав незрозумілу погрозу Зої Юркові, що дуже його зацікавила. Якесь смішна і незвичайна кара: «Я тебе намалюю».

А Борис, мабуть, знав, що це таке, бо не звернув на Зоїні слова ні найменшої уваги, тільки розсміявся. Сьогодні він почував себе тут не зовсім вільно, і причиною були все ті ж кілька слів, які він сказав Семенові, йдучи на роботу. А що, коли Крутояр скаже про це Зої чи поздоровить її? Буде дуже незручно!

Та ні, Крутояр ніколи нічого подібного не зробить.

Ці думки не заважали Борисові весь час розмовляти весело, захоплено. Йому все тут подобалося! Крутоярові здавалося, ніби всі можуть бачити, як щиро його друг любить Зою, і ставало навіть дивно, чому нічого не помічає старий Сахно?

«Як чудесно буде жити тут Борис,— думав Крутояр,— переїде з свого гуртожитку й буде ходити на завод з другого боку, і вже не доведеться мені наздоганяти його кожного ранку. Але це не біда, приходитиму до них, буду дивитися на їхнє щастя, на їхню радість. Мабуть, і моя дівчина десь уже ходить по світу, тільки ми ще не зустрілися, не знайшли одне одного, але знайдемо, обов'язково знайдемо».

Раптом у кімнаті пролунав постріл. Запахло паленим. Михайло Гнатович аж скинувся й зразу згорнув у коробку порох. Зоя зблідла. І справді, постріл, коли на столі розсипано порох, міг наробити такого...

Винуватця знайшли відразу ж. Це Юрко вибрав мить, коли всі одвернулися, схопив зі стола вибивку й патрон з уже заправленим пістоном і, думаючи, що капсуль стріляний, вирішив його вибити. Та пістон був не стріляний, і Юрко мало не наробив лиха.

Зоя розсердилася страшенно. Їй було трохи соромно перед хлопцями за свій переляк. Юрко мусив зазнати тяжкої, але цілком заслуженої кари. Батько сказав:

— По-перше, на полювання не поїдеш. По-друге, геть від стола...

— А по-третє,— додала до батькових слів Зоя,— я тебе все-таки зараз намалюю й покажу гостям, щоб вони знали, як ти виглядаєш по-справжньому.

Дівчина пішла в свою кімнату і повернулася з аркушем паперу й олівцем. Вона провела на папері кілька ліній, щось заштрихувала і поклала на стіл. Юрко глянув і вискочив з кімнати.

Сахно, Семен і Борис весело розсміялися. І справді, дивлячись на цей аркушик паперу, не можна було не всміхнутися. На ньому був намальований маленький, кирпатий, дуже схожий на Юрка хлопчик. У нього стирчали величезні вуха, а в руках був колосальний патрон і вибивка, більша за самого хлопця. Карикатура була надзвичайно виразна.

«Ось так вона й Бориса малюватиме, коли вони поженяться»,— подумав Семен і не зміг стримати усмішки.

— Ти чого усміхаєшся? — наче відчувши його думки, серйозно запитала Зоя.

— Я? З малюнка.

— З малюнка?

— Так.

Більше Зоя не запитувала нічого. В цю мить, сама не розуміючи чому, вона сердилася вже не на Юрка, а на саму себе.

Розмова перейшла на інше, розповідали про нещасливі випадки на полюванні, які траплялися від необережності і закінчувалися одні щасливо, інші трагічно. Тут у кожного було що розказати. Семен більше слухав, ніж розповідав. Йому подобалося дивитись, як захоплено, виблискуючи великими виразними очима, оповідає його друг. Розмова тривала невимушено.

— Зараз я хлопців наливкою почастую,— сказав Михайло Гнатович, і Зоя зрозуміла, що гості батькові сподобалися.

— Це ти сам, мабуть, випити хочеш,— пожартувала вона.

— І сам вип'ю,— не став відмовлятися Сахно і вийшов.

Тепер розповідав Борис. Зоя і Семен мовчали. Дівчина думала про Крутояра з явною неприязню. «Чого він тоді усміхнувся? Він сказав неправду, це не малюнок викликав ту усмішку»,— думала Зоя.

Повернувся Михайло Гнатович, несучи в руках краси-

вий графин, повний прозорі жовтої торішньої наливки з райських яблук.

— Такого, хлопці, ви ще ніколи в житті не пили,— урочисто оголосив він, наливаючи чарки.

Додому друзі поверталися, коли вже звечоріло. Йшли поруч, мовчки, і обидва думали про Зою. Від наливки Борисові трохи шуміло в голові, так гарно мріялося і хотілося сказати другові, як це чудесно буде, коли вони з Зоєю поженяться, і Семен приходитиме до них у гості пити таку саму чи й кращу наливку.

А Семен Крутояр ішов мовчазний і думав про щастя свого друга. І ще згадувалася йому та коротка, але дуже гостра розмова, якій ніхто не надав і найменшого значення. Як могла здогадатися Зоя, що усміхнувся він, уявивши собі зовсім не цей малюнок?

Вони дійшли до нового моста, деякий час постояли на роздоріжжі, вирішили наступної неділі обов'язково їхати на Донець полювати й ловити рибу,— видно, набиті патрони хвилювали й непокоїли не тільки маленького Юрка...

А в малесенькій кімнатці на Красногорці того вечора довго не гасло світло. Вже давно заснули Михайло Гнатович і Юрко, вже давно спала на кухні баба, а Зоя все ще не могла заснути, не гасила світла.

Чимало думок турбувало дівчину. Думала вона про все, про свою роботу і про Юрків постріл, про майбутню батькову «сахнівку» і про карикатуру.

«Чого тоді всміхнувся той Крутояр? Неправду він сказав, ніби з малюнка».

Дівчина не могла зрозуміти, звідкіля в неї така певність. Більше того, було зовсім незрозуміло, чого це для неї таке важливе? Ну, усміхнулася людина, і хай собі сміється. Так ні ж, непокоїть ця посмішка, заважає.

Зоя здвинула плечима. «Що це таке зі мною? Краще щось робити, коли не спиться і всякі думки лізуть в голову».

Вона взяла узор і олівця, поклала на узор аркуш паперу, провела кілька ліній і знову замислилася.

«А Борис дуже милий і хороший. Як добре, що там, у цеху, в нього все повернулося на добре. Він трохи балакучий, але це, мабуть, від збентеження. Так, так, звичайно, від збентеження. А от батькові він, здається, не дуже сподобався».

Раптом Зоя глянула на аркуш паперу, що лежав перед нею, і здригнулася. На неї дивилися спокійні темні очі Крутояра. Горбоносе обличчя було накреслене тонкими легкими лініями, і тільки очі жили й дивилися запитливо й хороше.

Зоя розсердилася на себе. Невистачає ще, щоб вона Крутояра малювала! Годі!

Вона подерла папір на дрібнесенькі шматочки, різким рухом виключила світло і з розгону лягла в приймну прохолоду постелі.

Розділ восьмий

Мартенівський цех був, безперечно, одним з кращих цехів Калинівського заводу. Всі на заводі були перекопані, що тут не може трапитися ніяких особливих несподіванок. Цех завжди перевиконує місячний план на півтора-два проценти, але ніколи не бувало так, щоб мартенівці перевиконали його так, процентів на вісім-десять.

— І що воно за чорт,— дивувався підручний Крутояра Матвій Дорош,— що за чорт! Не можу я ніяк зрозуміти — як не працюй, а заробиш однаково. Видно ж, коли краще, а коли гірше робимо, а все на одно виходить.

— А ти скажи спасибі, що премію щомісяця одержуєш,— відповідав йому Гаглюєв,— тут усе правильно.

— Ні, не все тут правильно,— переконано говорив Дорош, і на тому розмова звичайно кінчалася.

За час роботи в цеху Крутояр не раз чув такі слова, але раніше не звертав на них уваги. Може, це траплялось тому, що бригада його була одною з кращих і майже завжди на один-два проценти перевиконувала план. Але тепер, ставши партгоргом і відчувши на собі відповідальність не тільки за роботу своєї бригади, але й усього цеху, Семен мимоволі замислився над словами Дороша, намагаючись зрозуміти, в чому справа.

Для початку він вирішив поговорити з Костиним — бригадиром крановщиків, який був головою цехкому профспілки. Вже хто-хто, а Костін мусив усе знати. Його на останніх перевиборних зборах теж обрали до партбюро. Значить, саме з ним і треба поговорити насамперед.

Вони зустрілися в понеділок після роботи. Крутояр розказав Костіну про свої сумніви. Голова цехкому відповів не відразу. Вони стояли поруч на галереї, спершись на металеві бильця, і дивилися на шихтовий прогін, куди саме привезли кілька вагонів шихти. Зайко командував своїми шихтовиками, розподіляючи матеріали точно за призначенням.

Костін дивився вниз, і на його великому обличчі з довгим носом і ніби зрізаним підборіддям Крутояр нічого не міг прочитати.

— Це й мене вже давненько цікавить,— нарешті, сказав Костін,— але до нашого начальника можна й не потикатися, однаково з того нічого не вийде.

— Ось ти ведеш облік соціалістичного змагання бригад у цеху,— наполягав Крутояр,— невже тобі не ясно, що в різні місяці ми працюємо по-різному, а виходить, ніби однаково. В чому тут справа?

— А ти спитай Білозуба,— засміявся Костін,— він тобі дасть відповідь. Я вже його питав, то він каже: «Це не ваша справа, вам дають цілком точні дані...»

В цю мить внизу, під галереєю, оглушливо дзвінко засвистів маленький паровозик. Порожні платформи рушили з місця й попливли з цеху. Костін перечекав, поки затихне свисток, і продовжував:

— Так, так. «Вам дають цілком точні дані, а вже ваша справа розписати їх на дошку». Твоя правда, щось тут негаразд, і подумати про це треба.

— А чому ж ти раніше про це не спитав?

— А ти чому не спитав?

— Ну, а що тут може бути? Злочин? Крадіжка? Адже цех щомісяця одержує премію за здану продукцію. Тут нічого не змахлюєш.

— Це правда.

Крутояр замислився. Ні, таки було щось дивне в тій майже математичній рівномірності. Було б чудесно, коли б ця рівномірність почувалася не тільки в цифрах, але й у самій роботі. В чому ж тут справа?

Згадалася нічна розмова з директором біля пам'ятника. «Не бійтеся, сваріться»,— ці слова ніби ще звучали у вухах.

Крутояр вирішив діяти просто — піти до начальника цеху і про все з ним поговорити.

Коли він зайшов у кабінет, Білозуб сидів біля стола і весело розмовляв по телефону. Одягнений, як завжди, в свою куртку, кепку й чоботи, він сьогодні почував себе куди вільніше — день був не такий жаркий.

— Ну, звичайно,— говорив він у трубку, рухом руки запросивши Крутояра сідати,— ми, як годинник, працюємо. Сто два. І щомісяця так. Заздриш? А тут є чому позаздрити. Ну, добре, бувай, заходь увечері, буду радий побачити давнього друга.

Він поклав трубку, усмішка повільно сповзла з його обличчя, і скельця окулярів холодно, запитливо блиснули на Крутояра.

— Ви в особистій справі, чи...

— Ні, Андрію Прохоровичу.

— Прошу.

Крутояр якусь мить помовчав. Йому дуже хотілося знайти такі слова, щоб начальник цеху зрозумів його правильно, по-дружньому, щоб у них вийшла не сварка, а хороша товариська розмова.

А Білозуб дивився на Крутояра спокійно, вичікувально. Він був, мабуть, більш як удвоє старший за парторга і майже все своє свідоме життя провів біля металу. Батько Білозуба теж був заводським інженером і працював ще в старій Юзівці.

— Я хотів вас от про що спитати,— дуже тихо й спокійно сказав Крутояр,— яким чином у нас досягається така ритмічність роботи цеху?

Прозорі скельця блиснули насторожено.

— Що ви цим хочете сказати?

— Сказати я нічого не хочу. Хочу дізнатися, як досягаються такої ритмічності.

Білозуб міцно потер рукою щоку, відчув легенькі уколи щетинок і відповів:

— Як працюємо, така й ритмічність.

— Інколи ми працюємо краще, інколи гірше, а сто один, сто два проценти лишаються незмінними.

— Так, це правда.

— А як же ми цього досягаємо?

Тепер уже замислився Білозуб. Як треба відповідати молодому парторгові? Може, просто відмовитися від розмови? Ні, це, мабуть, не годиться. А може, ясно й просто відповісти? Адже, коли парторг уже взявся до цього, то, напевне, докопається до суті.

— Я розповім вам цей секрет,— вирішив Білозуб.— Це робиться дуже просто. Коли цех виконав програму на сто п'ять процентів, то три проценти ми переносимо на наступний місяць, а коли наступного місяця він виконав на дев'яносто дев'ять, то додаємо ці три проценти, і таким чином цех весь час іде на рівні ста одного, ста двох процентів.

Крутоярові аж подих перехопило.

— Ви знаєте, як це зветься, коли перейти на офіціальну мову?

— Зараз ви мені скажете, що це зветься злочином чи ще чимось. Не бійтеся, ніякого злочину тут нема. Але ритмічності досягнуто.

— Це звичайнісіньке замилювання очей.

— Я дуже не люблю цих тріскучих фраз. Вони не мають смислу.

— Любите ви їх чи не любите, це байдуже. Вам, Андрію Прохоровичу, доведеться відмовитися від цієї практики.

— Хто ж це мене примусить? Чи не ви?

— Партійне бюро.

— Дивні люди! Вперше цех досяг того, що робота йде добре, на нарадах і засіданнях ніхто нас не критикує, навпаки, всі нас ставлять за приклад, і от, на тобі... Що ж, ви хочете підставляти власну спину, як тільки не стане якогось одного процента? Так?

— І саме тому, що ми не знаємо, коли працюємо добре, а коли погано, тому що все покрито цими сто двома процентами, цех тупцює на одному місці.

— А ви хочете, щоб нас критикували?

— Коли ми працюємо погано, то не тільки хочу, а вимагаю, щоб критикували.

— Ну, добре, ви можете на весь світ прокричати, що Білозуб дає неправильні відомості, тоді в місяці слабшої роботи робітники не одержуватимуть премії.

— Зате в інші місяці будуть одержувати більше.

— От воно так на так і вийде.

— Ваша правда, з арифметикою у вас тут все гаразд, але з політикою... ви, мабуть, і самі розумієте, як нам важливо знати, коли цех перевиконує план, щоб націлити колектив на дальше перевиконання плану.

— Невже ви думаєте, що я цього не розумію?

— Розуміти мало. Треба...

— А я думаю, цього цілком досить.

Крутояр спинився. Останні слова було сказано на-вмисне виразно. Очевидно, начальник цеху вирішив закінчувати розмову. Крутояр підвівся з стільця.

— Тепер, коли я знаю все, вам не вдасться покривати погану роботу досягненнями окремих місяців і тим самим змазувати й хорошу роботу.

— Це я можу собі уявити.

Прозорі скельця блищали тепер холодно, злостиво.

— А вашу поведінку ми обговоримо на бюро.

— Прошу.

— Всього найкращого.

Парторг рушив до дверей. Кабінет був великий, і до порога довелося йти кроків з десять. Крутояр відчував, як Білозуб уперто, настирливо дивиться йому в спину. Коли Семен уже взявся за ручку дверей, знову пролунав голос начальника:

— Я думаю, нам з вами буде важко працювати разом.

Крутояр спинився.

— Що ви цим хочете сказати? Може, слід мені піти з цеху чи ви збираєтеся міняти місце роботи?

— Я не збираюся.

— Я теж.

Тепер вони дивилися один одному в очі. Ще ніхто з підлеглих так не говорив з Білозубом. За ним був міцний авторитет трьох десятків років роботи на заводі, він звик командувати й не терпів ніяких зауважень з боку підлеглих.

А тут спокійні темні очі Крутояра. Вони твердо, впевнено дивляться в блискучі прозорі скельця, і це його виводило з рівноваги.

Крутояр заговорив перший.

— Значить, доведеться звикати. Я думаю, Андрію Прохоровичу, кінець кінцем звикнемо.

— Не поділяю вашої певності.

— Побачимо.

Крутояр вийшов. Білозуб глянув услід і в нього аж в очах потемніло від люті. І найгірше те, що нічим не можна заперечити парторгові. Значить, скінчилося спокійне життя! А як же все було добре налагоджено!

В кімнаті партбюро Крутояр сів до стола і замислився.

Недобре починається його робота парторга. Може, не слід було так гостро говорити з Білозубом? Ні, треба було говорити саме так.

От тільки що ж робити далі? Питання на бюро, звичайно, слід поставити, але перед тим треба порадитися з Ковальовим.

За вікнами стало чути швидкі, чіткі кроки. Крутояр глянув і побачив маленьку кепку, блискучі скельця окулярів і глянцевані чоботи Білозуба.

«Це він, мабуть, пішов скаржитись на мене»,— подумав парторг, не відчуваючи ніякої тривоги.

Надто сильним було в Крутояра переконання у своїй правоті, щоб він чогось боявся.

«А може й мені зараз слід до Ковальова піти? — запитав він себе і зразу ж відповів:— Ні, піду в понеділок, хай Білозуб на мене скаржитись».

Завтра неділя, вільний день. Сьогодні ввечері вони з Борисом поїдуть на Донець полювати й рибалити. Будуть спати в сухому сні. Як це чудово!

Крутояр підвівся, замкнув шухляди стола. Трудовий тиждень закінчився. Починається відпочинок.

Ще до війни сталевар Петро Крутояр, Семенів батько, вчив сина, що добре працювати можна тільки навчившись добре відпочивати. Неділя в сім'ї Крутоярів була справжнім днем відпочинку. Цю, довгими роками вироблену звичку батька, добре засвоїв Семен.

Все правильно. Хай Білозуб скаржитись на нього. У понеділок буде багато клопоту, приємних і неприємних справ. Усе це буде в понеділок, а зараз час відпочивати!

Розділ дев'ятий

Ранковий молочно-білий туман висів над луками й озерами, розташованими поблизу Дінця. Він коливався низько над землею, чекаючи перших променів сонця, щоб зникнути без сліду, залишивши на траві, на кущах, на листі дерев діамантові краплини роси. В цю ранню пору, коли сонце ще не зійшло, Донець здавався сірим і непривітним. Ніч була тепла, вода в Дінці не встигла прохолонати й парувала.

Друзі прокинулись рано. Вони лежали поруч, зарившись у копицю запашного сіна. Там було м'яко, сухо й затишно. Вставати не хотілося. Так добре полежати... поспати...

Борис Криницький підвівся перший.

— Вставай, вставай, ліг проспий,— термосив він свого друга.

Тоді й Семен Крутояр розплющив очі, глянув довкола, на туман, на посріблену росою траву й кущі верболозу, потім на Бориса й сказав:

— Чого ти хочеш? Бачиш, туман. Не буде льоту.

І знову ліг.

Але Борис був неблаганний. Він знову взявся будити друга, і ця спроба не була б удалішою за першу, коли б тонкий, ледве чутний свист не пролунав у повітрі. Крутояр у мить скочив на ноги й схопив рушницю. Він знав — це летить чирок, маленька, дуже акуратна й красива качечка, хороша ціль для кожного мисливця.

Проте чирка побачити не вдалося. Він пролетів у тумані, і свист затих за озером, на березі якого друзі спали всю ніч.

— Сонце зійде хвилин через двадцять,— сказав Борис.

— От і добре,— буркнув Крутояр.

Зараз, коли так хотілося поспати, все здавалося йому невдалим. Учора приїхали вони надто пізно і тільки й устигли повечеряти і лягти спати, сьогодні густий туман, і, може, льоту зовсім не буде... Зірвалося полювання!

Він широко позіхнув і, залишаючи на мокрій від срібної роси траві ясно видимі сліди, пішов до озера. Роса спадала з кожного стебла великими, важкими краплями, ноги відразу змокли, і від того полювання стало здаватися вкрай зіпсованим.

Семен підійшов до озера, знайшов місце, де можна було дістатися берега, нахилився, потім став на коліна. набрав у пригорщі прозорої, свіжої, прохолодної води й хлюпнув собі в обличчя.

Зразу дрімота зникла, і туман видався зовсім не таким безнадійно непрозорим, і роса не такою холодною, і полювання — зовсім не таким невдалим. Десь далеко, а може, й близько, в тумані не розбереш, стукнув постріл. Не пролунав, не прогримів, а саме стукнув,— ніби молотком точно й обережно вдарили по дерев'яній дошці. Семен насторожився.

Він поспішив повернутись до копиці. Борис, уже вмитий, сидів на сіні й різав ковбасу, краяв хліб, витягав помідори, одним словом, хазяйнував, готуючи сніданок.

— Там уже хтось стріляє,— сказав Крутояр.

— Тут наших багато,— спокійно відповів Борис, не поділяючи мисливських побоювань Крутояра,— вчора бачив, скільки народу їхало?

Так, справді, вчора в робітничому поїзді, який іде пізно ввечері від Калинівки в бік Дінця, їхало багато рибалок і мисливців. Сьогодні тут, на луках, можна буде зустріти знайомих.

Семен подумав про Зою і старого Сахна. Вони, мабуть, теж сюди поїхали. Адже збирались на полювання. І, як це часто буває в близьких друзів, Борис висловив Семенову думку:

— Це ж, мабуть, десь і Зоя тут.

— Мабуть.

— Даремно разом не поїхали.

Семен промовчав. Просто він не міг сказати й слова, навіть коли б хотів — рот його був повен їжі. Мисливець поспішав. Він почував: от іще кілька хвилин — і зійде сонце й почнетесь ранковий літ. Недарма вже яснішає туман, а далекий берег озера стає все яснішим і виразнішим.

Крутояр швидко пережував і проковтнув ковбасу, помацав патрони в патронташі, ніби перелічуючи їх, погладив ствол рушниці й спитав:

— Ти де будеш?

— Тут. Це озеро мені подобається,— складаючи довге тонке вудлище спінінга, відповів Борис.

І Семен поволі рушив уздовж озера, туди, де ріс густіший очерет і можна було краще заховатися. Борис провів його очима і взявся до своєї снасті. Він тільки недавно придбав собі таке чудесне клеєне вудлище з ебонітово-алюмініювою катушкою і волосінню «Сатурн». До цієї рибалки він готувався ретельно. Семеновій матері, Степаниді Петрівні, довелося перевернути всі свої старі запаси ниток і ганчірок у пошуках кількох ниточок червоної шерсті, які Борис прив'язував до гачка блесни, твердячи, що «тільки божевільний окунь чи щука можуть вхопити рибу без червоного хвостика».

Нарешті, вудлище було складене, волосінь намотана на катушку, кінець її протягнений у кільце вудлища, а на самому кінчику прив'язано блискучу металеву рибу з

червоною точкою ока й кількома червоними ниточками на хвості.

Борис поставив спінінг біля копиці й сів на сіно. Зараз іще, мабуть, трошки рано закидати. Хай туман розвіється.

Сіно за спиною зігрілося, стало тепло й хороше. Борис протер рукою очі. Ще мить, і він, чого доброго, засне.

А дрімота не минала. Здається, і очі розплющені, і бачить він усе чисто, а вже пливе перед очима якесь марево, і так важко вирватися з цієї солодкої, могутньої, всеперемагаючої дрімоти. От несподівано біля копиці з'явилася Зоя Сахно, підійшла, посміхнулася і раптом зникла, потім ворухнулися сиві вуса її батька, старого Сахна, і знову стоїть перед Борисом Зоя, стоїть і всміхається повними, гарно окресленими губами, вабить до себе.

Десь недалеко вдарив постріл. Зоя зникла з очей. Борис скочив на ноги. Це ж він заснув! Добре, що Семен уже пішов, було б тут розмов і сміху. А це ж, мабуть, він стріляв зі своєї дванадцятки. Борис глянув на озеро. Воно тяглося перед ним, довге й вузьке, кілометрів, мабуть, зо три завдовжки і метрів сто завширшки. Колись це, мабуть, був якийсь рукав або старе річище Дінця. Тепер воно заросло осотом, різаком і лататтям, а місцями й очеретом. Та до берега підійти можна, а значить, можна кидати й спінінг. Добре, добре, побачимо, в кого буде більше здобичі — у мисливців чи в рибалок.

Туман раптом розсіявся, і перший яскравобілий промінь сонця пролився з-за горизонту. Цю картину Борис бачив уже багато разів, але все-таки захоплено ахнув. Перед ним розкрилися неосяжні зелено-сині простори Дінця і лук, і озер, а далі по обр'ю синіли ліси й височили Святогорські масиви, темні, вкриті густими борами, і далеко-далеко вгадувався великий, важкий пам'ятник Артему.

Борис розсміявся, сам не знаючи чого. Йому захотілося весело й голосно закричати на всі луки, на весь світ: — Ого-го-го!

Закричати так, щоб далеко покотилася луна, щоб усі люди знали, що отут, на луці біля Дінця, стоїть Борис Криницький, і йому добре, йому радісно, йому хороше жити в цей ясний, сонячний, хороший ранок. Так, йому гарно і радісно, бо він здоровий і дужий, тому що він уміє працювати, вчитися й любити, бо Зоя любить його, і це

так само безперечно, як те, що над землею зійшло гаряче серпневе сонце.

Але Борис не закричав — десь недалеко ходить Крутояр, полюючи качок.

Сонце вже сяяло в кожній росинці, на кожному стеблі. Ранковий легесенький вітер розганяв залишки туману. Хвилька пройшла по воді озера. В лататті біля берега хлюпнула риба. Борис схопив спінінг, підійшов до берега, скинув черевики, закачав холоші штанив і по коліна зайшов у воду. Спочатку вода здалася холоднуватою, але за мить він уже призвичаївся і, захоплений ловом, забув, що стоїть у воді.

Він сильно, різко змахував вудлицем, і блесна летіла далеко вперед, мало не до середини озера. Потім кілька секунд чекання, доки блесна потоне, і починається неспішний методичний рух катушки, що намотує волосінь. Борис кидав раз по раз, усе далі й далі в різних напрямках, але успіху не було — жоден окунь чи щука не схопили прикрашену червоними шерстяними ниточками блесну. Борис перейшов на інше місце, але й там не ловилося нічого. Ніби повтікала чи поснула риба.

Десь далеко і близько раз у раз бухали постріли. Борис бачив сполоханих качок. Семен, мабуть, мав більший успіх у цей погожий радісний ранок. А проте втрачати спокій і терпіння, напевне, не годилося, і Борис уперто й методично закидав блесну в озеро, часто переходячи з місця на місце.

Сонце вже висіло височенько над горизонтом. Воно припікало досить сильно, і все, що було над водою і у воді, веселилося й вигравало в його ласкавому промінні. Малесенькі сині метелики й чималі бабки з прозорими крилами сідали на велике кругле латаття, як на надійній аеродром, темний жук-плавунець пропливав зовсім близько від чудесної, пахучої розквітлої білої лілії, маленькі рибки юрмилися тут же таки біля ніг Бориса, зовсім не боячись помахів його грізного спінінга. В повітрі недалеко від нього, коли-не-коли торкаючись води білосніжними грудьми, гралися великі чайки-мартини.

Вітру майже не було, навіть ранкові подихи його, ті, що розігнали туман, остаточно затихли. Озеро лежало, ніби дзеркало, під ясним сонячним світлом. І саме тому Бориса здивувала довга рівна хвилька, яка швидко йшла майже через усю широчінь озера, наближаючись до нього.

Маленькі рибки, що гралися біля піг, раптом зникли, ніби їх ніколи тут і не було. Хвилька наближалася, і, глянувши уважно, Борис тихо свиснув.

Широким фронтом, майже через усе озеро, женучи перед собою мальків і всяку білу рибку, йшли окуні. В ясній воді чітко видно було темні, аж чорні спинки великих хижих риб, які йшли зовсім близько від поверхні, так близько, що інколи спинний поплавець витикався на поверхню, і тоді вода закипала, ніби черкнута ножем.

Борис кинув свою золоту рибку саме під хвилю і зразу відчув короткий ривок, тремтіння вудлища: окунь міцно схопив гачок. Швидко намоталася на катушку волосінь, і от уже знесилений, великий півкілограмовий окунь покійно підтягувався до берега. Короткий рух вудлища, і риба полетіла далеко на траву. Борис швидко зняв її з гачка, знову закинув спінінг, і за мить другий окунь, красивий, горбатий, з маленькими плавцями й зеленувато-чорними поперечними смугами на довгому гарному тілі, ліг поруч першого.

Окуні пройшли. Вода знову стала тихою, дзеркальною, і скільки вже не кидав свою принаду Борис, йому не доводилося почути, як б'ється і тремтить волосінь, як гнеться в руці тонке пружне вудлище, як опирається на гачку риба.

Ще ніколи не доводилося йому бачити такої зграї окунів.

«Вони йшли, ніби танки»,— подумав він про себе.

Але раз така зграя ходить по озеру, то вона може й повернутися, піти глибше, або наблизитися до берега. І Борис раз у раз терпляче й систематично кидав свою золоту рибку, інколи поглядаючи на двох окунів, які важко ворушилися в траві.

А Семен Крутояр сидів тимчасом, захований кущами верболозу, й чекав здобичі. Качки здіймалися й пролітали далеко від нього, недосяжні для пострілу, але він чекав терпляче, знаючи, що рано чи пізно якась підлетить ближче. Він уважно прислухався до пострілів. Вони лунали то праворуч, то ліворуч. Десь бахнуло три-чотири постріли, схожі на удари невеликої гармати. «Дванадцятка»,— подумав з повагою Семен; десь озивалися дрібніші калібри, а йому все не випадало вистрілити.

Зі своєї схованки він бачив, як все далі від нього відходив Борис, і вже думав, що і йому самому слід змінити

місце, як просто на нього налетів крижень. Крижнів було двоє, вони летіли поруч, крило в крило, але недалеко вдарив тихий, дуже чіткий постріл, і один з птахів повернувся в повітрі і впав, а другий круто завернув і налетів на Семена.

Крутояр відчув холодок у горлі. Так завжди бувало з ним, коли треба було зібрати всю витримку й не вистріляти раніше. Неспішно вів він стволом за птицею, потім трошки виніс приціл уперед і натиснув спуск.

Крижень упав, як зрізаний, на воду, недалеко від того місця, де сидів Крутояр, стрепенувся, хотів поринути і застиг на поверхні.

— Оце здобич! Цікаво, хто ж підбив другого?

Крутояр роздягся й стрибнув у воду. Вона була тепла, але добиратися до крижня довелося через латаття й різак. Неприємна робота. А проте Семен дуже швидко дістав качку, повернувся на берег, знову зарядив рушницю і став чекати іншої нагоди.

Вона трапилася скоро. Маленький чирок перелітав озеро зліва від Крутояра. Семен повів, як і перше, стволами, вистрілив, і, ніби у відповідь, недалеко пролунав другий постріл. Чирок упав на сухе місце, метрів за півсотні від Семена.

Не поспішаючи, рушив мисливець до того місця, де впав птах. Але не встиг він зробити двох десятків кроків по сухій уже траві, як побачив, що з дальших кушів верболозу вийшла Зоя і теж іде до вбитого чирка. Значить, то вона вбила першого крижня. Оце так Зоя! Але до чирка вона йде даремно. Крутояр стріляв перший.

Вони підійшли до птиці, глянули одне на одного, і Семен сказав:

— Це мій чирок, я перший стріляв.

— І промазав,— спокійно відповіла Зоя, беручи з землі птицю і прив'язуючи собі до пояса.

Три качки і серед них той крижень, що летів разом з Крутояровим, уже висіли на поясі.

«Здорово»,— подумав захоплено Крутояр, якому легко було поєднати образ Зої, яка вишиває подушечки і малює узор, з образом цієї дівчини з рушницею в руках і патронами на поясі.

— Ти не поспішай,— уже трохи розсердившись, сказав він.— Це я його перший вдарив.

— Ні, я.

— Ти завжди забираєш чужих качок?

— Ну, мабуть, мені в тебе небагато довелося забрати.

Вони стояли одне проти одного, зло, сердито сперечались, хоч самі вже добре розуміли, як смішно сперечатися через таку дрібницю.

— Ти все-таки віддай його мені.

— І не подумаю. Чирок мій. Треба краще стріляти.

Крутояр несподівано розсміявся.

— Гаразд. Твій. Все правильно.

Зоя густо почервоніла, не поспішаючи, одв'язала чирка від пояса і, розмахнувшись, кинула його далеко в очерет. Звідтіля його і собаці важко було дістати.

— Що з тобою, Зою?

— Нічого.

Дівчина повернулася і, не кажучи ні слова, пішла в зарості верболозу.

— Характер,— сказав услід Крутояр.

Зоя спинилася й різко повернулась до нього.

— Так, такий у мене характер.

До них долетів одчайдушний крик Бориса:

— Семен! Семе-е-ен! Се-ме-е-е...

Крик летів над луками, голосний, пронизливий, три-вожний. Почувши його, можна було подумати, ніби десь біля озера трапилося нещастя. В усякому разі, Семен ще ніколи не чув, щоб його друг так кричав. І тому він кинувся бігти на крик.

Він біг, трохи припадаючи на праву ногу, крижень, прив'язаний до пояса, бив його по колінах, але він нічого цього не помічав і все біг до місця, з якого доносився три-вожний крик.

— Семе-ен!

Зоя постояла з мить, а потім швидко подалася слідом за Семеном. Спочатку вона не впізнала голосу Бориса, так змінили його віддаль і хвилювання. Вона оббігла кущі і просто перед собою побачила Бориса, який стояв на березі з зігнутим вудлицем у руці, і Семена, що вже роздягнений, у самих трусиках, збирався лізти в воду.

Нічого не розуміючи, дівчина підійшла ближче.

Після того, як пройшла зграя окунів, Борис довго безуспішно кидав блесну. Потім кинув уздовж латаття, потягнув і вилаявся — гачок явно зачепився за корч. Шкода. Доведеться відірвати

Борис потягнув волосінь, але блесна не відірвалася. Борис потягнув дужче, але волосінь щось тягло назад. Це було вже зовсім дивно.

«Невже така рибина?» — подумав Борис, включаючи тріскачку.

Він зробив це саме вчасно, бо раптом метрів з двадцять волосіні пішло у воду. Борис аж сплотнів від хвилювання — риба! Ну, мабуть, такої щуки ще ніколи не доводилося бачити. Він став обережно підтягувати волосінь метр за метром.

Він думав, що риба ще далеко, коли раптом побачив просто перед собою в прозорій воді величезну голову щуки. Такої він і справді ще не бачив. Кілограмів, мабуть, понад вісім.

Знову волосінь пішла далеко у воду. Тепер Борис пускав щуку, бажаючи її зморити, а тоді вже витягти. Правда, як він витягатиме таку рибину сам, було не зовсім ясно. Щука знову з'явилася недалеко від берега в прозорій воді, і Борисові здалося, ніби вона дивиться просто на нього. Ой, не витягти йому самому такої щуки!

І тоді, боячись, щоб така дорогоцінна здобич не втекла, хвилюючись і задихаючись від азарту, від мисливського захвату і пристрасті, Борис закричав на весь голос.

Коли Крутояр підбіг, Борис і слова не міг вимовити від хвилювання, тільки показав пальцем у воду. Крутояр глянув:

— Матінко моя! Оце так!

Ясно, що треба лізти в воду, і коли Борис підтягне зморену щуку, викинути її на берег.

— Правильно,— сказав Борис, зрозумівши план друга,— спробуємо разом.

Вони спробували, але нічого з того не вийшло. Щука плеснулася біля самого берега, вдарила хвостом по воді, блиснула проти сонця широченним золотавим боком і пішла вглиб.

— Зірвалася?!

— Ні,— Борис уже підтягував зморену щуку назад.

Вони й не помітили, як підійшла Зоя. Оце «зірвалася» їй належало їй. Крутояр озирнувся.

«Да, характер»,— подумав він, глянувши на обличчя дівчини.

— Її треба стріляти, так не витягнемо,— вирішила Зоя.

— Еге ж, волосінь переб'єш,— Борис нітрохи не здивувався з її появи.

— Давай спробуємо ще раз,— сказав Семен, ідучи в воду.

Борис знову підтягнув щуку — і все повторилося спочатку. Семен спробував схопити її за зябра і відсмикнув руки. На лівій руці його вздовж пальців потекла кров. А щука знову показала золотавий бік і зникла.

Крутояр виліз на суше.

— Дурниці,— сказав він, витираючи руку, хоч його ніhto не запитав, чи йому болить.

Борис знову тяг щуку до берега.

— Тільки стріляти,— пролунав позад нього голос Михайла Гнатовича Сахна.

Хлопці озирнулися. Сахно стояв у матроській смугастій тільняшці і підкачаних штанях. На голові в нього була кепка, повернута козирком на потилицю. Колись Михайло Гнатович служив на флоті в Севастополі. Було це дуже давно, але й тепер любив він сказати матроське слівце й надягти тільняшку.

Він теж почув несамопитий крик Бориса й поспішив на допомогу. На поясі в нього був крижень.

Борис вирішив раптом так, як вирішував він усе в житті:

— Стрільай, Зою!

Зоя приклала до плеча рушницю. Величезна щуча голова стояла перед нею у воді. Дівчина бачила темні, ніби мертві очі рибини, гачок-тройник з червоненькою ниточкою, двома гостряками зачеплений за верхню губу.

А Крутояр в ту мить дивився тільки на дівчину. Все тіло її напружилася, всю силу, всю точність вкладаючи в останній коротесенький рух пальця.

— Під неї, під неї бери,— навчав Сахно, але в ту мить Зоя не чула нічого.

Гримнув постріл. Шріт сікнув по воді, наче краплі небачено-сильного дощу. Борис потягнув вудлище,— воно навіть не зігнулося, а з води виліз кінчик обірваної волосіні.

— От так! Перебила!

Сахно мало не загнув страшну матроську лайку. Але в цю мить довга, майже метрова жовта смуга з'явилася на воді. Це спливла черевом догори щука. І зразу ж Семен і Борис кинулись у воду, схопили рибину й викинули на берег.

Зоя повільно опустила рушницю. Здавалося, ніби вона виконала величезну роботу й страшенно стомилася.

— Оце рибина! Вісім кілограмів, не менше,— захоплювався Сахно.— Ти, Борисе, завтра поклич фотографа і знімися з нею, бо інакше не повірять, коли розповідатимеш.

— Так і зроблю,— Борисові тепер було чомусь соромно за свій одчайдушний, мало не істеричний крик, про який всі уже давно забули.

У повітрі пролунав свист — двоє чирків летіло над озером. Два дуплети з важких дванадцятки пролунали майже разом. Качки летіли, як і раніше. Потім стукнув коротенький, акуратний постріл Зої, і задній чирок перевернувся в повітрі і з розгону впав на землю.

— Може, і це твій? — запитувала Зоя Семена.

Крутояр промовчав. Зоя уважно глянула на нього й пішла туди, де впала качка.

— От стріляє, бісова дитина,— не зміг стримати свого захоплення Сахно,— всім нам носа втерла. Ну, це щастя. Що ж ти з цією щукою робити будеш, Борисе? Під таку закуску море можна випити.

— Це можна і не під таку закуску,— Зоя повернулася назад з прив'язаним до пояса новим чирком.

— Та то правда,— погодився Сахно; ця тема в їхній сім'ї, видно, дискутувалася досить часто.

— Пізнувато піймали. Весілля в мене завтра,— роздумливо сказав Семен Крутояр.

Зоя глянула на нього:

— Женишся?

— Стьопа Васькін жениться.

— З Настею?

— Так.

— Чому весілля в понеділок?

— Бо у вівторок на другу зміну переходимо.

— От було б здорово привезти й покласти рибину молодим на стіл,— Борисові така перспектива дуже сподобалася; там буде багато народу і, напевне, всі питатимуть, хто зловив таке чудо.

— До завтра? Зараз котра година? — запитала Зоя.

Сахно глянув на сонце, підняв пальця, ніби визначаючи, звідки дме вітер, і сказав: «Пів на восьму».

— Можна,— вирішила Зоя.— Фарширувати її я не вспію, але якось інакше це зробити часу стане.

І несподівано Крутояр впізнав ту саму Зою, яка сидить довгими вечорами в маленькому будинку на Красногорці й вишиває кумедних, ласкавих звірят, що їм навіть назви немає.

А Борис уявив, як воно буде на весіллі, уявив шуку на столі, себе поруч із Зоєю за столом і аж примружився від щастя.

Розділ десятий

У понеділок, під час роботи, Крутояр бачив Білозуба тільки здаля, — начальник пройшов через цех, не спиняючись, підкреслено байдуже глянув на третій мартен і завернув до своєї контори, навіть не привітавшись із секретарем партбюро.

«Добре, — подумав Крутояр, — таку байдужість ми добре розуміємо. Пораджуся з Ковальовим, а потім уже скличу бюро. Побачимо, чи байдуже до всього цього Білозубу, чи ні!»

Одразу ж після роботи Семен рушив до партійного комітету. На галерії його наздогнав Стьопа Васькін.

— Чекаємо о восьмій. Ви ж не спізнюйтеся, Семене Петровичу...

Семен посміхнувся і пообіцяв не спізнюватися. Стьопа нагадував про своє весілля вже, мабуть, вшосте. Цікаво, як там Зоя з рибою? Здорово все-таки стріляє дочка старого Сахна...

Невеличкий будинок, де містилися всі громадські організації заводу та відділ кадрів, стояв біля однієї з прохідних, оддалік від заводууправління і мартенівського цеху. Крутоярові довелося йти чимало.

За цей час він заспокоївся, ще раз передумав розмову з Білозубом і прийшов до висновку, що помилки тут нема. Хай начальник відчує, що цех — не його власне господарство, де можна хазяйнувати, як хочеш. Про це дуже корисно нагадувати начальникам, а таким, як Білозуб, особливо.

Кабінет Ковальова скидався на кабінет інженера-конструктора. На столах лежали деталі машин. Саме про них часто йшла мова на засіданнях заводського партійного комітету. На стінах висіли великі фото і схеми. Парторг заводу глибоко вникав у роботу цехів. Йому було це тим

легше робити, що колись Олексій Михайлович Ковальов був інженером-конструктором на цьому ж таки заводі і навіть Сталінську премію одержав разом з групою товаришів за виготовлення складної шахтної машини. До речі, в цій групі був і Білозуб. Крутояр згадав про це з обуренням,— лауреат, а таке робить!

— Сідай, Семене Петровичу, ти план приніс? — привітно зустрів Крутояра парторг ЦК партії.

— І план приніс, і ще дещо,— похмуро відповів Семен. Зараз у нього знову з'явився сумнів, чи правильно говорив він з Білозубом.

— А чого такий невеселий? Може, це «дещо» важливіше за план?

— Угадали.

— Розповідай.

Ковальов устав зі свого крісла, вийшов з-за стола й сів проти Крутояра. Семен побачив дбайливо випрасувану складку на його сірих штанах, білосніжні черевики, широкий, вільний, дуже зручний і нежаркий піджак. Про свій одяг Ковальов дбав дуже уважно. Від усієї високої стрункої постаті парторга віяло такою надійною, спокійною силою, що Крутояр раптом відчув себе зовсім вільно. Ковальов витяг довгу пряму люльку, набив її тютюном просто з кишені й повторив:

— Ну, розповідай.

Крутояр розповів усе від початку, з того часу, коли його зацікавила дивовижна ритмічність показників роботи цеху, яка зовсім не відчувається в самій роботі...

Ковальов слухав уважно, не перебиваючи, тільки час від часу випускав з рота густі хмарини диму. Коли Крутояр перейшов до своєї розмови з начальником цеху, Ковальов поклав люльку на край стола, долонею відігнав дим і запитав:

— Ну і що ж? Білозуб став викручуватися?

Вислухавши відповідь Крутояра, Ковальов на мить замислився, дивлячись на тоненьке сиве пасмо диму, що пливло над жевріючою люлькою.

— Так... Прогавили ми тут... Тут і моя вина є.— Він перевів погляд на Крутояра.— Ти молодець, що до сигналів товаришів прислухався і все це виявив. Метод Білозуба, безперечно, порочний, шкідливий. Що ж тут виходить? У серпні, наприклад, цех працює гірше, а всі недоліки приховані за рахунок якихось процентиків, припасених ще

з липня. Справа ця може виявитися тільки у вересні, а може й у жовтні, і виправляти становище буде важче, бо ні колектив цеху, ні керівники прогонів нічого про погану роботу ще не знають... Лінію ти повів правильну...

— Я вирішив це питання на бюро поставити... — сказав Крутояр.

— Це вірно.

— ...і записати Білозубові суворо догану.

— Ти гадаєш, догану? — задумано запитав Ковальов.

Він потягнувся до погаслої люльки і знову став розкурявати її

— Так. Вважаю, що за таке діло з партії виключати не слід.— Крутояр говорив гаряче, переконливо, видно, готовий сперечатися з Ковальовим.— А догана потрібна. Білозуб — комуніст молодий, але на заводі вже не один десяток років...

— Не поспішай, справа серйозна і вимагає точних формулювань. Як-не-як, а вирішується тут доля людини,— нагадав Ковальов.— Перед тим, як накласти стягнення, треба не один раз приміряти — чи дуже велика провина товариша, треба уважно розібратися в усіх обставинах. Це ти запам'ятай і на майбутнє. За приписки партія суворо карає, незважаючи на особи і не озираючись на старі заслуги. Зробили п'ятдесят п'ять машин, а записали шістдесят — це злочин, План не виконаний, цих п'яти машин немає, їх хтось не одержить. Так робив Білозуб?

— Ні, не так. Він зайвого не дописував, він тільки комбінував, маневрував. Створював видимість ритмічності.

— Повторюю, Білозуб чинив неправильно і продовжувати в цьому дусі ми йому не дозволимо. Але тут злочину немає, і виключати його з партії, по-моєму, не слід. А питання про партійне стягнення хай вирішує бюро. І ще одно — недогледіли ми, не розібрались в людині вчасно. Значить, після бюро — і це найголовніше — доведеться нам весь час контролювати роботу начальника.

Було над чим замислитися Крутоярові. В основному він, правда, не помилився, але яка ж це складна і відповідальна справа — виховна робота. Скільки тут різних відтінків, скільки треба розуму, такту, життєвого досвіду, щоб знайти правильне рішення...

— Білозуб ходив по самісінькому краєчку,— продов-

жував Ковальов, — сьогодні переписав проценти з місяця на місяць, а завтра, дивись, і приписав, сподіваючись на майбутні успіхи. Сьогодні переправив 105 на 102, а завтра з 98 зробить 102. Комуніст повинен жити відкрито й правдиво. Важливо, щоб Білозуб це зрозумів, щоб зі старим було покінчено раз і назавжди. Ну, а не зрозуміє... — голос Ковальова, звичайно лагідний, зазвучав суворо, — тоді вже хай на нас не скаржиться.

Ковальов знову випустив хмарку диму.

— Так, сталеваре, значить, для початку посварилися з безпосереднім начальством?

— Мабуть, і не помиримся.

— Нічого, робота всіх мирить. Цілуватися вас ніхто не примушує, а працювати треба. Найголовніше те, що тепер приховані резерви мартепівського цеху стануть видимими. А це значить — ваш цех зможе значно перевикупати план. Треба тільки дуже уважно придивитися, як працював цех у кращі місяці, як організовано працю в кращих бригадах, щоб підтягти всіх до рівня передових.

Парторг розкурив люльку і присів до стола.

— А тепер давай план.

*

Настав вечір. Зоя чудесно приготувала рибу, і тепер шука лежала на величезній таці, позиченій у директорській їдальні, дивуючи гостей своїми незвичайними розмірами. Здавалося, немає нічого на цьому заставленому закусками святковому весільному столі, крім велетенської золотаво-чорної, прикрашеної всяким корінням рибини. В широко розкритій, підпертій паличками, щоб не закривалася, пащі лежав конверт з віршованим привітанням, яке довго складали Криницький і Крутояр.

Друзі Стьопа Васькіна сиділи за столом. Святково вбрані, поважні, вони весь час позирали то на самого господаря, то на наречену. Це була саме та хвилинка, коли першу чарку ще не піднято, а говорити незручно, і тому за столом панувала мовчанка.

Настя сиділа рядом із своїм женихом і саме до неї зверталось найбільше поглядів. Кругле обличчя нареченої, з круглим носиком і світлими щасливими очима, було таким гарним, таким натхненним, що не можна було не

замилуватися. Настя була відверто, неприховано щаслива, і це почувалося в кожному її слові, в кожному русі, в кожній посмішці.

Тільки один раз обличчя нареченої стало трохи заклопотаним, може, навіть тривожним. Це сталося тоді, коли до кімнати зайшли Крутояр і Криницький. Настя глянула на Крутояра, і шоки її спалахнули яскочервоним рум'янцем. Семен помітив це, згадав, як прийшла Настя скаржитися на Стюпу Васькіна, і зрозумів, що дівчина хоче раз і назавжди забути той день. Він привітався, підійшов до наречених, поздоровив їх, і за мить Настя переконалася, що турбуватися їй нічого — все залишиться у найглибшій таємниці.

А цієї безмовної розмови ніхто й не міг помітити, бо всі гості надто захопилися незвичайною шукою. В ці хвилини Борис Криницький почував себе героєм.

Не поспішаючи, з насолодою, пригадуючи все до найменшої деталі, розповідав він, як борсалася шука, як тягнув він її до берега, між іншим, згадав, як ліз у воду Крутояр, картинно описав, як стріляла Зоя. Здавалося, гості зовсім забули, чого вони сюди прийшли, і ладні весь вечір слухати розповідь Бориса.

І саме цю захоплюючу розмову, зовсім несподівано і навіть трохи нетактовно, на думку Бориса, обірвала Зоя.

— Годі хвалитися,— сказала вона. Розповідь Бориса була їй чомусь неприємна.— Мабуть, уже наливати час!

Борис глянув на неї незадоволено. Так хотілося ще поговорити про шуку, про незабутню хвилину, коли риба тріпається на гачку. І чого це раптом Зоя перервала розмову? Адже тут і про неї говорилося...

А тимчасом за столом майстер Зеленський, найстарший гість, уже взявся розливати вино у чарки. Сидів він поруч зі Стюпою Васькіним, за весільного батька. Поруч з Настею сиділа її мати, старенька селянка з маленьким сухим порізаним зморшками обличчям. Ці двоє були на весіллі найстарішими. За великим столом сиділо ще чоловіка з двадцять гостей, переважно робітників мартенівського цеху, Стюпиних друзів. Білява голова Васі Бражника, комсорга цеху, виднілася десь край стола. Ретельно зроблена зачіска і витягнені в шнурочок вусики Мусадзе, який сидів поруч своєї дружини саме проти молодих, привертали увагу всіх.

Кімната, де відбувалося весілля, здавалася ще зовсім

не обжитою. В ній, власне кажучи, крім оцього громіздкого, тільки сьгодні купленого стола, нічого й не було. У кутку стояло невеличке залізне ліжко. Маленька тумбочка височіла біля нього. І все. Ні меблів, ні прикрас на свіжопобілених стінах.

І незважаючи на це, Стьопа і Настя поглядали на свою кімнату з гордістю, навіть з захопленням. Одержали вони її тільки вчора,— це був подарунок колективу заводу до дня весілля. Семен Крутояр у глибокій таємниці готував цей подарунок. Це саме він пішов до Воронова і попросив допомогти молодим. Директора в таких справах довго умовляти ніколи не доводилося. Секретарка негайно послала товаришеві Васькіну ордер і привітання від дирекції і партійного комітету, а участь Крутояра в цій справі залишилася невідомою.

І тепер Настя дивилася на свою нову кімнату, ніби на справжній палац. Вона добре знала, як прикрасить усі стіни, яке пишне ліжко з десятком подушечок стане в кутку, як виглядатиме нова шафа.

Ще ранком, ідучи до загсу, вони все детально продумали й обговорили. Чудесним був для Насті цей день.

Настрою її навіть не зіпсувала діловитість і стриманість дівчини, яка дуже спокійно, може, навіть підкреслено байдуже задавала стандартні запитання, зареєструвала шлюб, попросила молодих розписатися, видала посвідчення і потім поздоровила завченими, байдужими словами, які так багато разів доводилося їй говорити за цим столом.

Дівчина була ще зовсім молоденька, мабуть, сама незаміжня, і не можна було зрозуміти, чи це просто обридло їй щоразу вітати молодих, чи заздрить вона кожній нареченій, яка з квітами в руках заходить до великої світлої кімнати.

Настя вийшла з загсу трошки розчарованою. Було таке враження, ніби вона просто одержала зарплату, розписалася у відомості й пішла. Так звичайно, просто, не урочисто. А це ж все твоє життя змінилося в цю мить; і буде в тебе сім'я і нові почуття, і нові обов'язки.

А проте це відчуття смутку швидко зникло. Треба було готуватися до вечора, до прийому гостей. І яке б враження не залишалось від одвідин загсу, майбутнє таке прекрасне й світле, що не варто думати про хвилинні розчарування.

Зеленський підняв тост за здоров'я молодих. В ту ж мить з кінця столу, де сидів Вася Бражник, пролунало одчайдушне «гірко!», і Насті довелося встати й підставити чоловікові для поцілунку свої маленькі, вже пересохлі від хвилювання губи.

А після чарки всім стало зразу і веселіше, і вільніше. Якусь мить за столом стояла тиша, порушувана тільки тихим дзенькотом виделок і ножів, потім пролунав новий тост, і знову розляглося «гірко!», і вже зашумувала за столом весела, вільна розмова.

Семен Крутояр сидів поруч Настиної матері і майже не брав участі в загальній розмові. Горілку він пив так само, як і всі, в голові йому трохи шуміло, але слова Ганни Пилипівни, так звали стареньку маму, цікавили його більш за все.

Тихенько, не бажаючи привертати до себе уваги, тріхи навіть жалібно, розповідала Ганна Пилипівна, як виходила вона заміж, як приходили свати, як відбувалися заручини, як співав у церкві хор і глухим басом виголошував свої слова дяк. І видно було, що пам'ятає вона все це так, ніби відбулося воно тільки вчора, а вже ж кілька десятків років минуло з того урочистого дня. Хай було те весілля бідним, справленим на позичені гроші, а все-таки залишилося воно в пам'яті Ганни Пилипівни світлим і ніжним спогадом на все життя.

«Чому ж так,— думав Крутояр, слухаючи повільну, неквапливу розповідь старенької,— от ми все життя змінили, такі заводи, такі палаци збудували, а тут нічого й не винайшли? Мабуть, тому, що не подумав про це ніхто, як то кажуть, руки не дійшли. А треба, щоб дійшли, неодмінно треба».

Він поглянув на Настю, на її щасливе обличчя і подумав:

«Це щастя могло б бути ще більшим, ще повнішим. І ти сам, Семен Крутояр, теж мусиш думати, щоб не були такі весілля схожими на звичайну вечірку хороших друзів».

Він глянув на Бориса, на Зою. Дівчина трохи почервоніла від вина, вона щось розповідала весело, захоплено. За столом тепер говорили всі разом, і Мусадзе вже навіть пробував затягти пісню, хоч його ще ніхто не підтримував. Борис сидів трохи похмурий. Йому здавалося, що на світі твориться справжня несправедливість. От зловив він

щуку, так дбайливо готували її, це ж справжнє чудо, а не риба. І от тобі, маєш, всі вже забули про це чудо, про самого Бориса, апетитно їдять, і ніхто навіть не згадує, хто зловив таку щуку. Борис випив ще чарку горілки — взагалі пив він мало і рідко, знав, що, готуючись до рекорду, пити не можна, а тут захотілося випити. Від чарки почуття образи і несправедливості не пройшло, і, щоб якось знову привернути увагу до себе, Борис витяг з рота рибини конвертика і почав читати вірші, написані разом з Крутояром. Там усе було добре написано: і побажання успіху, і щастя, і довгих років життя, і цілої купи дітей. Це були кумедні, інколи трохи невправні вірші, складені від чистого серця і від того ще більш зворушливі.

Борис закінчив читати, картинно струснув шевелюрою, задоволений сів на місце і знову відчув себе добре. Хай уже про щуку й не згадують, зате вірші який успіх мають!

Крутояр усе розмовляв з Ганною Пилипівною. Уже і з-за столу повставали, і в різних кутках кімнати утворилися групи гостей, які добре випили і тепер говорили кожен про своє, вже нічого не можна було розібрати в суцільному гаморі, вже самому Семенові в голові шуміла горілка, хоча тримався він твердо й незалежно, вже Мусадзе співав високим прозорим тенором українських пісень, і старий Зеленський пробував йому підтягувати, і над усім цим раз по раз лунало «гірко!», і Насті, яка весь час була на своєму місці, доводилося цілуватись із Стьопою.

А сам Стьопа сидів гордий, трохи п'яний, веселий і щоразу цілував Настю зверху і поблажливо, але дуже ніжно. Все подобалося йому на весіллі, тільки згадка про розмову з Крутояром інколи приходила, ніби малесенька хмаринка на сонцесяйному небі, і зразу ж зникала.

Розійшлися пізно вночі, випивши останню чарку, заспівавши останньої пісні. Заплакала на прощання Ганна Пилипівна, тільки зараз уже сльози були солодкі й радісні.

Закрилися двері в новій кімнаті молодих, гості вийшли на вулицю.

— Я проведу тебе,— сказав Борис до Зої.

Дівчина глянула на Семена запитливо.

— На добраніч,— сказав Крутояр,— добре зіграли весілля. На добраніч.

Потис руки друзям і пішов, не поспішаючи, додому.

Зоя знизала плечима. Борис узяв її під руку. Так вони й ішли мовчки до самої Красногорки.

Борис думав про той день, коли і йому отак доведеться сидіти поруч Зої на весіллі, і як кричатимуть «гірко!», і як... Як буде далі, він точно уявити не міг. Тут думки обривалися, і знову все починалося спочатку.

А може, саме зараз час сказати про своє кохання?

Борис глянув на Зою. Вона йшла мовчазна, зосереджена. Ні, мабуть, непідходяща зараз хвилинка. Хай поки що все залишається по-старому. Вона настане, чарівна хвилинка, настане...

А Зоя йшла, теж думаючи про весілля. Чимало подруг її вже повиходило заміж. Вийде й вона. І думаючи про весілля, Зоя ніколи не могла, та й не намагалася поставити поруч себе Бориса. Просто це питання ніколи не виникало перед нею. Невідомо, хто це буде — Борис чи хтось інший. Поки що — ніхто.

Вони дійшли до будинку Сахнів.

— Спокійної ночі,— сказала Зоя,— весело сьогодні погуляли.

— Спокійної ночі,— відповів Борис.

Йому так багато хотілося сказати в цю мить, так багато хороших, від серця ідучих ніжних слів. І не ставало сміливості, не ставало певності, що говорити їх треба саме зараз. І Борис не сказав ні слова.

Стукнула клямка. Зоя зникла. Тиша стояла над Калинівкою. Далеко-далеко ще вчувався високий тенор Мусадзе. Це запізнілі гості поверталися з весілля додому.

Розділ одинадцятий

У мартенівському цеху було тридцять сім комуністів. Величезна сила, коли вміло й правильно організувати роботу, так, щоб працював не тільки секретар партійного бюро, а вся організація. Семен Крутояр зрозумів це після першої розмови з Ковальовим. Але одна справа зрозуміти, а зовсім інша — організувати.

Довго думав Крутояр, поклавши на стіл список комуністів цеху. За кожним прізвиськом він уявляв собі людину, чоловіка чи жінку, різного віку, різних біографій і уподобань, досвіду і життєвого шляху. Всі ці люди були

комуністами, проводили лінію партії в найширших масах народу, але кожен своїм способом і на свій лад. І от для кожного треба визначити роботу, яка б йому подобалася, який би він міг віддати свій запал, і не тільки сам працював би, але й організував би навколо себе товаришів.

Крутояр уважно переглядав список. Ось члени бюро — Білозуб, Мусадзе, Зайко і Костін. Поки що партійного навантаження не має тільки Білозуб. Мусадзе, Зайко і Костін керуватимуть партійною освітою, цеховими газетами і профспілковою роботою. Для начальника цеху робота ще знайдеться.

Складна людина цей начальник. Мабуть, немало ще сучиком буде в нього з молодим парторгом. Семен згадав, як проходило минуле засідання. Бюро слухало загальну інформацію Білозуба про роботу цеху; питання про ритмічність і проценти, на подив Крутояра, першим порушив сам Білозуб.

— Я припустився неправильної практики,— сказав він,— переносячи перевиконання плану в якійсь частині на наступний місяць, що, звичайно, недопустимо, і я це визнаю.

Він сказав це і важко опустився на стілець,— видно, нелегко далися йому ці слова самокритики, чи не перші в житті.

Бюро обговорило інформацію, потім, окремо, поведінку Білозуба і винесло йому догану. Тільки-но скінчилося засідання, він, ні на кого не дивлячись, вийшов.

Дуже цікаво, як то воно тепер складуться їхні відносини?

Семен нахмурих широкі чорні брови і знову нахилився над списком.

Ось комсорг цеху Вася Бражник. У нього діла чимало — в цеху велика комсомольська організація; треба уважно придивитися до того, як вона працює. Ось майстер Зеленський, якого Крутояр знає давно. Майстер дуже замкнений, скупий на слова, точний у ділах. Він уже давно комуніст. З ним треба поговорити й запитати, яку роботу хотів би він вести. Йому, мабуть, можна доручити найвідповідальнішу справу. Ось Ісса Гаглов, кандидат партії, підручний Крутояра. Він добре й захоплено говорить, завжди розповідає про вчитані в газетах найсвіжіші новинки,— тут справа майже ясна. Гаглову треба дати роботу агітатора, щоб націлював колектив на нові

трудові перемоги, розповідав, як боротьба за мир розгортається в усьому світі, як імперіалісти намагаються розв'язати нову війну.

А головне — щоб училися люди. Важлива ділянка роботи в Мусадзе... Семен усміхнувся, згадавши розмову, яка була у Сандро з начальником цеху в присутності парторга.

— Андрію Прохоровичу, — зупинив Білозуба Мусадзе. — Я хотів запитати, де ви збираєтесь вчитися?

— Старий я вже, — несподівано різко відповів Білозуб.

— А вчитися все-таки треба, — підкреслив Мусадзе.

— Буду самостійно.

— Добре, — Мусадзе зробив помітку в книжці, — консультантом для вас виділимо Медведєва з райкому партії. Він буде керувати навчанням і йому треба буде показувати конспекти. А то вчили минулого року «Державу і революцію», а як вивчили, — ніхто не перевірів. Цього року так не буде.

— Годі! — чомусь розсердився Білозуб. — Дасте мені телефон вашого Медведєва!

Уважно пройшовся Крутояр по всьому списку, прізвище за прізвищем, думаючи про кожного комуніста, про його нахили і здібності, про його можливості й смаки. А роботи в цеху багато, для всіх стане навантажень. Агітаційна робота і випуск стінних газет, культкомісія і організація масової роботи в цеху, підготовка до партійних зборів і облік соціалістичного змагання.

Ще, мабуть, не раз доведеться Семенові Крутояру звертатися до цього списку, сам список збільшиться і виросте, прийдуть у партію робітники, які працюють біля мартенів і електропечей, на кранах і в лабораторіях. Про них уже тепер мусить думати Крутояр. Партія завжди була нерозривно зв'язана з народними масами, вона — плоть від плоті його, кров від крові.

«А хто вже зараз може стати комуністом у нашому цеху?» — подумав Крутояр і зрозумів, що на це відповіді одразу неможливо. Надто складне це питання і відповідальне. Хай пройде час, і тоді секретар партійного бюро точно знатиме майбутніх комуністів.

«Зоя?»

Семен подумав про неї й усміхнувся. Зоя навіть не комсомолка. Вона завжди акуратно приходить на всі робітничі збори, але ніхто не чув, щоб вона коли виступила

на них. Сидить собі на своїй Красногорці, узорі вишиває та на полювання з батьком їздить.

А хіба хто пробував дати їй якусь роботу? Так, пробували. Крутояр пригадує це добре. Соколов, колишній парт-орг, хотів, щоб Зоя працювала в культкомісії.

— Я дома і за маму, і за вчительку, і за куховарку, і за няньку,— відповіла тоді дівчина, і Соколову довелося відмовитися від свого плану.

Тепер спробує Крутояр. Тільки для Зої треба знайти таку роботу, яка припала б їй до серця.

Що ж їй запропонувати?

Сам він, мабуть, і вирішити нічого не зможе, з товаришами треба порадитися.

Минулий вихідний день весь пройшов перед його очима. Він побачив Зою, коли вона націлялася в щуку, згадав її останній постріл. А потім весілля Степана Васькіна, щасливе обличчя Насті і неприхована радість нареченого, і сама Зоя поруч з Борисом, який своєю щукою мало не затьмарив усіх і не став героєм вечора.

Нічого не скажеш, смачна була щука!

Мабуть, скоро доведеться гуляти й на Борисовому весіллі. Борис від того дня не згадує про це, але навіщо йому повторювати?

Обличчя Зої, таке, яким воно було в мить пострілу, знову з'явилося перед очима Семена.

«Характер»,— подумав він.

За вікном почувся гудок. Третя година. Цього тижня бригада Крутояра перейшла на другу зміну. Час іти переодягатися, через півгодини початок роботи.

Коли Семен прийшов до свого мартена, вся бригада була вже в зборі. Стьопа Васькін після весілля став таким серйозним і поважним, що навіть усміхатися став рідко.

Гаглов і Дорош кепкували з нього, але Стьопа на жарти не звертав уваги,— це було нижче його гідності, його поваги до самого себе, його благородних почуттів. Інколи Стьопі здавалося, ніби він по-справжньому закохався в Настю саме після весілля. Ніколи раніше він так добре і так багато про неї не думав. І ніколи йому так не хотілося мерщій повернутися додому.

Його товариші вже давно пережили такі дні: Гаглов — три роки тому. Дорош — ще до війни. В обох були діти: у Гаглоєва — малесенька, чорнявенька, дуже на

нього схожа дочка, у Дороша — четверо синів. Він дуже пишався своїми синами і говорив, що матиме дітей на дві бригади сталеварів.

Семен привітався до товаришів, і кілька хвилин вони стояли, дивлячись, як працює бригада Мусадзе. Давне, вже кількарічне змагання за першість у цеху йшло між обома бригадами. Обидві бригади план перевиконували, але першість Крутоярові вдавалося завойовувати не часто.

Завжди, змінюючи Мусадзе, Семен придивлявся до того, як працює бригада, і кожного разу помічав якийсь винахід, нове, хоч би малесеньке вдосконалення. От і тепер бригада Мусадзе закінчувала завалку шихти в піч. Це така операція, що, добре організувавши її, можна зекономити найбільше часу. Крутояр бачив, що Сандро продумав тут усе до найменшої дрібниці. Навіть підймання кришки на завалочному вікні було розраховане цілком точно. Кришка піднімалась тоді, коли мульда наближалася до вікна, і опускалася одразу після виходу мульди з печі. Нітрошки тепла не втрачалось тут даремно. Правда, в цьому випадку Мусадзе піклувався не про себе, а про наступну зміну. Крутоярові вдасться швидше розплавити шихту, коли під час завалки піч не прохолоне. Семен цілком зрозумів і оцінив це.

Він і сам завжди обдумував свою роботу, вмів знаходити секунди, з яких потім складуться хвилини заощадженого часу, його плавки весь час були швидкісними, але все-таки Мусадзе залишався на першому місці.

— Здорово організували, — нарешті порушив мовчанку Дорош, — є чого повчитися.

— Так, — стримано відповів Крутояр.

Вони знову помовчали, і, зовсім несподівано змінюючи тему розмови, Стьопа запитав:

— А як ви думаєте, хлопці, війна скоро буде?

Гагловєв усміхнувся, показуючи красиві сліпучо білі, рівні зуби.

— Наш Степан оженився, то за своє майбутнє турбується.

— А як і буде, то мені не страшно, — озвався Дорош, — я вже чотирьох солдатів породив, а ще ж не вчир...

Жарт його прозвучав зовсім невесело.

Крутояр мовчав, ще дивлячись, як працює Мусадзе,

але думки його звернулися до Степанового запитання. Багато людей думає про одне і те саме, трудящі люди вміють цінити мир. Вони добре знають, що таке війна, щоб замислюватися над майбутнім. Зараз про це запитав Стьопа Васькін, якому не довелося бачити фронту, він відслужив армію вже після війни. Але хіба й перед Крутоярм не постає таке саме питання?

— А це від нас залежить, скоро чи не скоро буде війна,— сказав він, переводячи погляд від печі на Стьопу Васькіна.

— А от стоїть десь в Америці сталевар біля такої ж мартенівської печі, і так йому памороки забили, що не тямить він, для якого чорного діла сталь варить,— Матвій Дорош аж сплюнув спересердя.

— Коли б він про це думав, то війни, мабуть, ніколи не було б,— Гаглюєв махнув рукою,— та він, мабуть, не думає.

— Мало думати,— сказав Кругояр.— Не тільки думати чи мріяти про мир треба, треба, щоб цю справу в свої руки взяли народні маси, як товариш Сталін сказав. Від цього залежить, буде мир на землі чи ні.

— Ви про підписи говорите? — поважно спитав Стьопа.

— А ти думаєш, що підписати Звернення — значить тільки поставити підпис та й усе? За підписом мусять іти діла, гідні підпису!

— Вахта миру?

— Я думаю,— спокійно промовив Дорош,— зобов'яжемося ми виконати річний план за десять днів до приходу Нового року. На десять днів раніше.

Гаглюєв схвально хитнув головою, Стьопа промовчав. Крутояр слухав уважно і теж нічого не говорив. У цей час до них підійшов Мусадзе і сказав:

— Піч тобі залишаємо, як вулкан. Гаряча.

У відповідь на його слова Крутояр схвально кивнув головою. Він і сам бачив, що піч на повному ході і в блискучому порядку. Мусадзе підійшов до нього ближче і сказав:

— Ми тут у нашій бригаді радилися, що, коли будемо на вахту миру ставати, то наше зобов'язання — виконати план до п'ятого грудня, до Дня Конституції, і ні на день пізніше.

— Ого! — Гаглюєв аж присвиснув.

— Нічого, інші бригади хай беруть двадцять перше грудня, а ми справимося й до п'ятого,— Мусадзе навіть не глянув у бік Гаглоева, а далі говорив до Крутояра.

Це було дуже сміливо. В цеху, мабуть, ніхто, крім Мусадзе і його бригади, не міг прийняти такого рішення. Закінчити річний план до Дня Конституції — це значило до кінця року дати більше, ніж сто сім процентів плану. А досі цех більше ста двох не давав.

Мусадзе помітив замішання на обличчі в Крутояра й додав:

— Ми нікого гнатися за нами не примушуємо. Хай беруть двадцять перше, теж добра робота. А ми беремо п'яте.

— Не ви одні,— несподівано сказав Васькін.

— Буде дуже добре, коли й ви підете. Позмагаємося.

Мусадзе усміхнувся тонкими, в ниточку витягнутими вусиками і відійшов до печі. Скоро мав бути гудок.

— Молодці,— захоплено сказав Дорош,— здорово взяли!

— А ми так не зможемо? — чи то запитав, чи то ствердив Гаглоєв.

— Ми? — Васькін сердито глянув на нього.— Ні, ми не зможемо. Ще не вивчились...

— А може, є час вивчитися? — запитав Крутояр.— Як, Дороше?

— Ну, що ж,— повільно відповів той.— Сандро така ж людина, як і ми. Дві руки, а не чотири... І секретів не має... Дивись і вчись.

Парторг уважно дивився на Дороша. Вірно розмірковував, нічого не скажеш. Всі останні дні він думав про методи роботи, вже освоєні підручними Мусадзе і ще не застосованими ним самим, Крутояром.

В соціалістичному змаганні важливо комусь першому, сміливому і впевненому в своїх силах, у вмінні, в бажанні сказати відважне слово або досягти високої, досі не існуючої норми. А коли це слово вже сказане або норма вироблена, тоді й для всіх інших вона вже не здається недосяжною. Бо головний закон соціалістичного змагання — завоювати першість і слідом за тим досягти загального піднесення.

Прогув гудок. Бригада стала на зміну. І весь час, працюючи чи відпочиваючи, випускаючи сталь чи кидуючи в жерло печі великі білі куски вапняку, кожен із

сталеварів бригади Крутояра мимоволі думав про слова Мусадзе. Сандро підкреслив, що він нікого не примушує гнатися за ним, нікого не викликає, але вже в самому рішентні його був виклик.

Крутояр усе більше й більше звакав до думки, що виконати план до п'ятого грудня — справа цілком можлива. Він думав тепер не про те, приймати чи не приймати цю дату, а про те, як організуватися, щоб свого слова додержати. Видно, і всі підручні думали про те саме, бо часом в коротких розмовах то тут, то там чути було ймення Сандро Мусадзе.

Олексій Михайлович Ковальов з'явився в цеху вже перед кінцем зміни. У цеху, на високих фермах, сяяли яскраві прожектори. Червоне світло виривалося з мартенів і робило постаті сталеварів фантастичними. Цех здався дивно безлюдним, — у другій і третій зміні людей по цехах завжди менше, ніж в основний робочий час.

Ковальов дуже любив у ці нічні години, після денної роботи в партійному комітеті, пройти по цехах, побачити товаришів, щось запитати, когось привітати, а часом і покарати. Останнім часом мартенівський цех привертав його особливу увагу. Справа була не в роботі цеху, — працювали тут не гірше, а може, навіть краще, як по інших цехах. Особливо цікавила парторга заводу робота Семена Крутояра. Він знав, як важко буває починати працювати молодому недосвідченому партійному керівникові, знав, що, впевнений в своїх силах, Крутояр не буде сам приходити до нього з дрібницями. Але він знав і те, що від розв'язання цих дрібних завдань залежить дуже багато. І тому він з'являвся в цеху ніби випадково й завжди заходив до молодого парторга, який відразу все добре розумів і належно оцінював.

Олексій Михайлович підійшов до Крутояра, кілька хвилин постояв у темряві, придивляючись, як працює бригада, потім вийшов на світло. Саме відкрили кришку, ясновчервоний відсвіт розплавленого металу впав на його обличчя. Ковальов примружився. Він любив завод і знав його досконало, до найменших деталей. Ковальов з першого погляду міг визначити, що робиться в мартенах і термічних печах, як іде зварювання, чи правильний режим різання на велетенських верстатах у механічних цехах. Йому нічого не треба було розповідати, навпаки, він сам міг роз'яснити все, і тому авторитет його був непохитний.

Кругояр підійшов до нього, витер кепкою мокре від поту чоло й сказав, як про давно вирішену і всім зрозумілу справу:

— Сандро Мусадзе і ми, коли станемо на вахту миру, зобов'яжемося дати план до п'ятого грудня.

Він уважно дивився на Ковальова, бажаючи помітити на його обличчі подив або захоплення. Але парторг не здивувався. Сьогодні в багатьох цехах робітники почали обговорювати зобов'язання, які братимуть вони на себе, стаючи на вахту миру. По інших цехах дата «п'яте грудня» зустрічалася часто.

— Нелегке зобов'язання,— сказав він.

— А за легке й братися не варто,— це підійшов Стьопа Васькін.— Коли легко, то не так інтересно. А це ж вахта миру!

— Смілива людина Мусадзе,— вихопився Гаглоєв.

— А це він перший сказав? — запитав Ковальов.

— Так,— Кругоярові зараз було трохи соромно. В цій справі він не став на чолі цеху.

— Зрозуміло,— провів рукою по чисто виголеній щоді Ковальов,— так і мусило бути. А ви зараз певні, що такий план виконаєте?

Це було найважливішим. Всі твердо поклали собі боротися за свій план, але саме певності в перемозі ще не було. Ковальов помітив ці вагання одразу.

— Мусадзе легше дати сто сім процентів плану. Він регулярно дає сто п'ять, а то і всі сто шість,— м'яко сказав Ковальов, поглядаючи на зосереджене смагляве обличчя молодого парторга.— Вам буде важче. Доведеться добре попрацювати, і для початку не руками, а головою. Все наново продумати, врахувати кожну хвилину, кожен рух, особливо біля заправочної машини. Саме тут багато часу можна виграти. І ще от про що я думаю,— після того, як закінчилося переписування з місяця на місяць, яснішою стала перспектива роботи цеху. Чи не думаєш ти, що не тільки передові бригади, але й увесь цех може дати план до Дня Конституції?

Про таке Кругояр не думав. Він вважав, що така справа під силу тільки кращим сталеварам. Як же це так? Олексій Михайлович побачив, а вони самі пройшли повз нові можливості?

Навколо Ковальова вже зібралось чимало людей, він заговорив голосніше:

— Наш завод, товариші, одержує замовлення на перші турбіни для великих будов. Це почесна і відповідальна справа, і замовлення ми повинні виконати в стислі строки. Значить, і сталі треба буде багато.

— Там же немає ще ні гребель, ні шлюзів,— здивувався Дорош.

— Все буде вчасно: і турбіни, і шлюзи, і греблі,— відповів Ковальов.— Коли гребля готова, турбіни пізно замовляти...

Але прийшов уже час випускати сталь, і Семен Крутояр пішов.

Він стояв недалеко від жолоба, по якому біг вогняний клекочучий потік, і не помічав, як уважно дивиться на нього із своєї кабіни Зоя. Кожен рух його був точний, кожне слово звучало як незаперечний наказ.

От уже рожевий шлак пішов по поверхні сталі. Кран ворухнувся, і тоді Крутояр глянув угору. Він побачив спокійне Зоїне обличчя, уважне й напружене, як завжди, коли починалась робота, коли треба було везти величезний ківш, повний металу.

Крутояр махнув рукою. Це був чи то привіт, чи то сигнал забирати ківш.

Нагорі загув мотор. Ківш ворухнувся і тихо, обережно, не коливаючись, поплив уздовж прогону.

Розділ дванадцятий

Борис Криницький жив у гуртожитку Калинівського заводу. Цей будинок усі звали інтернатом, і звідкіля з'явилася така назва, цього ніхто не знав. Коли після демобілізації Борис потрапив на завод і почув, що жити йому доведеться в гуртожитку, то в уяві постав бруднуватий барак, сяк-так застелені ліжка, в кутку величезний «куб» з окропом і білизна, розвішена під стелею. Проте ордера Борис все-таки взяв і, твердо вирішивши негайно знайти собі кімнату чи куток, вирушив до свого тимчасового житла.

Це було кілька років тому, а й досі Борис Криницький не змінив свого гуртожитку й ніколи більше не думав шукати куток. Інколи, приходячи додому, він згадував, як колись подумав про брудний барак, і навіть трохи бен-тежився від цієї згадки.

У звичайних три- і двокімнатних світлих сонячних квартирах великого гуртожитку жили молоді робітники, як то кажуть, на всьому готовому. На першому поверсі була їдальня. Коли б не прийшов зі зміни, там завжди можна було попоїсти. У підвалі містилися пральня і «американка» — майстерня одягу і взуття.

Завідував гуртожитком старий боцман з лінкора «Севастополь», якого Воронов десь знайшов і привіз у Калинівку спеціально для цієї роботи. Від того гуртожиток, звичайно, кораблем не став, але чистота в ньому підтримувалася просто якась незвичайна. Кривенко, так звали боцмана, здавалося, не мав іншої роботи, як перевіряти, чи добре вимито і вичищено все в кімнатах. Цілісінський день, від ранку до ночі, він повагом, посмоктуючи порожню люльку, ходив з кімнати в кімнату, і прибиральниці, почувши його важкі кроки, злякано озирали свою роботу.

У начальника одного разу вже був сердечний припадок, тому курити лікарі заборонили йому категорично, і відтоді настрої у нього зіпсувався раз і назавжди, — в усякому разі весь персонал гуртожитку був у тому переконаний. А проте Кривенка любили, і його міцну постань, затягнену в старий, але дуже чистий і дбайливо випрасуваний морський кітель, знали дуже добре і пізнавали здалека.

Цей гуртожиток свого часу організував Воронов. Він сам часто приїздив сюди, все перевіряв, до всього сам приношувався. А коли перша спроба виявилася вдалою, він створив ще три таких будинки. Це, звичайно, вимагало чимало уваги й коштів, але, мабуть, ніде так міцно не осідали робітники, як у Калинівці. З гуртожитків молоді хлопці й дівчата переходили у власні кімнати, женилися, і рідним домом для них ставала саме Калинівка.

Кімната Бориса Криницького була велика, сонячна. В ній стояло три ліжка, посередині стіл, застелений скатеркою, біля кожного ліжка — тумбочка, а в кутку — велика шафа для одягу. Одне ліжко в кімнаті недавно звільнилося, — Стьопа Васькін переїхав у нове житло, на другому зараз спав комсорг мартенівського цеху Вася Бражник, третє займав Борис.

Того дня Борис прийшов з роботи, вимився під душем, пообідав в їдальні й ліг відпочити. Тепле сонце світило

у вікно, проміння його падало на білосніжне простирало, торкалося плетива штор на вікнах, веселими зайчиками гралося на паркетній, дбайливо натертій підлозі. Тимофіївна, прибиральниця третього поверху, де містилася кімната, все чисто робила сама, а от паркет наказувала натирати хлопцям. Вже ж вони давали йому духу! Мабуть, чистильник чобіт не наводить яснішого глянцю на чоботи.

Борис лежав, укритий тільки простиралом, і читав книжку. Це було невимовно приємне почуття спочинку після роботи.

За столом сиділи Вася Бражник і Кривенко. Між ними стояла шахова дошка. Фігури й пішаки двох кольорів зцепилися між собою, наче білі й чорні комахи.

Борис читав роман, написаний майже сто років тому. Проте йому не здавалося, ніби твір застарів. Може, навіть навпаки — образ, створений Чернишевським, був настільки привабливим, що дуже хотілося бути на нього схожим.

— Васю,— сказав Борис,— ти міг би лягти на дошку, втикану гвіздками, і полежати на ній з півгодини?

Бражник був надто зайнятий хитрими підступами свого партнера, але замість нього відповів боцман.

— Це залежить від того, треба чи не треба. Коли треба, можна лягти.

— Рахметов це вже пробував,— Вася знайшов вихід із скрутного становища і теж включився в розмову.

— Саме про нього я й читаю.

— Хороший хлопець,— захоплено сказав Вася.— Я, одверто кажучи, не завжди розумію, нащо він себе так мурижив, але таке виховання волі мені подобається.

— А ти зроби скидку років на сто,— прогудів Кривенко,— для нас той Рахметов ідеалом був. Треба думати, коли воно писалося. Люди до страждань, до тортур, до боротьби себе готували. Це розуміти треба.

Він сказав і знову заглибився в споглядання фігур на дошці. Вася теж усю увагу звернув на гру. Борис більше не запитував нічого. Тепер він думав про Рахметова, про виховання сили волі, такої сили волі, щоб ніщо не могло перед нею встояти, ніякі перепони.

Борис знову заглибивсь у книжку. Він читав доти, поки в кімнаті не прозвучало чітке й точне слово «мат», вимовлене радісним голосом Васі Бражника.

Кривенко встав від стола, сердито відсунув стільця, буркнув: «У мене діла багато» і вийшов. Товста, з трьома складками потилиця його аж побагровіла.

— Ти з ним полегше,— сказав Борис,— а то в нього ще удар буде.

— Нічого,— гордо відповів Вася.— Вставай, майбутній чемпіон, підемо пройдемося.

Борис скочив з ліжка. Він стояв перед Васею в самих вузьких трусиках. Здавалося, на ньому можна вивчати анатомію, так точно й дбайливо було розроблено всі м'язи його великого, гнучкого тіла. Борис провів руками від плечей до колін, поївжився, й ніби коротенька судорога пробігла по шкірі.

Він одягся, застелив постіль.

— Ходім.

Вони вийшли в місто. Вечір опускався вже по-осінньому рано, але теплий, майже душний вітрець ще нагадував про літо. На балконах і біля парадних виходів з будинків сиділи робітники. На маленьких столиках виднілися то доміно, то шахи. Біля візерунчастого ларьочка з пивом юрмився наговп.

Товариші пройшли квартал, другий. Чіткий ритм танка долітав звідкілясь з-за будинку. Чувся шурхіт, ніби по дереву терли величезним наждачним кружалом.

Борис завернув за ріг. Музика стала чутніша. Ще кілька кроків, і величезний цементований танцювальний круг з'явився перед товаришами. На ньому було повнісінько танцюючих пар. Звуки мелодійного вальса пливли з гучномовця радіоли. Молоді дівчата й хлопці кружляли в танці, і Борисові теж захотілося потанцювати.

«От коли б Зоя була тут»,— подумалось йому.

Але Зої не було, і Борис запросив зовсім незнайому дівчину. Смішний чубчик Васи Бразника вже підстрибував десь у юрмі. Борис почав вальс.

Дівчина танцювала добре, була вона висока й сильна, але Борис весь час думав тільки про Зою. Як добре було б, коли б можна було обняти отак її...

Вони танцювали довго. Потім виявилось, що Вася десь зник. Борис попрощався з дівчиною. Без Крутояра йому завжди було сумно.

Він знову вийшов на вулицю. Вже звечоріло. Нагрітий за день камінь будинків нагрівав вечірне повітря, і на вулиці було душно. Борис пройшов кілька кроків і спи-

нився. З широко розчиненого вікна на вулицю долинали два голоси. Високий тенор вільно вів першу партію, і низький бас відгукувався йому, ніби луна:

«Коли розлучаються двоє...»

Борис знав, що це співають Мусадзе і Матвій Дорош. На олімпіаду їх треба обов'язково добре підготувати.

Поруч з Борисом зупинилися ще якісь люди. Довго слухали чудесну пісню, а вона все пливла й пливла у темний осінній вечір і знаходила відгук у кожному серці.

«Коли розлучаються двоє...»

Пісня скінчилася. Борис пішов далі.

А коли б він хоч на мить зайшов до маленької квартири Сандро Мусадзе, то, напевно, дуже здивувався б. Там зібралися товариші спеціально послухати спів Сандро і Дороша.

День осінньої олімпіади наближався, а Сандро Мусадзе все ще ніяк не міг наважитися сказати Дорошеві про свої плани. Завжди такий рішучий і впевнений, він у цьому випадку не знав, як приступити до розмови, з чого почати. І походило це від того, що сам Сандро не був упевнений у власних силах. От буде жах, коли вийдуть вони вдвох з Дорошем на сцену, почнуть співати, а в залі стануть сміятися...

Від такої думки у Мусадзе аж мурашки по шкірі бігали і взагалі хотілося забути про всякі пісні.

А потім приходили інші міркування. Ну, чому ж мають у залі сміятися? Хіба не збираються під вікнами люди почути їхній спів? Хіба Марина не говорила, що співають вони цілком пристойно? Правда, не всі, хто пристойно співає, мусять лізти на сцену, але від Марини більшої похвали не діждешся.

Так чи інакше, але Мусадзе поклав собі будь-що дізнатись, як поставиться до виступу на олімпіаді Матвій Дорош. І для цього Сандро одного вечора розпочав дипломатичну розмову.

— Ти знаєш, Матвію,— сказав він після того, як вони вже проспівали чимало пісень і Дорош зібрався йти,— щось мені трохи обридла така робота,— співаємо, а слухати нікому.

— Нікому? — Матвій Дорош подивився на Мусадзе здивовано. Він розумів, що за цими словами мусить кри-

тися якась інша думка, але до чого веде Сандро, зрозуміти не міг.

— Ну, звичайно, нікому. Інколи Марині настрої зіпсуємо своїм співом, діти, так ті найчастіше з хати тікають.

— Слухай, Дороше,— раптом наважившись, сказав Сандро,— а що, коли нам і справді на олімпіаді виступити?

— Що?

— Виступити на олімпіаді.

Мусадзе чекав вибуху сміху, але на устах Дороша не з'явилося навіть тіні посмішки.

— А з шапкою хто ходитиме? — запитав Матвій.

— З якою шапкою?

— А по рядах. Коли ми з тобою дуже жалібно співати почнемо. Гроші збирати на ремонт і купівлю голосів.

— Ну, знаєш...— Мусадзе просто не знав, що й відповісти.

— Нічого нам на олімпіаді лізти,— рішуче сказав Дорош.— Людина для себе співати мусить. Бувай здоровий. Мені додому час.

Він сказав слова прощання і не поворухнувся. Скептичний і недовірливий, він дуже обережно ставився до всякої нової думки, намагаючись виграти час, щоб краще обміркувати її, не сказати зайвого слова, не вирішити чогось з поспіху, необдуманого.

Але думка приятеля сподобалась йому, і Дорош довго мовчав, прикидаючи, як воно виглядатиме, коли вийдуть вони і стануть на сцені заводського театру імені Пушкіна. Що воно буде за видовище? Дуже смішно чи не дуже? І справа не тільки у видовищі. Чи зможуть вони так заспівати, щоб потім не довелося червоніти?

Вони трохи помовчали. Слово «олімпіада» вже було вимовлене, причому, сказав його Сандро. Тепер розмовляти стало легше.

Дорош думав хвилини три, а потім цілком самовпевнено вирішив, що коли вони вийдуть на сцену і візьмуть участь в олімпіаді, то заспівають краще за всіх. Проте оголошувати своє рішення він не поспішав. Хай усю відповідальність бере на себе Мусадзе. Він придумав цю справу, хай і доводить до кінця. І тому Матвій Дорош спитав:

— А тобі на олімпіаду хочеться?

— Хочеться.

Мусадзе вже не крився. Він міг говорити цілком одверто.

— А що ж ми співати будемо?

У Сандро аж очі розширились від несподіванки. Невже Дорош отак моментально погодився?

— Не будемо, а змогли б співати,— негайно схаменився і вніс поправку Дорош.— Це, коли, справді, чого доброго, дійде до олімпіади.

— Співати нам є що.

Співати і справді було що. Кожного вечора зустрічалися вони біля піаніно, переспівали безліч пісень, розучили силу-силенну мотивів. Невже з усього цього багатющого репертуару не можна вибрати двох пісень, щоб звучали вони красиво, натхненно, брали за душу? Звичайно, можна.

— Ти, Мусадзе, голова гаряча,— знову заговорив розважливий Дорош,— а я от тобі скажу: перш, ніж на сцену вилазити, давай запросимо двох-трьох хлопців у гості, так, вроді трохи випити. Заспіваємо, а там і про олімпіаду можна поговорити... коли вони не повтікають від наших співів.

«От хитромудра голова, Дорош»,— подумав Мусадзе, до глибини душі обрадуваний таким поворотом розмови.

— Кого ж запросимо? — запитав він уже вголос.

Саме так трапилось, що наступної суботи Крутояр, Зеленський і Зайко з'явилися у затишній квартирі Сандро Мусадзе.

Вони прийшли рано, як тільки наступили сутінки. В Калинівці взагалі не любили пізно приходити і довго гостювати.

Знову почалася розмова про теплу і приємну осінь, про постійний театр, який працюватиме взимку в Калинівці, про незвичайну удачу Бориса Криницького на рибалці — випадку з півпудовою щукою ще не забув ніхто. Це була розмова людей, які знають одне одного давно, часто зустрічаються і тепер мусять якось згаяти трохи часу, поки господиня обережно і безшумно збирає в сусідній кімнаті на стіл.

Одного разу в розмові трапилася довгенька пауза, але цього ніхто не помітив, кожному було про що подумати, і товариство не заважало.

— Заспівали б ви, хлопці,— сказав Крутояр, не надаючи своїм словам ніякого особливого значення.

Він уже не раз чув, як співають Мусадзе і Дорош,— адже часто доводиться ходити вулицями і через відчинені вікна все добре чути.

На Мусадзе ці слова справили чудне враження.

— Чого це ми маємо співати? — сам не розуміючи, що з ним сталося, розсердився він.

— А я вже не раз чув, як ви співаєте,— спокійно вів далі Крутояр.— Сподобалося.

— А мені дружина розповідала,— підхопив Зайко.— Каже: добре співає Мусадзе, і де він стільки українських пісень вивчив?

— Робота біля мартена не сприяє звучанню голосу,— прорипів чимсь незадоволений Зеленський. Він бачив, що справа явно йде до випивки, а приводу не розумів. У всякій справі Зеленський у першу чергу хотів знати причини, приводи. Збагнути, для чого влаштовано цей вечір, він не міг, і тому трохи злостився.

— Заспівайте, хлопці,— знову попросив Крутояр.

Мусадзе підморгнув Дорошеві, той підійшов до піаніно.

Сандро поклав руки на клавіші. Як хотілося йому, щоб от зараз заспівати ясным, прозорим, чудовим голосом. Так завжди бувало, коли співали вони вдвох з Дорошем. Як було гарно тоді!

Сандро взяв перші акорди, розкрив рота, і раптом подих йому перехопило, і замість голосу з горла вилетів якийсь незрозумілий хрип. Це навіть голосом назвати не можна було. Він почув голос Дороша, теж змінений невпізнанно, зрозумів, що співати вони не можуть, збилися з ритму, і взагалі не треба було починати.

Він уже цілком машинально вимовляв слова пісні, і не співав, а намагався тільки говорити, щоб не перешкодити товаришеві, не розуміючи, чому ніхто не сміється. Ну, звичайно, це ж ввічливі гості, вони і не таке можуть витерпіти.

— Годі! — раптом вигукнув Сандро, не в силі вже терпіти таку муку.— Годі!

— Чому годі? — запитав Крутояр, зводячи на схвильованого, страшенно багрового Мусадзе здивований погляд.— Чудесно співаєте.

Сандро обвів усіх мало не божевільними очима. Хто кого дурить? Він же сам чув, на власні вуха...

— Почнемо спочатку,— майже наказав Дорош.

Мусадзе слухняно заграв. І хоч співали вони стократ гірше, ніж звичайно, проте тепер пісня вже ладилася. Була вона буряна, простора...

Нелюдимо наше море...

Всіх полонила пісня. Застиг Зеленський, підперши рукою своє сухе, порізане зморшками обличчя, Зайко задивився десь у вікно, за яким уже палахкотіло ціле море вогнів. Крутояр притих на своєму дивані.

Скінчилася пісня. Тиша стала така, що чути було, як в глибині піаніно ледь-ледь тремтять басові струни.

— Заспівайте ще, — тихо сказав Зеленський.

Сандро почав нової. Марина Гнатівна прийшла кликати до столу, зупинилася на дверях, слухаючи, і ніхто навіть не помітив її приходу.

Розділ тринадцятий

Голуби миру з'явилися в усіх куточках мартенівського цеху. Білі легкі птахи на блакитному тлі, і під ними чіткий, ніби вирізьблений підпис: «Бригада стала на вахту миру. Беремо на себе зобов'язання закінчити річний план до Дня Конституції».

Спочатку ці плакати видно було тільки біля мартенів, потім вони розмножилися і з'явилися біля електропечей, все ширше й ширше розповсюджувались по цеху, аж поки один не повис високо вгорі на кабіні найбільшого крана. Це Зоя сама, власноручно, намалювала собі білого, дуже виразного голуба.

Наближався день, коли на Калинівському заводі розпочинався збір підписів під зверненням про укладення Пакту миру між п'ятьма великими державами.

Разом з Костіним, головою цехового комітету профспілки, Крутояр детально обговорював план майбутніх зборів.

І зразу ж, як тільки зайшла мова про доповідача, Крутояр з Костіним стали перед складною проблемою. Звичайно, кожен з них міг підготувати й зробити доповідь, але тут хотілося знайти якесь інше, цікавіше рішення.

— Спробуємо виставити майстра Зеленського, — запропонував Костін. — Я гадаю, він погодиться.

— Так,— це непогано,— Крутояр на мить замислився, потім в очах його промайнули лукаві іскорки.— Слухай, а що коли спробувати звернутись до самого товариша Білозуба?

Костін весело розсміявся.

— Ти не жартуй, у нас часу мало,— сказав він.

— А я не жартую,— відповів Крутояр і пішов до Білозуба.

В кабінеті начальника цеху йому довелося деякий час почекати. Білозуб саме розмовляв із своїм заступником про план роботи на майбутній місяць. Парторг мовчки чекав, вслухаючись у кожну цифру.

«Коли людина вміє робити висновки з критики,— думав Крутояр,— то з нею, напевне, можна вершити великі діла. Мабуть, поспішив тоді Білозуб, коли говорив, що працювати нам буде важко».

— Все. Дякую,— сказав Білозуб до свого заступника,— дайте переписати й посилайте в заводоуправління. Слухаю вас,— звернувся він до Крутояра, коли заступник вийшов.

— В цеху скоро будуть підписувати звернення про укладення Пакту миру між п'ятьма великими державами...

— Так. Мені це відомо з газет.

— У нас будуть великі збори-мітинг...

— Так. Я це уявляю.

Крутояр дивився на начальника цеху і думав:

«Чи ти й справді такий черствий, як сухар, і вельми стриманий, чи це в тебе тільки така форма? А може, дома або з товаришами — ти проста, звичайна людина, любиш вареники з вишнями й калинову наливку?»

А вголос сказав:

— Було б дуже добре, коли б на цих зборах ви зробили доповідь про боротьбу за мир в усьому світі.

— Я? — від здивування начальник навіть зняв свої окуляри, і Крутояр вперше побачив його очі без броні з товстого скла. Як він і гадав, очі в Білозуба були маленькі, оточені сіткою дрібнесеньких зморщок і дуже добрі.

— Пробачте, товаришу Крутояр, ви помилилися адресою. За діла, в яких я нічого не розумію, я ніколи не брався і не візьмуся.

Він рішуче насадив на ніс свої окуляри, поправив за

вухами довгі дротяні голоблі й уже не глянув, а блиснув скельцями на Крутояра.

— Робітники знають уже,— сказав Крутояр,— що наш завод має нове замовлення — на турбіни для великих будов. У Москві висловили побажання, щоб ці турбіни зробили якомога швидше, у стислі строки — так мені говорив Ковальов. Розкажіть про це на зборах, скажіть про високу честь будувати чудесні машини, про те, як ми тут, біля своїх мартенів, боремося за частя всіх простих людей, за мир і дружбу...

Крутояр говорив так, ніби вони з Білозубом уже давно договорилися про те, хто робитиме доповідь, і зараз тільки уточнюють деталі. Але начальник не збирався так швидко погоджуватися.

— Повторюю,— сказав він,— я не доповідач і можу зіпсувати вам усю справу.

В цих словах уже чути було можливість погодження, і Крутояр вирішив не відступати.

— Нічого ви не зіпсуєте, Андрію Прохоровичу,— сказав він,— збори в нас будуть днів через три, у вас є час підготуватися. Ковальов передасть вам усі матеріали про нове замовлення. Я попрошу товаришів із парткабінету, і вони підберуть для вас літературу з міжнародних питань боротьби за мир. Доповідь треба робити хвилин тридцять, не більше.

— В цеху багато плакатів і голубів миру,— сказав Білозуб,— багато бригад взяли зобов'язання дати річний план до п'ятого грудня.

— Знаю.

— Це теж ваші вказівки?

— Ні. Ніяких вказівок я не давав і не даватиму, а як бригадир-сталевар, мушу вам признатися, що хотів першим узяти таке зобов'язання, але Мусадзе мене випередив.

— Це легковажно. Окремі бригади можуть брати такі зобов'язання, але цех...— Білозуб похитав головою.

— Люди багато чого навчилися за цей час.

— Крім людей, ще існує техніка.

— Ця техніка теж в руках у людей, і про це забувати не слід. Саме люди думають, як нашу техніку краще використати...

— Так...

Білозуб трохи здивовано відзначив, що секретар парт-

бюро починає йому подібатися. Так чи так, він уміє додержувати слова і на обіцянку його можна завжди покластися.

Пауза затяглася. Крутояр подумав, що розмову вже закінчено, і встав.

— То я накажу завтра ранком прислати вам матеріал, сьогодні вони не встигнуть.

Начальник промовчав.

— До побачення,— сказав Крутояр і вийшов.

І саме в цю мить Білозуб знайшов сто слів і сто причин відмовитись від доповіді. Саме цих слів йому бракувало, коли Крутояр ще був у його кабінеті. Старий розсердився вкрай. Він встав з-за стола й почав ходити, як робив завжди в хвилини великого збудження. Окуляри з'їхали на кінчик носа, але він не помітив того, в думках все ще відповідаючи Крутоярові, відмовляючись, так, категорично відмовляючись від доповіді. Він металург, а не доповідач. Так, тільки металург.

Білозуб уявив себе на трибуні перед зборами всього цеху і аж вилаявся,— вийде на трибуну такий смішний старий чоловік у старомодних окулярах... Мабуть, треба буде поголитися...

Але ще не признаючись самому собі, начальник цеху вже в душі погодився робити доповідь і сердився тільки тому, що не розумів, коли це сталося.

А Крутояр вийшов з кабінету начальника дуже задоволений і опинився біля дверей червоного кутка. Знайомий голос Гаглоєва привернув його увагу. Семен трошки прочинив двері. У червоному кутку на лавах сиділо чоловік з десять сталеварів і підручних. Агітатор Гаглоєв з блокнотом у руках провадив бесіду. Крутояр прислухався.

— А як ми собівартість сталі можемо знизити? — запитував своїх слухачів Гаглоєв і відповідав: — Дбайливою економією матеріалів, що потрібні для плавлення сталі. І коли ми будемо економити тільки один процент чавуну, то цех за рік матиме двісті тисяч карбованців економії.

Гаглоєв помовчав, щоб слухачі могли краще оцінити і запам'ятати цю цифру.

— Далі,— говорив агітатор,— скільки там тої нікельової сталі ми варимо на наших мартенах? Зовсім небагато. Так от, коли ми будемо економити тільки один процент

того нікелю, що витрачає наш цех, то за рік дамо державі сто п'ятдесят три тисячі карбованців.

Крутояр причинив двері. Гаглоєв, видно, добре підготувався до цієї бесіди.

На галереї його увагу привернула свіжа стінна газета. Це була робота Зайка і нової редколегії. Самому Зайкові газета дуже подобалась, і про вихід першого номера він сказав Крутоярові з гордістю.

Людей на галереї чимало, скоро початок другої зміни, а біля стінної газети ніхто ще сплячється. В чому тут справа? — запитав сам себе Крутояр і підійшов ближче.

Стіннівка була схожа на багато попередніх, уже бачених до цього дня. Передова про боротьбу за мир, стаття про завдання цеху, вірш, присвячений миру, замітка про застосування нового винаходу в бригаді крановщиків (йшлося про те, як вибивати зливки з виливниці), замітка про те, що в цеховому буфеті не завжди буває сметана, і друга — про плани роботи культкомісії. В кінці намальована чимала поштова скринька, і на ній напис: «Пишіть в нашу газету. Редколегія». Всі ці матеріали були підписані складними псевдонімами, і в Крутояра одразу з'явилася думка, що всі вони народилися в самій редколегії.

«Так, нуднувата газетка,— подумав Крутояр.— Доведеться Зайка розчарувати. Зроблено за принципом — сам п'ю, сам гуляю, сам пишу, сам читаю. Треба тут щось придумати».

Крутояр не зовсім точно уявляв собі, що саме тут можна винайти, а просити поради в Ковальова не хотілося. «Ходжу до нього, як маленький,— подумав Крутояр,— як дитя за спідницю тримаюся. Час уже й самому вирішувати».

Костіна він знайшов біля виходу з галереї. Голова цехкому усміхнувся, побачивши Семена, і, сміючись, запитав:

— Які успіхи?

— Білозуб буде робити доповідь,— відповів Крутояр.

І от через чотири дні, коли Крутояр уже перейшов у третю зміну, в червоному кутку зібралися загальні збори робітників цеху. Сюди зійшлися всі люди з першої і третьої зміни,— друга зміна мала провести збори окремо. У великій кімнаті червоного кутка було битком набито.

На невисокій сцені над столом президії величезний білий голуб летів у височінь, широко розпростерши крила, грудьми своїми, серцем, всім еством захищаючи мир.

Костін відкрив збори. Робоча президія зайняла свої місця на сцені. Між робітниками пройшло стримане шепотіння. На сцену вийшов Білозуб, чисто виголений, у білосніжному крохмальному комірці й легкому піджаці. Кепка на цей раз залишилася в його кабінеті, і багато хто з робітників взагалі вперше побачив його сиву буйну чуприну. Він почував себе явно незвично в такому стані, а проте тримався дуже спокійно, не звернувши ніякої уваги на шепотіння робітників.

Але коли він зустрів погляд і дуже привітну усмішку Крутояра, та раптом спохмурнів і розсердився.

«В шістьдесят років узявся чепуритися»,— злостячись, подумав він.

Але й збентеження його, і злість одразу ж зникли, тільки-но він вимовив перші слова доповіді.

Плани величезних будов виникли перед очима робітників. Ці плани вже перетворювалися в життя, і мартенівці мали зварити сталь для турбін, які стануть на Дону, Дніпрі і Волзі. Це — боротьба за мир, боротьба за комунізм. І зараз кожен наш рух, кожен подих, кожна година життя й роботи, все це — для миру, для щастя на землі. І хай імперіалісти мріють про війну, прості люди всієї землі беруть справу миру в свої руки, а коли так, то мир буде забезпечений.

Партія висловила побажання, щоб турбіни було виготовлено якомога швидше, і мартенівці вчасно виконають його.

Білозуб зійшов з невисокої трибуни під такі оплески, що аж сам здивувався. Він не чекав успіху, і ставлення робітників схвилювало його.

«А може, це тому, що я начальник? — раптом прийшла в голову зрадлива думка.— Ні. Скільки разів на виробничих нарадах мені просто у вічі говорилося неприємні, іноді навіть незаслужено неприємні речі. Тут не в тому справа».

Білозуб чмихнув носом і глянув на Крутояра, який теж захоплено, як і всі, аплодував.

На трибуну почали виходити робітники. Вони не говорили промов, їхні виступи були короткі, стислі до краю.

— Ми, бригада Анциферова, стаємо на вахту миру й беремо зобов'язання — виконати план до п'ятого грудня.

— Ми, бригада електropечі номер три, сталевара Коркіна, стаємо на вахту миру й кажемо: план до Дня Конституції, економія електроенергії — дев'ять кіловат на тонну сталі. Хай живе мир!

І так один за одним, бригада за бригадою. Весь цех брав на себе зобов'язання виконати план до п'ятого грудня. Білозуб занепокоївся. Він добре знав, як легко взяти таке зобов'язання і як важко його виконати. Але, може, все-таки говоритимуть тільки про бригади, а не про весь цех. Та, видно, марні його сподівання. Ось уже встав Крутояр, сказав лише кілька слів, і збори вибухнули оплесками.

Білозуб побачив — тут навіть голосувати не треба, все й без того ясно. Робітники цеху вирішили взяти зобов'язання виконати план до п'ятого грудня.

І в ту мить, коли начальник цеху зрозумів це, мозок його став працювати в іншому напрямі. Тепер він думав уже про те, як технічно забезпечити це виконання. Дати на сім процентів більше річного плану — відповідальна і нелегка справа. Правда, деякий резерв є, цех перші дев'ять місяців працював непогано, та тепер доведеться працювати ще краще.

Як же працювати краще?

Білозуб уважно, наполегливо вирішував це питання, коли ще виступали промовці, читали резолюцію, голосували, аплодували. Після того, як закінчилися збори, він зразу пройшов до свого кабінету й наказав секретарці нікого не пускати до нього.

Там він сів до стола й довго думав, машинально пишучи на невеличкому аркушику паперу число «107%», «107%», і так без кінця.

Досі цех виконував план щонайбільше на 105 процентів. Яким чином здобути ще два проценти? Здається, небагато, а як це важко!

А тимчасом Сандро Мусадзе в кімнаті партійного бюро говорив Крутояру і Костіну:

— От зробив доповідь товариш начальник! Ніколи я не думав, що він здатний на політичні виступи, завжди здавалося — сухар-сухарем, тільки й знає феррум-о, феррум-два о три, феррум-три о чотири. А тут на тобі, просто за серце всіх узяв! Молодець!

— А це, мабуть, Крутоярова заслуга,— зауважив Костін.

— Не знаю, чия це заслуга, а вийшло дуже добре. Молодець Білозуб!

Крутояр промовчав.

— Весь цех сколихнувся,— казав далі Мусадзе.— От тільки добре подумати треба, як це зобов'язання виконувати.

— Вже боїшся? — кольнув Костін.

— Не за себе боюсь,— Мусадзе сказав це дуже просто й серйозно, і всім стало ясно, що думає він зараз про весь цех, про долю всієї вахти миру, про свої високі зобов'язання.

Вони пішли. Крутояр залишився сам. Зараз він знову пригадав збори. Чому така мовчазна сиділа біля вікна Зоя? Ні, нічого, вона завжди мовчазна на зборах. І раптом Крутояр розсміявся. Він згадав, як виступив від їхньої бригади Стюпа Васькін, сказав про їхню вахту миру і несподівано додав: «А таких, як Кикало, що стоять з машинами біля вокзалу, а потім склепіння підпалюють, не допускати до вахти миру!»

Неголосно задзвонив телефон. Крутояр узяв трубку.

— Ви самі в партбюро, товаришу Крутояр? — прозвучав у телефоні знайомий голос начальника цеху.

— Так,— Крутояра здивувало і запитання, і дзвінок.

— З вашого дозволу, я зараз до вас зайду.

— Прошу.

Крутояр поклав трубку. Дуже цікаво, чого це Білозубові захотілося до нього зайти? Дуже цікаво.

Білозуб зайшов у кімнату, сів проти Крутояра, потім знову встав, пройшовся по кімнаті і знову сів. Все це в цілковитому мовчанні. Крутояр стежив за ним, не кажучи ні слова.

— Сьогодні на зборах,— нарешті, заговорив Білозуб, дивлячись просто в перенісся Крутоярові, мимо його очей,— робітники мартенівського цеху взяли на себе зобов'язання, ставши на вахту миру, закінчити річний план до п'ятого грудня.

— Так, я це знаю,— відповів Крутояр, чекаючи продовження.

— Я начальник мартенівського цеху, і разом з вами несу відповідальність за всі зобов'язання, які бере колектив мартенівців.

— Цілком справедливо.

— Мушу також вам сказати, що на зборах я бачив кореспондента газети, і, значить, завтра-післязавтра наше зобов'язання з'явиться в газеті.

— Так. Обов'язково з'явиться.

— Я теж так думаю. Значить, нам треба знайти план цілковитого й незаперечного виконання річної програми. Відступу для нас з вами немає.

— Цілком правильно. Що вас схвилювало, Андрію Прохоровичу?

— Прощу вислухати мене до кінця. Весь час цех ішов на рівні ста двох процентів. Добре,— Білозуб витяг з кишені, де виднілося сине сталеварське скельце в алюмінійовій оправі, олівець і намалював на газеті, що лежала на столі, жирну цифру «102».

— Підемо далі. Цех став на вахту миру, піднесення серед робітників дуже велике. Боротьба за мир зараз стала не відносним, незрозумілим поняттям, а конкретно боротьбою за план. Це великий фактор. За рахунок використання внутрішніх ресурсів ми матимемо ще три проценти. Це я вже підрахував. Усього буде сто п'ять.

Жирний олівець знову намалював на газеті велике «105».

— Залишається ще два проценти, бо дати річний план до п'ятого — це значить дати сто сім процентів плану. Я знаю, де взяти ці два проценти, але не знаю, як їх узяти.

Для парторга було дивно зустрічатися з таким математичним підрахунком, але він чекав.

— Так, ці два проценти плану зводяться до усунення сили-силенної дрібниць, які гальмують роботу цеху. От, скажімо, Кикало вчора спізнився на десять хвилин; в третій зміні слюсар Кравченко заснув, його шукали хвилин з десять, а тимчасом завалочна машина стояла; позавчора крановщик Бойко косо поставив ківш на вагонетку, довелося переставляти. Все це дрібниці, за кожною з них прослідкувати неможливо, але саме з цих дрібниць складаються ті два проценти, яких нам з вами зараз не вистачає. Коли є у вас в руках така сила, щоб позбутися цих дошкульних дрібниць, то зараз саме час застосувати її.

— Звичайно, така сила є в наших руках,— впевнено відповів Крутояр.

— Яка?

— Ця сила зветься більшовицькою критикою.

— Неконкретно,— примружився начальник цеху.— Що ви пропонуєте практично? Я знаю, що критика річ дуже хороша (Крутояр через силу стримав усмішку), але ж не можна кожного дня скликати робітничі збори, хоча, мушу сказати вам, мені дуже сподобалося, як сьогодні правильно й різко критикували товариша Кикала.

Крутояр замислився.

— Треба добре подумати,— сказав він.— Критика хиб — це наша найгостріша зброя... Чекайте, пригадуєте, як у нас називають пресу?

— Найсильніша зброя.

— Так, правильно. Ми будемо використовувати всі методи виховної роботи, але зараз я думаю саме про пресу,— підтвердив Крутояр.

— Невже ви гадаєте, що наша заводська газета буде братися до таких дрібниць, як п'ятихвилинний простій?

— Ні, я думаю про нашу пресу.

— Стінну?

— Так.

— Пробачте. Наші стінні газети мало інтересують робітників.

— Саме про це я й думаю,— сказав Крутояр.

— Я бачу — це питання треба дуже й дуже детально обміркувати,— встав з місця Білозуб. Його вже трохи дратували незрозумілі відповіді Крутояра.— Прошу вас повідомити мене, коли у вас буде певний план дій.

І з цими словами начальник цеху вийшов, зберігаючи на обличчі цілком офіціальний вираз. У піджаці, без своєї незмінної теплої куртки, він виглядав років на десять молодше за того Білозуба, до якого всі звикли в цеху.

Крутояр теж не сидів у кімнаті. Він вийшов у цех, пройшов до першої електропечі, де був сталеваром комс-орг цеху Вася Бражник, одвів його від печі і сказав:

— Ну, Васю, є в мене для тебе дуже важлива робота.

Розділ чотирнадцятий

Микола Іванович Хорошко, головний інженер Калинівського заводу, стояв біля вікна й дивився на цехи заводу. Сонце вже опускалося за високу гору, за Красно-

горкою, туди, де ще біліють в останньому промінні прямовисні урвища крейдяних і вапнякових кар'єрів. А над заводом уже нависає півсутінь, і білий дим з трьох могутніх димарів ТЕЦ стає рожевим, десь там, високо-високо, потрапляючи під проміння сонця.

Інженер глянув праворуч і побачив величезні будівлі пресового, а поряд нього — мартенівського цехів. Вони були сірі і, порівняно з високими трубами ТЕЦ, присадкуваті. Хорошко довго дивився на мартенівський цех, поряд з яким простяглася нижча, але значно ширша й довша будова. Це сталеливарний цех, частина його входить навіть у ливарний прогін мартенівців. Ці цехи — як два рідних брати: мартенівці варять сталь, ливарники забирють її й розливають у форми.

І саме про цей сталеливарний цех весь час напружено думав головний інженер. Учора приїхав з Москви Воронов, привіз нове замовлення й креслення нових турбін. Передав завдання партії і наказ міністерства.

Сьогодні в усіх цехах проходять мітинги і збори. Чотири потужних турбіни! Їх треба зробити за один рік, а бажано раніше — цього вимагає час. Було про що подумати.

— Чи можна скоротити строки?

І тут починається думка про сталеливарний цех. Зараз усе впирається в нього.

Хорошко відійшов од вікна, за яким уже зникли останні промені сонця, сів до стола, розгорнув широкі сувої креслень. Такі креслення звали «синьками», бо вони й справді колись були синього кольору з чіткими білими лініями й цифрами. Тепер застосовують при копіюванні відбитків інший папір, інші хімічні реактиви, креслення виходять бурокоричневого кольору, а їх усе ще звуть «синьками».

Інженер дивився на креслення величезної потужної турбіни. Таких турбін має бути чотири. Ще ніколи нічого подібного не виготовляв Калинівський завод. Все тут доведеться наново планувати, продумувати й винаходити.

Важке машинобудування — це основа основ індустріалізації країни. Калинівці можуть пишатися своєю роботою. Вони виготовляли блюмінги для уральських і донецьких заводів і прокатні стани для Запоріжжя, підйомні крани великої потужності і вугільні комбайни для шахт Донбасу, крокуючі екскаватори і лебідки для великих

будов комунізму, великі верстати і мідеплавильні конверти, слябінги і гідротурбіни — не перелічити всього, що робить завод у Калинівці для нашої країни. І випускає він не якісь окремі машини, а цілі заводи, цілі станції, цілі цехи, недаремно всюди в Донбасі, та й не тільки там, а й у всьому Радянському Союзі його звать «завод заводів».

Микола Іванович Хорошко завжди думав про це з гордістю. Коли він став головним інженером Калинівського заводу, йому ще не було сорока років. Це сталося невдовзі після війни, коли Хорошко повернувся з Німеччини. Там, працюючи над відбудуванням зруйнованої промисловості та розміщенням замовлень, він не раз з гордістю згадував Калинівку і свій завод, де до війни був інженером-технологом.

В кабінеті посутеніло. Темні лінії на бурих кресленнях стали зливатися. Хорошко не хотів світити лампи, кілька хвилин посидів нерухомо в своєму кріслі, потім знову перейшов до вікна.

Сонце вже зайшло, і за широкими вікнами легів ще теплий вітер. Коли-не-коли жовтий листок злетить з гілки, покрутиться у вітряному потоці й тихо, покірно впаде на асфальт...

Хорошко стояв біля вікна, високий на зріст, широкий, з круглою, стриженою під машинку головою. У нього були руки з великими долонями й товстими, короткими, ніби обрубаними пальцями. На обличчі виділялися щільно стулені вольові губи. Такий вираз рота і підборіддя буває в дуже впертих і мовчазних людей, і справді, говорив Хорошко тільки тоді, коли це було конче потрібно, і рівно стільки, скільки треба для того, щоб висловити думку. Все життя маючи справу з точними машинами і науками, він виробив у собі цілковиту, майже педагогічну точність, щодо цього був суворий до себе й вимагав того самого й від своїх співробітників.

Тепер, коли прийшло таке важливе замовлення, він, як головний технічний керівник заводу, мусив сказати перше слово, накреслити чіткий план роботи. І от саме над цим першим словом розмірковував зараз інженер Хорошко.

«Сталеливарний,— думав Хорошко, — сталеливарний, чорт би його забрав! Ще один такий цех треба на заводі збудувати».

Через кілька хвилин директор Воронов покличе його до себе. Буде розмова, як скоріше виконувати почесне замовлення. То як же це можна зробити швидше? Мусять ці турбіни задовго до вказаного строку бути відправлені на будівництво.

Але як це зробити?

Хорошко міцно потер широченною долонею високий лоб.

Він уявив собі майбутню розмову. Прийде начальник сталеливарного цеху Мороз, невисокий, акуратний літній чоловік з чималим черевцем під широким білим піджаком. У нього зовсім сиве волосся, розчесане на косий проділ, і спокійне, солідне обличчя з ніжною лагідною посмішкою. Всі інженери в цеху звать його «святенником», він говорить завжди дуже лагідно й ласкаво, але може душу людині вимотати своїми розмовами. Інколи з зовсім незрозумілих причин лагідність його зникає, і Мороз лається, як візник на вокзалі, і тоді до нього взагалі не слід підходити. Він честолюбний до краю і завжди, одержуючи заводську газету, першим ділом поглядає, згадують там його прізвище чи ні. Коли згадують добром, Мороз стає ще ласкавішим, а коли сталеливарний критикують, тоді біда. Це замовлення на турбіни для Мороза великий іспит і велика честь.

Прийде до директора і Рожков, начальник пресового цеху. Це справжній коваль і в житті, і в роботі. Він колись був ковалем тут же таки, на заводі. В тридцятому році партія послала його вчитися, і зразу після війни Рожков став начальником пресового цеху. Треба бути добрим інженером, щоб справитися з такою роботою. Він стриманий, небагатослівний і тим особливо симпатичний Хорошкові.

Прийде Білозуб. До речі, що це з ним трапилось, з Білозубом? Почав голитися, вічну свою куртку змінив на піджак і галстук. В чому тут справа? Хорошко його таким ніколи не бачив.

І ще, мабуть, буде Ковальов. Це добре. Колись вони працювали разом на цьому заводі. Світла голова Ковальов! Як він здорово тоді придумав конструкцію циліндра до десятитисячотонного преса. А коли б не він, довелося б замовляти десь за кордоном. Добре було видумано.

Згадуючи про Ковальова, Хорошко завжди думав, що не слід, мабуть, було такого талановитого інженера

робити парторгом заводу. А може, це велике щастя, що парторг знає й розуміє все до найменшої деталі, до останньої точки на кресленні.

На невеличкому пульта, цілій телефонній станції, біля стола головного інженера з'явилася яснозелена точка. Хорошко підійшов, узяв трубку.

— Зразу іду, Володимире Володимировичу, — відповів він директорові, засвітив настільну лампу, зібрав креслення й вийшов з кабінету.

Все було саме так, як він собі уявляв. Директор сидів біля свого широченного стола, а в кріслах — Ковальов, Рожков, Білозуб і Мороз. На другому столі, поставленому вздовж кабінету, височіла точно зроблена модель крокуючого екскаватора. Її можна було пустити одним потиском кнопки, і працювала вона зовсім як справжній екскаватор. За директоровим кріслом, на стіні, висіла широка шовкова заплата. Такими шовковими полотнощами запинаяють оперативні карти по великих штабах. Тут за нею приховався графік виробництва заводу.

Микола Іванович прийшов останнім. Його постійне місце біля того ж директорового стола було вільне. Він привітався до інженерів коротким поклоном і сів. З кожним з начальників цехів він уже сьогодні бачився і, напевно, кілька разів говорив по телефону, а цей уклін ніби мав підкреслити важливість майбутньої розмови.

Воронов устав зі свого місця, розстелив на всю широчінь стола перше креслення, загальний вигляд турбіни, і сказав:

— Прошу, дивіться, товариші.

Інженери повставали з місць і підійшли ближче.

Грандіозна споруда сучасна гідравлічна турбіна! Вона складається з величезного статора діаметром до десяти метрів. Семиметрове робоче колесо турбіни, розташоване всередині статора, з'єднане довжелезним валом з генератором електроенергії.

Готовий статор важить сто п'ятдесят тонн. Готове робоче колесо — вісімдесят, а для того, щоб його відлити, треба сто п'ятдесят тонн плинної сталі. Щоб відкувати й виточити вал гідрогенератора, треба мати зливков сталі вагою в двісті тридцять тонн.

Такими були приблизно масштаби роботи, яку мали виконати на протязі року на Калинівському заводі. Турбін замовлено чотири, але інженери добре розуміли, що

важко буде зробити першу турбіну, а три інші підуть куди легше.

Інженери довго стояли мовчки, розглядали креслення. Обличчя в усіх стали серйозними і зосередженими. Зараз кожен з них приміряв цю роботу до свого цеху. Щось подібне доводилося їм робити вперше.

— Коли цю роботу треба зробити? — запитав Рожков.

— Роботу розраховано на рік, але... — Воронов зробив довгу паузу, обводячи всіх очима, — але було б дуже добре, якби ці турбіни ми закінчили раніше.

— Ми можемо це зробити, — Рожков вимовив ці слова, як завжди, коротко й виразно.

— Мартенівський цех не затримає, — добре подумавши, сказав Білозуб.

— Для всіх нас це велика честь, — стримуючи радісне хвилювання, сказав Мороз, — але я ще не знаю, як нам вдасться скоротити час.

— Треба шукати рішення, як скоротити цей час, — сказав Воронов. — І ми його знайдемо, товариші начальники.

Серце Мороза сповнилося радістю. І статори, і робочі колеса будуть відливати в нього, в сталеливарному цеху, а значить, і цех, і начальник цеху стануть в центрі уваги. А бути в центрі уваги Василь Трохимович Мороз дуже любив. Правда, його трохи непокоїло те, що доведеться робити таку складну й малознайому роботу, але тим більша буде честь. Можливості якоїсь невдачі Мороз не припускав. У його цеху ніколи ще не формували й не відливали таких важких робочих коліс, але менші робили вже не раз.

— Робоче колесо з двох половинок?

— Ні, бажано ціле. — Воронов чекав цього запитання. Він знав, що ніде в світі ще не робили таких гігантських коліс цілими, — вони завжди робляться з двох половинок, потім скріплюються болтами і суцільним сталевим ободом. Такі колеса мають на якусь частку процента менший коефіцієнт корисної дії, ніж цілі. В умовах великої гідроелектростанції ця частка процента становитиме сотні тисяч кіловат енергії.

Знову настала тривала мовчанка.

— Ціле? — перепитав Білозуб. — Значить, зразу, одночасно потрібно буде багато сталі? Ми дамо. Металом я ці відливки забезпечу, тільки доведеться запровадити здвоєні і строєні плавки.

— Так,— підсумував Воронов, стукнувши олівцем по столу.

— Доведеться продумати наново всю технологію кування такого величезного гідрвала, але думаю, що й ми зможемо виконати замовлення раніше зазначеного терміну.

— Я не беруся сказати, чи буде це раніше терміну,— заговорив Мороз, і всім було приємно чути його баритональний, ніби оксамитовий голос,— саме за рік ми, безперечно, віділлємо всі колеса і статори. Правда, формування такого колеса — справа нова, тут теж доведеться багато чого змінювати й винаходити. Але за рік ми зробимо.

Воронов подивився на нього дуже уважно, ніби намагаючись зрозуміти звичайні слова Мороза.

— Так, ми зробимо,— повторив начальник цеху.

— Скільки у вас кесонів*? — запитав Воронов.

— Ви це знаєте. Два.

— Скільки часу треба на виготовлення одного робочого колеса?

— Від початку формування, думаю, до трьох місяців.

— А статора?

— Теж.

— Значить, весь цей рік обидва кесони будуть зайняті тільки турбінами? — Це запитав Хорошко, запитав спокійно, ніби не надаючи цьому запитанню великого значення.

— Так. Інакше бути не може. Це почесне замовлення.

— Правильно, це замовлення почесне,— перебив Мороз Воронов.— Воно дуже почесне, і ми всі це добре знаємо. Але ж інші замовлення теж урядові. Де ж ми відливатимемо станини блюмінгів і слябінгів, коли займемо кесони на рік турбінами?

Мороз стримано всміхнувся.

— Я буду дуже вдячний вам, коли ви підкажете мені якийсь вихід з цього становища. Треба вибирати щось одне: або турбіни, або блюмінги. Я вибрав би турбіни.

— А від нас вимагають не тільки турбіни і блюмінги,

---

* Кесони в металургії — це глибокі квадратні ями, вириті просто в цеху. Стіни їх викладено залізними плитами. В таких кесонах з землі формують великі колеса турбін, станини блюмінгів та інші важкі частини машин.

а ще багато інших машин, і для багатьох з них будуть потрібні важкі станини, відлиті в кесонах,— Воронов говорив зовсім тихо, ніби міркуючи сам з собою.

— Повторюю, буду дуже радий, якщо ви підкажете мені вихід. Мабуть, треба негайно будувати ще один прогін нашого цеху...

— Якраз через рік він буде готовий,— це додав Рожков.

— Так. Може, нам вдасться скоротити цикл формування, відливання й остигання до двох з половиною місяців...

— Це не вихід.

— Так, але чогось іншого ви мені не запропонували. Мушу вас попередити, тут з'явиться багато проблем, з якими ми ще ніколи не стикалися. Таке колесо...

— Це правда,— підтвердив Білозуб.

У розмові знову настала довга пауза.

— Миколо Івановичу,— звернувся до головного інженера Воронов,— а ви яке рішення пропонуєте?

— Починати робити по-старому. Готової поради для Мороза в нас нема. Вимагати від нього нового рішення не можна. Треба подумати,— лаконічно відповів Хорошко.

— Цілком правильно, треба подумати,— радо погодився Мороз.

— Так, тут треба добре подумати,— вперше за весь час розмови заговорив Ковальов, відриваючись поглядом від креслень.— Поміркувати тут є над чим не тільки нам з вами, товариші, а й усьому заводському колективу. Я гадаю, слід неодмінно наказати двом, або краще—трьом інженерам підготувати доповіді про наше нове завдання. Сьогодні і вчора на мітингах про це вже дізналися всі. Але тепер нам потрібне технічне обґрунтування, популярне, зрозуміле, з кресленнями і розрахунками.

— Неодмінно,— погодився Воронов.

— І хто знає,— продовжував Ковальов,— може, нам і підкажуть якесь нове, зовсім оригінальне вирішення проблеми.

— От на це мало надій,— сказав Мороз.

— Хто знає,— сухо відповів Ковальов.

— Коли вже ми, можна сказати, мозок заводу, нічого не можемо вирішити... Вам доводилося бачити випадки, коли технічні вирішення з'являлися в результаті загальних зборів?

— Доводилося. — Ковальов сказав це слово майже різко.

— Ні, я не проти доповідей,— зразу відступив Мороз,— та мені здається — нам не варто покладати на них великих надій. Хоч, звичайно, дуже добре, коли всі робітники знатимуть, що вони роблять.

— Так, це правильна думка,— заговорив Рожков.— Коли всім заводом подумати, то таке можна видумати!..

— Та я не проти,— розвів руками Мороз,— прошу...

— Отже, товариші,— підсумував розмову Воронов,— не далі як завтра, підготовка роботи мусить розпочатися. Не можна гаяти ні хвилини. Поки що будемо орієнтуватися на строки, встановлені міністерством. Зараз початок вересня. Перший статор здаємо в січні, другий — у квітні, третій — у липні, четвертий — у вересні. Робочі колеса і вали до них — відповідно у ті ж місяці. Миколо Івановичу, хід цієї роботи доведеться контролювати вам особисто.

— Есть,— кивнув головою Хорошко.

— Все, товариші,— Воронов підвівся з крісла.

І всі стали прощатися. Але, як завжди, в останню мить у кожного знайшлося якесь запитання до товариша, і в кабінеті знявся гамір.

Ковальов підійшов до Білозуба, глянув на його чисто виголені щоки й скельця окулярів і запитав:

— Як у вас у цеху справи, Андрію Прохоровичу?

— Пробачте, ваше запитання не зовсім конкретне. Справи йдуть.

— Як вам живеться з вашим новим парторгом?

Білозуб глянув незадоволено, він ніколи не чекав, що Ковальов запитуватиме саме про Крутояра. До речі, чому могло постати в нього таке запитання? І, ще не розібравшись в усіх цих проблемах, старий відказав:

— Дуже добре.

— Не сваритесь? — тіль усмішки з'явилась в зінціях Ковальова.

— А чого ми маємо сваритися? Дуже хороший хлопець.

— От і чудесно.

— А чого ви про це запитали? — насторожливо, з підозрінням запитав Білозуб.

— Цікавлюся, чи скоро ви порозумієтеся з новим парторгом.

— Сталевари завжди можуть знайти спільну мову,— майже урочисто оголосив Білозуб і рушив до виходу.

Всі вже вийшли з кабінету, і директор з парторгом залишилися тільки вдвох у великій кімнаті. Воронов знову сів у своє крісло, Ковальов підійшов ближче.

— Складна створилася ситуація,— голосно видихнув Воронов,— дуже складна. І нічого сказати Морозові не можна. Хоч би браку в нього не було, і то спасибі. Такі складні відливки вперше не то що в Радянському Союзі, в усьому світі...

Ковальов підійшов до директора зовсім близько.

— А ти знаєш,— сказав він,— у мене таке почуття, ніби десь отут, зовсім близько від нас, справжній і незвичайний, сміливий вихід. І в мене таке почуття, ніби ще трошки, і ми все знайдемо.

— Ой, щось нема в мене такої певності,— сказав Воронов,— але винайти ми мусимо негайно.

Вони замовкли. Ковальов ходив по кімнаті; Воронов, важкий, неповороткий, сидючи в своєму кріслі, стежив за ним очима.

— Хай увесь завод, хай усі робітники думають,— ще раз підкреслив Ковальов,— гуртом і батька добре бити. Видумаємо!

— Це добре було б, тільки слабка надія,— Воронов явно не поділяв певності парторга.

— Ну, добре, зараз ми з тобою нічого не вирішимо. Подумаємо. Не сподобався мені сьогодні Мороз.

— І мені.

— До побачення.

— Бувай.

Ковальов потис Воронову руку й пішов до виходу, плавно похитуючи атлетичними плечима. Двері за ним зачинилися.

Воронов провів його очима й замислився, дивлячись на лінії креслень. Статор формується й відливається не цілком, а з чотирьох четвертин кола, бо цілком його ні на який вагон не навантажиш. Ці четвертинки теж важать по двадцять сім тонн, заввишки три метри, а по дузі—метрів з вісім. От коли б можна ці четвертинки порізати на ще дрібніші частини. Ні, нічого з того не вийде. Тут усе мусить бути міцним і надійним. Добре, що дозволили хоч четвертини, а не половини робити, і за те спасибі. А чет-

вертина мусить бути відлита з цілого куска металу, інакше не витримає вона страшного напору води.

Директор дивився на креслення, навіть не підозріваючи, що саме зараз він майже наблизився до вирішення задачі.

Розділ п'ятнадцятий

Робота, яку Крутояр запропонував комсомольцям, на перший погляд була зовсім звичайною. Вася Бражник, комсорг цеху, разом з товаришами повинні взяти під особливий нагляд стінну газету й допомогти Зайкові її випустити. От і все. Але була в цій пропозиції одна деталь—при газеті «Мартенівець» треба було створити гумористичний додаток «Шлак», і саме на цей додаток багато надій покладав Крутояр.

Розмовляючи востаннє з Білозубом, він подумав про Зою. У нього перед очима невідступно стояла смішна й виразна карикатура на Юрка. От коли б Зоя малювала карикатури в додатку до стінної газети! Тоді, напевне, ніхто не проходив би повз стіннівку, не звертаючи на неї уваги.

Коли Крутояр розповів Васі Бражникові про цей план, той спочатку недовірливо подивився на нього, а потім сказав:

— Це мені, Семене Петровичу, дуже подобається, і комсомольці за цю справу візьмуться охоче, а от у те, що Зоя Сахно нам карикатури малюватиме, я не вірю. Ми вже не раз намагалися її якось до роботи задучити, та нічого з того не виходить: «Я,— каже,— дома і за мамку, і за няньку, мені ніколи», і ніяк з нею не догоришся.

— А ти спробуй,— відповів Крутояр.— Звичайно, без неї теж можна, але тоді наша газета буде гірша. А мені хочеться, щоб критикувала вона гостро, як бритвою різала, щоб комсомольці всюди мали своє око й критикували, незважаючи на чини й посади. Бо коли ми не підтягнемося, то важко нам буде своє зобов'язання виконати.

— Добре,— сказав Вася.— Тільки не знаю, як мені ту Зою...

— А ти поговори з лею, розкажи, чого ми від газети чекаємо. Коли все організуєш, тоді й мені скажеш.

Вася знову пішов до печі, а Крутояр до своєї роботи. Працюючи, Бражник весь час міркував над новим завданням, і подобалося воно йому все більше й більше. Така газета, коли випускати її двічі на тиждень,— частіше вони, мабуть, не зможуть,— може стати грозою не тільки для всіх порушників дисципліни, а й для самих начальників, які інколи діють недосить вправно і чітко. Це буде здорово. І невже та крановщиця Сахно так добре вміє малювати карикатури? Ніколи б цього не сказав!

Багато запитань юрмилося у Васиній голові, але відповіді він знайти не міг. Після роботи він знайшов Зайка, з яким Крутояр уже встиг поговорити, і вдвох вони склали план першого номера газети «Шлак».

Після цього Вася взявся до роботи. Крутояр, добре пам'ятаючи свою першу розмову з Ковальовим, сказав, що газета може мати успіх лише тоді, коли не сам Бражник, і навіть не редколегія, і не тільки комсомольці, а всі робітники писатимуть до неї. Для Бражника ці слова стали основою дій. Він скликав комсомольські збори, все розповів, і робота почалася.

Вася й сам не сподівався, що комсомольці знайдуть стільки матеріалу. За два дні перед комсоргом лежала пачка заміток, коротких і точних, дошкульних і, безперечно, правдивих. Газету можна було випускати.

Залишалось тільки одне: поговорити з Зоєю Сахно. Коли вони, нарешті, зійшлися в кімнаті комсомольського бюро, куди Вася запросив дівчину, перший номер газети був уже майже готовий. Всі замітки були написані. Неставало тільки карикатур і заголовків — найголовнішого.

Зоя зайшла в кімнату й зразу побачила низько схилену над великим аркушем паперу, стрижену під високий бокс голову Васи Бражника. Вася був ще зовсім молодий, йому тільки минуло двадцять два, а чубчик на лобі робив його схожим на школяра. Проте Вася змінювати свою зачіску не збирався, вважаючи, що вона йому личить, а про людей судять не по їх зачісках, а по ділах.

— Сідай, Зою,— сказав він, коли дівчина зайшла й спинилася біля стола, очікувально поглядаючи на комсорга.

— Дякую. Мені сідати ніколи. Скоро зміна.

— Я з тобою ось про що поговорити хотів... Люди кажуть, ніби ти дуже добре малюєш карикатури. То ми тебе хотіли просити допомогти нам намалювати їх для

газети. І не тільки для цього номера, а взагалі. Бачиш, зветься «Шлак». Гроза для всіх ледарів і недисциплінованих елементів буде. Так от, бери олівця, фарби й давай будемо малювати.

В міру того, як Вася говорив, обличчя дівчини червоніло. Спочатку вона не могла зрозуміти, звідки комс-орг знає про її хист до малювання, потім згадала день, коли набивали патрони, карикатуру на Юрка і почервоніла ще більше.

Значить, це Крутояр сказав Бражникові, до кого звернутися. Нічого з того не буде. Хай собі й не мріють — не малюватиме Зоя карикатури в газеті. Це щоб увесь цех з неї сміявся — «художниця!». Ні, ні, тисячу разів ні. Навіть думати про таке не можна.

І водночас у глибині душі Зоя почувала радість, що її малюнок так сподобався й запам'ятався Крутоярові.

— Ти мені пробач, Васю,— тихо, намагаючись говорити спокійно і розважливо, сказала вона,— ти мені пробач, але ти помиляєшся. Ну, яка з мене художниця! Та навіть, коли б і могла, то однаково не погодилася б. Ти ж знаєш, я дома за все — і за мамку, і за няньку, і за куховарку.

— За куховарку у вас, між іншим, баба,— зауважив Вася.

— За куховарку? Так. А все інше на мені.

— Це все, Зою, я знаю.

Дівчина зрозуміла, що Вася й справді все це знає, таким спокійним і впевненим голосом було вимовлено ці слова.— Але ти подумай, яке велике значення має для всіх нас ця газета! А коли в ній добрі карикатури будуть...

— Не малювала й не малюватиму,— перебила його дівчина,— кажу ж тобі, що я не художник. А от у заводській газеті художник є, ви до нього зверніться. Хай він і малює.

Зоя вже зовсім заспокоїлася. Вона відмовлялася від роботи в газеті, але водночас відчувала, що відмовлятися їй трохи жалко. А проте ні, не жалко. Це ж тільки намайбутню одну карикатуру на когось із робітників цеху, — ворога наживеш на все життя. Краще вже не сягати далі Юркової особи.

— Заводська газета такого художника не має,— сказав Вася.— Та навіть коли б і мала, то нам від того мало радості. Тут таку людину треба, щоб усіх у цеху знала...

— Я малювати не буду,— чітко вимовляючи кожне слово, сказала Зоя, і Вася зрозумів, що місія його, видно, не вдалася.

Мабуть, не так поставився він до цієї дуже славної, тільки на диво стриманої й замкнутої дівчини. Робота і сім'я — більше для неї ніби нічого й не існує. Так, Вася не знайшов якогось ключика, дрібниці, що розкриває людину й показує несподівані сторони її життя, талантів, уподобань.

— Шкода, а мені здавалося, що ти нам напевне допоможеш,— тихо сказав Вася.— Ось ти і не комсомолка, і ніяких громадських навантажень не хочеш нести, і звикли до цього вже всі, а чогось здавалося мені, що тут буде в нас робота. Розмова в нас трохи невдала вийшла. Нічого не зробиш. Самі будемо малювати. Воно, правда, обличчя схожі не будуть, дай бог, щоб хоч на людей було схоже, але тут уже нічого не вдієш — намалюємо.

Розмова ця відбувалася між ними ранком, перед першою зміною. Тільки гудок міг виручити дівчину, яка не знала, що їй зараз треба зробити чи сказати.

— Ось глянь,— показав Вася на одну замітку,— ти розумієш, тут...

Саме в цю мить пролунав гудок.

— Мені час на кран,— коротко сказала Зоя,— бувай!

І вийшла, обережно причинивши двері. Вася недоброзичливо глянув їй услід, похитав головою, ще раз передивився всі замітки в газеті, уявив собі, як це буде виглядати без хороших, виразних карикатур, скривився й пішов до Крутояра, який теж мав працювати в першій зміні.

Парторга він знайшов на своєму місці, біля мартена. Вася глянув у піч. Сталь кипіла бурхливо, бульбашками, так, як кипить борщ у доброї господині. Хороша була плавка.

Крутояр зустрів комсорга веселою усмішкою. Останній час Семен жив напружено, інтесно. Все — робота, життя, відносини з товаришами, керівництво цеховою партійною організацією — все це набрало для нього особливого смаку. Навіть відносини з Борисом стали, як ніколи, тісними, дружніми й теплими, хоч ніколи не запитував Крутояр, коли ж весілля друга.

Вася Бражник підійшов до печі, обурено трясучи своїм чубчиком і ніби розмовляючи чи сперечаючись сам з собою. Крутояр догадався, в чім річ, і глянув ліворуч угору,

де між мартенами видно було кран, у кабіні якого мала бути Зоя. Вона була там, зосереджена тільки на роботі, і не помічала нічогосінько, опріч своїх ковшів, гаків та виливниць.

— Ну, що ж,— сказав Крутояр,— вислухавши комс-орга,— не святі горшки ліплять, обійдеться й без неї. Завтра газета мусить бути на стіні.

— Та малювати ж нікому,—з благанням сказав Вася.

— Нічого. Самі малюйте. Як намалюєте, так і буде. Після зміни я знайду, гляну. Завтра мусить бути газета.

І він відійшов до печі.

Вася знизав плечима й повернувся до себе. Настрій у нього був зовсім поганий. Сталь варити в двадцять разів легше, ніж випускати таку газету. От придумав Крутояр йому роботу!

А Крутояр ще раз неприязно глянув угору, туди, де від краю до краю цеху їздила Зоя. Мабуть, з нею йому доведеться поговорити. Не буде газета хорошою без гострих, дошкульних карикатур.

А тимчасом Зоя сиділа в своїй кабіні. Праворуч і ліворуч від неї були круглі коліщата, ручки контролерів-вимикачів моторів, які приводять у рух всі вагонетки, мотори і важелі складного крана.

В своїй кабіні Зоя почувала себе неймовірно сильною. Досить незначного руху руки, і важкий стотонний ківш, повний розпеченої білої сталі, здійметься з місця і попливе вздовж цеху, вздовж канави, до приготованих виливниць або форм. Він зупиниться точно над горловиною сифона, або литника, розливальник підійме стопор, і сталь полетиться у форму гарячим, нестримним потоком.

Зверху, з кабіни, Зої добре видно, як порожні ківш, як помалу осідає на дно червонувата шкірка шлаку. Потім знову точний, майже непомітний рух, і знову пливе ківш, тільки тепер уже в інше місце виливати шлак. Знизу чіпляють ківш ще одним гаком, і Зоя повільно, не поспішаючи, перевертає ківш, виливаючи шлак у шлаківниці. І все це розмірено, спокійно, врівноважено, абсолютно точно. Внизу, біля ковшів, біля виливниць і зливків, працюють люди, життя їхнє, безпечність їхньої роботи великою мірою залежать від роботи Зої. Тут вимагається спокій і витримка, окомір і математична точність рухів.

Від роботи думки знову повернулися до недавньої

розмови. Зоя подумала, яку дотепну карикатуру можна намалювати на самого Васю Бражника. Весь цех сміявся б. Або на Білозуба — цей малюнок міг би бути ще виразнішим, і не тому, що начальник ходить у малесенькій кепочці, яка сидить у нього на голові, як наліпка, а саме через вираз обличчя. Ось так намалювати, як він блискає своїми скельцями, і нічого більше не треба. Зоя перебрала дуже багатьох людей, галерея обличчій пройшла перед нею, в кожному вона могла знайти, помітити щось характерне, дуже виразне. Потім вона дійшла до Крутояра. Тут плавний потік її думок, який зовсім не заважав точній, розмірній роботі, раптом ніби налетів на важкий підводний камінь і спинився.

Вона ніяк не могла визначити своїх почуттів до Семена Крутояра. З Борисом Криницьким куди простіше. Він дуже милий і славний, явно закоханий, хоч іще не наважувався сказати їй про своє кохання, але, мабуть, скоро скаже. А що тоді відповідь йому Зоя? Зараз не про те думки. Там побачимо. Так, з ним куди простіше, він захоплений широко, завжди залицяється, інколи навіть занадто одверто, тут усе цілком ясно й зрозуміло. А от з Крутояром нічого зрозуміти не можна. Зоя як дівчина ніби не існує для нього. Просто інколи стає прикро. І не завжди так було, це сталося зовсім недавно, може, з місяць тому. Що ж трапилось? Невже це відтоді, як Крутояра обрали парторгом? Ні, тут справа не в тому. Зоя ж бачить, як з іншими дівчатами жартує й сміється Крутояр. Чому він зовсім інакше говорить з нею? Тепло, дуже уважно й доброзичливо, і все.

Ну, і дуже добре. Вони товаришують давно, так само будуть продовжувати товаришувати.

Зоя знову згадала про газету, про малювання карикатур у ній. Ясно, пропонував це Вася Бражник не від себе, все це парторг видумав. Ні, нема чого тут тривожитися, все правильно.

Потім думки її знову спинилися на Крутоярові. От дивна річ, коли він приходить або коли розмовляєш з ним, то завжди з'являється почуття дивної, але, безперечно, дуже приємної певності. Чому нема такого, коли говориш з Борисом? Незрозуміло.

А може, це тому, що Крутояр — парторг цеху? Ні, мабуть, навпаки, він парторг тому, що всі люди з ним почувають себе впевнено й вільно.

Зоя думала про своїх приятелів, а тимчасом руки її працювали точно, включаючи й виключаючи мотори, посилаючи струм саме в ту мить і саме туди, де він був конче потрібен. Вона володіла своєю машиною досконало.

Для Зої години роботи завжди минали надзвичайно швидко. От, здавалося, не встигла сісти в кабінку, а вже й гудок, пора закінчувати роботу. А ось цей день чомусь тягнувся й тягнувся, і кінця-краю йому не було.

Після гудка Зоя здала кран, зійшла по стрімкій драбинці вниз, умилася, переодяглася, вийшла на галерею, щоб уже йти додому, коли побачила Крутояра.

«Він чекав тут мене»,— догадалася дівчина, і це була правда.

— Я чекаю тебе,— сказав Крутояр. Він був уже вмилий, серйозний, уважний.

Зоя почула його слова, і зразу ж у неї з'явилося почуття певності, потрібності й невідкладності того, що робить і чого хоче Крутояр.

— Я вам потрібна?— запитала Зоя, добре знаючи, про що буде розмова. В цеху, на роботі вона тепер завжди називала Крутояра на «ви», хоч взагалі була з ним на «ти».

— Так, потрібна. Зою, треба допомогти газеті,— сказав Крутояр.— У нас з Бражником не виходять добрі карикатури. А це дуже важлива справа. Ходімо.

І, сама дивуючись своїй слухняності, Зоя, ні слова не кажучи, пішла за Крутояром, хоч цілком вільно могла б сказати «не хочу» і піти додому. Чому вона не відмовилась? Мабуть, тому, що в неї самої з'явилася певність у важливості й невідкладності запропонованої роботи.

Зоя зайшла разом з ним у кімнату комсорга й розсміялася. В газеті олівцем було намальоване щось неймовірне. Таких людей, мабуть, не можна побачити навіть у найстрашнішому кошмарному сні.

— Хіба ж таке можна вивішувати?— запитав Крутояр.

— Ні, не можна,— діловито погодилася Зоя.

Вона взяла гумку й постирала всі художні вправи Васі Бражника. Потім прочитала замітки. Крутояр дивився на її обличчя, і тепер, коли Зоя думала, воно було таке саме зосереджене, як у момент пострілу.

Потім Зоя взяла олівець, і зразу на папері з'явився гак п'ятдесятитонного крана, а верхи на ньому шихтовщик Романіка, який узяв собі моду кататися на кранах і вже один раз мало не наробив лиха.

— Здорово,— похвалив Крутояр.

Зоя не звернула уваги на цю похвалу. Зараз вона думала тільки про одне — як зробити малюнок? Обличчя людей поставали перед нею, і вона раптом, кількома лініями, переносила їх на папір. Лукаво підкреслена, карикатурна схожість примушувала запам'ятати кожен малюнок. Автомобіль Степана Кикала, здивований, з виряченими фарами, стояв біля вокзалу, сам Степан стовбичив коло нього й запрошував пасажирів, а годинник показував час, коли починається зміна.

Сонне обличчя електрика Коваля, який часто дрімав на третій зміні, було таке схоже й виразне, що й сама замітка під малюнком ставала непотрібною.

Зайшов Бражник, глянув, сплеснув руками і сказав:

— І ти ще відмовлялася!

Зоя не відповіла. Вона малювала, а в такі хвилини для неї не існувало на світі нічого іншого, крім олівця й паперу.

— Наступний номер випускаю в четвер,— сказав Бражник, коли все було намальовано.

Зоя кивнула головою, уважно, критично глянула на свої малюнки, сказала: «Кикало недобре вийшов, нічого, наступного разу вийде краще», склала в коробочку олівці, глянула на Бражника, на Крутояра й вийшла.

— От художник! — захоплено сказав Крутояр.

— Що буде!? — розсміявся Вася.— Весь цех з них три дні сміятиметься.

Цех справді сміявся три дні. Біля газети після зміни завжди стояли люди. Одного разу підійшов і Білозуб, глянув на карикатури, але й не посміхнувся.

— Оце і є ваша сила? — запитав він Крутояра при першій зустрічі.

— Сила — це критика взагалі,— відповів Крутояр,— а газета — це тільки одна частка її. Правда, досить дійова. Найгостріша зброя, пригадуєте?

— Можливо,— задумано відповів Білозуб, блиснув скельцями, пішов у цех, і ставлення його до нової газети так і лишилося невідомим.

Розділ шістнадцятий

Коли багато людей напружено думає про одне й те ж, то несподівані, але дуже подібні вирішення можуть виникнути в різних людей. Олексій Михайлович Ковальов упевнився в цьому через кілька днів після розмови про турбіни, яка відбулася в кабінеті Воронова.

За цей час в усіх цехах на зборах доповідачі, серед яких був і сам Воронов, розповідали про нове замовлення, що його одержав завод. Не було на заводі людини, яка б не думала про могутні й досконалі машини для грандіозних будов у країні.

Роздуми і міркування втілювалися в проекти, інколи зовсім фантастичні, інколи цілком здійсненні. Але всі ці думки могли допомогти лише в дрібницях, удосконалити якийсь певний процес, а всім ясно було, що помітно зменшити час, потрібний на виготовлення турбін, можна, тільки застосувавши якийсь сміливий винахід.

Задумався над усім цим і Михайло Гнатович Сахно. На якийсь час навіть яблуні стали його менше цікавити, хоч саме була осінь, пора збирання врожаю. Походжаючи між своїми невисокими деревами і поглядаючи на червонобокі, круглі, міцні, як кулаки, яблука, Сахно весь час думав про турбіни.

Найчастіше ці думки завдавали йому прикrostі. За професією Михайло Гнатович був зварювач високої кваліфікації. Він міг зварити все на світі, і про нього говорили, що коли б земля луснула навпіл, то й у такому разі Сахно акуратно прохопив би зваркою в кількох місцях половинки, а потім, не поспішаючи, ґрунтовно зварив би щілину.

Так от з перших же днів виявилось, що не тільки Сахнові, а взагалі зварювачам у справі виготовлення турбін робити не буде чого. Все там має бути лите або коване, всі працюватимуть — сталевари, ливарники, пресувальники, а от Сахно, як він сам про себе казав, «опиниться за бортом». Від того в старого матроса так псувався настрій, що навіть вигляд незвичайно великих яблук на деревах не міг його поліпшити.

Кожного разу, коли він думав про почесне завдання партії, поставлене перед заводом, йому здавалося, що спрямоване воно було не до всього колективу робітників, а безпосередньо до нього, Михайла Гнатовича Сахна.

І, думаючи про це, він завжди хмурнів, злостився, але видумати чогось путнього все-таки не міг.

— Це інженери мусять винаходити,— пояснивав він самому собі.— Ми тут тільки технічні виконавці, хай дадуть нам роботу, а тоді вже й ми покажемо, на що здатні зварювачі.

На якийсь час такі міркування приносили спокій, а далі все починалося знову.

Все в сім'ї Сахнів, здавалося, йшло по-старому. Юрко вже почав ходити до школи, приніс перші п'ятірки і був з того дуже гордий; Зоя, як завжди, порядкувала в господі, тільки тепер часом пізніше приходила з роботи; яблука росли чудесно, а от спокою на серці в Михайла Гнатюка не було.

Одного разу Юрко прийшов із школи й заявив:

— Ну, батьку, є нам з тобою бойове завдання.

— Що це вам таке задали? — відриваючись від своїх думок, запитав Сахно, який часто допомагав Юркові робити уроки.

— Бойове завдання,— повторив Юрко.— Ми в школі будемо робити модель великої гідроелектростанції, такої, як на Волзі чи на Дніпрі. Учителю нам сьогодні все розповів, і місце ми вже для моделі знайшли.

— З чого ж та модель буде? — запитав Сахно.

— З глини й картону,— гордо відповів Юрко.— Береги, річка, гребля — все це буде з глини. А от станція й турбіна буде з картону. Ти, звичайно, знаєш, що таке турбіна.

Сахно всміхнувся, почувши це доросле «звичайно», десь запозичене Юрком, і відповів:

— Що таке турбіна, це я, синку, знаю, а от як її зробити, то ще не придумав. Але придумаю.

— Я тобі розкажу, як це робиться,— не знаючи, про яку турбіну йде мова, і все відносячи до свого завдання, вів далі Юрко.— Вона складається із статора і робочого колеса. Так... слухай, батьку, давай одразу робити. Нам учитель усе розповів, сьогодні й зробимо...

— Давай,— погодився Сахно.

— Нам треба клею, паперу і картону. Картон є, папір є, клею нема. Зою,— гукнув Юрко в другу кімнату,— зварю нам крохмалю...

— Скажіть бабі,— пролунав у відповідь голос сестри,— я зараз малюю.

— Зою! — закричав Юрко.— Баба це на завтра зробить, а нам зараз, негайно треба. У нас термін будівництва обмежений!

— От і в мене обмежений,— знову всміхнувся Сахно. Йому самому дуже подобалося дивитися, як, граючись, привчається його син до великих будівничих справ.

— Зараз заварю,— голос Зої був трохи сердитий, але через кілька хвилин блюдце з завареним крохмалем уже з'явилося на столі.

— Що це буде? — запитала Зоя.— Знову повна хата сміття?

— Турбіна,— відповів Юрко.— Годі про сміття говорити!

— Глядіть мені,— і Зоя пішла до себе.

Хвилину батько і син сиділи мовчки, поглядаючи то один на одного, то у вікно, де вже з'явилося тепле призахідне сонце. Потім Юрко засміявся, сказав: «Сувораяка, здорово я її боюся», узяв в одну руку ножиці, в другу — шматок картону й оголосив:

— Статор складається з двох кілець, верхнього і нижнього, одне над одним. Кільця скріплені опорними колонами.

Він повторював слова вчителя цілком точно і явно пишався з того, що запам'ятав їх. Робота пішла повним ходом. З картону вирізали два однакові кільця і з десятків опорних колон — шматочків картону, нарізали смужок паперу, щоб склеїти всю конструкцію, скрутили квачика мазати смужки клеєм. Одним словом, робота закипіла.

Але на перших же кроках будівники зазнали невдачі. Чи то Зоя заварила надто рідкий крохмаль, чи ще була яка причина, але ніяк не хотіли опорні колони приклеюватися до кілець статора. Юрко вже й носа в клей вимазав, і язика закусив своїми дрібними гострими зубками — нічого не допомагало.

— Візьми завтра в цех і привари мені ці колони,— сказав Юрко.

— Не вийде картон зварювати,— відповів Сахно і раптом відчув, як уся кров прилила йому до обличчя, аж в очах потемніло.

Він устав, відсунув блюдце з клеєм, кільця і колони, міцно потер рукою чоло...

— Що з тобою, батьку? — здивовано, майже злякано запитав Юрко.

— Нічого, синку, це вже минуло,— через силу сказав Сахно і знову сів на стільця.

Чого він так схвилювався? Чому здалось на якусь мить, що так можна зробити не картонний, а справжній статор? Смішна думка, чого ж тут хвилюватися? Ця машина має бути відлита зі сталі, ці колони, мабуть, сантиметрів з п'ятнадцять, коли не з двадцять завтовшки. Хіба ж можна таке зварити? Адже досі зварити шов завтовшки в сім-вісім сантиметрів вважалося найпередовішим досягненням.

Юрко відчув, що батькові раптом стало зовсім байдуже до його турбіни. Спочатку він хотів образитися, потім передумав.

— Хай клей на завтра загусне, тоді й склеїмо,— вирішив він.— Зараз мені ще арифметику робити треба.

Сахно вийшов у садок. Зірвав яблуко, чудесну, запашну антонівку, надкусив і, навіть не відчувши смаку, кинув далеко за огорожу. Такого з ним уже багато років не траплялося.

«А може, все-таки можна?»

Думка, яка в першу мить здалася зовсім нездійсненою, навіть несерйозною, повернулася знову. З кожною хвилиною вона ставала все привабливішою і забути її було неможливо. От коли б можна було зробити окремо кільця статорів, певніше, не цілі кільця, а четвертини їх, і колони окремо, потім все це скласти разом і зварити. Всі ці частини були б зовсім невеликими, вони не потребували б складного формування, навіть на формувальних машинах мало не по конвейєру можна було б їх випускати. А от чи можна зварити?

Сахно поставив сам собі це запитання і похитав головою. Навряд, щоб можна було проварити таку товщу металу. Ще ніколи, ніде в світі не робили та й не пробували таке робити.

«А скільки ж там треба зварювати? Яка товщина колони?»

Михайло Гнатович зрозумів, що думка ця йому вже не дасть спокою. Позбавитись її можна тільки упевнившись у цілковитій непридатності. А коли є хоч один шанс на тисячу, то й тоді неодмінно слід його спробувати.

І нікому нічого не кажучи, супроводжений здивованими поглядами дочки й сина, Сахно подався з двору. Спочатку він ішов довгою вулицею, сам точно не знаючи,

куди йде, потім кроки його стали швидшими, певнішими. В Сахна були знайомі інженери, значить, зараз треба добратися до телефону, хоч би до прохідної заводу або ще кудись, і подзвонити. Найкраще подзвонити до того інженера, який робив доповідь про замовлення: він може розповісти все про статор.

І Сахно подзвонив.

— Сто сімдесят міліметрів,— прозвучало у відповідь на його запитання.

Михайло Гнатович розгублено охнув і, нічого не відповідаючи, повівся трубку.

Нічого й мріяти. Сто сімдесят міліметрів! Це сімнадцять сантиметрів, чверть аршина, коли міряти на стару міру. Ніколи й ніде в світі не робили зварних швів такої товщини. Мабуть, тільки Юркові статори й можна зробити зварними...

Сахно поволі йшов від заводу вгору, вздовж своєї вулиці, й нічого не помічав, поринувши в думки. Сиві вуса його пастовбурчилися, міцна, загоріла, вкрита глибокими зморшками шия аж побагровіла, і весь він був дуже схожий на запорожця з репінської картини.

«А чому, власне, не можна?»

Це запитання Сахно вже поставив перед собою й зараз відповідав не на нього, а на протилежне запитання: «Чому можна?» Він уже звик до своєї думки, вона не вражала несподіваністю і тому міг спокійно, розважливо розмірковувати й розраховувати.

«Це добре, що тільки сто сімдесят міліметрів, було б куди гірше, якби було двісті,— подумав Сахно, і ця думка принесла йому несподіване заспокоєння.— Сто сімдесят міліметрів, мабуть, таки можна зварити».

У таких справах, де доводиться переконувати багатьох людей, найголовніше — переконати самого себе і впевнитися у власній правоті, а все інше піде вже легше. Так от, для самого себе вирішити питання «можна чи не можна» Сахно ще не встиг. Він повернувся додому й нічого не відповів на запитливий погляд Зої. Зараз ще рано комусь розповідати. Треба добре подумати.

В той вечір він ліг спати раніше, ніж звичайно, бажаючи залишитися на самоті зі своїми думками, довго перевертався на своєму ліжку, думав, що вже не засне до світанку, і тільки-но встиг про це подумати, як заснув міцним, здоровим сном.

Другого дня, одразу після роботи, Михайло Гнатович Сахно з'явився в заводському партійному комітеті, в кабінеті Ковальова.

Парторг ЦК давно вже звик, що люди до нього приходять з несподіванками. У нього бувають усі: робітники й інженери, дівчата й хатні господарки, інваліди і винахідники. Він мусив усе знати, кожному дати пораду, все вирішувати, і до того ж вирішувати добре, бо він є представником партії на цьому заводі, не єдиним, але найдоповідченішим.

І коли сиві пастовбурчені вуса Михайла Гнатовича Сахна появилися з-за прочинених дверей, Ковальов зрозумів: розмова буде складна й цікава, даремно Сахно його турбувати не стане.

Михайло Гнатович хотів почати здаля, спочатку вивідати, чи не запропонував хто якогось кращого способу, але замість того просто рубонув:

— Олексію Михайловичу,— я дуже прошу мені допомогти. Якщо це діло пройде, то турбіни вийдуть з заводу на багато місяців раніше визначеного строку.

— Слухаю.

Ковальов дивився на збуджене обличчя Сахна,— ніколи не став би даремно хвилюватися цей солідний, доповідчений робітник.

— Статори треба зварити.

— Що? — думка не зразу вкладалася в голову.

— Статори треба зварити. Колони приварювати до секторів.

— Сто сімдесят міліметрів?

— А хто сказав, що це неможливо?

— Гаразд, подумаємо про інше: хто сказав, що це можливо?

— Це кажу я, зварювач Михайло Сахно.

— Добре, слово хороше. Треба подумати.

В першу мить Ковальов не повірив у можливість такої технічної операції. Вісімдесят міліметрів, ну, сто од сили, але сто сімдесят — це занадто! Проте було в цій пропозиції щось дуже привабливе, сміливе, несподіване. Саме так, мабуть, і мусять вирішуватися технічні проблеми, по-новаторському. Хіба не здавалося неможливим розділити роботу вибійника і кріпильника на шахтах? А Стаханов зробив це і поклав початок найвизначнішому, наймогутнішому рухові нашої сучасності.

Сам Ковальов дуже добре знав складність таких широких і глибоких зварних швів. Зверху там ніби все гаразд, а десь усередині залишається непроварена частина, усього кілька міліметрів! — і вся конструкція вже не може витримати потрібного навантаження. Ковальов уявив собі, що буде, коли не витримає статор, і аж завмер від такої думки. Сахно це помітив.

— Мені самому страшно стало, як я вперше про те подумав,— сказав він.— А тепер перевірив, подумав і нічого. Олексію Михайловичу, я певен, що це можна зробити.

Парторг уявив собі, який величезний буде ефект, коли спроба вдасться, зрозумів, що він мусить зразу гаряче підтримати Сахна, підтримати за сміливість думки, за розширення звичних і вже всім відомих технічних понять. І він сказав:

— Добре. Ми спробуємо це, Михайле Гнатовичу.

Очі в Сахна спалахнули радістю. Він правильно зробив, коли одразу вирішив звернутися в партійний комітет, він знав, куди прийти.

В цю мить на столі задзвонив телефон.

— Слухаю, Миколо Івановичу,— відповів Ковальов почувши добре знайомий голос Хорошка.— Я тільки що хотів вам дзвонити. Тут один товариш подав дуже цікаву думку щодо статорів. Гаразд, я зараз до вас зайду. Може, з цим товаришем разом? Добре.

— Зараз підемо ми до головного інженера,— сказав Ковальов, опускаючи трубку.— Він теж дзвонив мені в справі, яка стосується турбін. Просить прийти.

Помітивши занепокоєння в очах у Сахна, усміхнувся і додав:

— Ви не турбуйтеся, Михайле Гнатовичу, тепер за цю ідею нас уже двоє, а скоро, мабуть, буде багато більше.

Коли вони зайшли до Хорошка, головний інженер встав з-за стола, потис руку Ковальову, тоді Сахну й сказав:

— Дуже добре, що ви прийшли, Михайле Гнатовичу, ваша консультація нам зараз буде дуже потрібна.

Ковальов глянув на Хорошка, зрозумів щось тільки йому відоме, і раптом весела, лукава іскорка промайнула в його очах. Він просто вп'явся поглядом в кругле обличчя Хорошка і сказав:

— Михайло Гнатович пропонує не відливати четвертини статора, а зварювати.

— Що?

Ефект був незвичайний. Ковальов ще ніколи не бачив на обличчі в головного інженера виразу такого здивування й розгубленості. Навіть високе чоло Хорошка вкрилося потом, і він стер його, провівши рукою по лобі і стриженій голові.

Для розгубленості й здивування Микола Іванович мав усі підстави. Він сам весь час бився над розв'язанням проблеми статорів і вирішив: статори треба зварювати.

У Миколи Івановича Хорошка був добрий лозунг: «Головний інженер мусить думати». І тому він часто, поклавши всю поточну роботу на свого заступника, замикався в своєму просторому кабінеті, і тоді ввійти до нього міг тільки директор:

Так було й цього разу. Секретарка дістала суворий наказ: не дозволяти нікому турбувати головного інженера. Телефон він перевів у прийомну, ключ клацнув у дверях, і в кабінеті настала цілковита тиша.

— Чапай думає, — жартувала секретарка, пояснюючи відвідувачам, чому головний інженер нікого не приймає.

А Хорошко сів до стола і поклав перед собою величезний аркуш чистого паперу. На ньому він розписав усі строки виготовлення частин для турбін і побачив, що рік потрібен тільки для сталеливарного цеху, тільки для Мороза, а всі інші цехи можуть впоратися куди швидше.

Можна було прибудувати до цеху ще один прогін. Півроку забере будівництво прогону, півроку робота над турбінами — знов же таки рік, хоч круть, хоч верть.

Значить, це не вихід.

Єдиний шлях — забрати хоч би частину роботи над турбінами від сталеливарного цеху. Але яка це частина і хто її буде робити? Хорошко перебрав усі цехи. Ніхто не міг допомогти сталеливарному.

От коли б статор можна було відлити не четвертинами, а дрібнішими частками, а потім зварити! Ця думка не здивувала Хорошка. Він поставився до неї як до незнайомої і ще не вивченої технічної ідеї, яка, напевне, через багато років буде розв'язана. Але чому через багато років? Може, зараз уже час думати про щось подібне? Може, тепер уже є технічні можливості для такої роботи?

Микола Іванович узявся обмірковувати й розраховувати. Головне, вирішальне слово тут, звичайно, було за

практиками, але їй теоретично все слід добре обдумати перед тим, як сказати.

І головний інженер узявся до роботи.

За два дні він прийшов до остаточного, цілком певного висновку: «Так, статор можна зварити», а зваривши його, можна випустити турбіни майже на півроку раніше. Інженер Хорошко знайшов!

Але він дуже добре знав, що самому такого сміливого їй ризикованого вирішення приймати не можна. Треба по-радитися з товаришами інженерами, все перевірити, а тоді вже братися до діла. Мабуть, знайде цей проект і друзів, і противників, які, цілком можливо, навіть зможуть довести його абсурдність, все може бути, але в усякому разі подумати треба.

В глибині душі Хорошко був задоволений. Мовчазний і повільний у словах і думках, він любив технічно продуманий ризик і завжди охоче на нього йшов. Кілька разів директорові доводилося його стримувати, але найчастіше він виходив переможцем.

Коли все вже було розписано на аркуші паперу і ескізи майбутніх четвертич верхнього і нижнього кільця, окремих опорних колон пакидано тут-таки, Хорошко вирішив усе розповісти Ковальову і директорові. Від того, як вони поставляться до цієї думки, у великій мірі залежала доля всього проекту.

І от маеш! Зразу ж після дзвінка приходять Ковальов зі звичайним майстром і викладає проект, який так уважно їй любовно розробив Микола Іванович. Хорошко відчув на серці гіркоту, але зразу зумів подолати її. Дуже добре, коли ця думка прийшла не тільки до нього, значить, вона, безперечно, правильна. І він сказав, усміхнувшись:

— Ця ідея, очевидно, носитья в повітрі. Прошу.

Він показав на креслення і розрахунки. Ковальов придивився,— все, про що говорив Сахно, було тут уже накреслено й обчислено. Тим краще! Значить, справа ця більш певна, ніж сам він думав.

А Сахно, так само, як і Хорошко, зовсім розгубився, побачивши креслення. Йому стало неприємно й соромно, ніби він наробив багато галасу з приводу звичайної і давно вже вирішеної справи. Здавалося, ніби зовсім не слід було хвилюватися, бігати й дзвонити, і думати стільки часу. Він збентежено глянув на Хорошка, на Ковальова і сказав:

— Значить, і турбував я вас зовсім даремно, Олексію Михайловичу, все вже зроблено..

— Даремно? — здивувався Ковальов.— Думаю, що тут ще нічого не зроблено. Це зовсім така сама думка, як і ваша, Михайле Гнатовичу, тільки ви сказали її, а Микола Іванович записав. Я не здивуюся, якщо сьогодні або завтра ми почуємо таке саме вирішення ще з багатьох уст. Ви правильно сказали, Миколо Івановичу, ця ідея носить в повітрі.

— Зовсім не даремно, Михайле Гнатовичу,— сказав Хорошко, вже забувши перше розчарування.— Тепер ми з вами разом працюватимемо над цією справою. Тут більше роботи, ніж ви можете уявити. Все тут здасться — і мій, і ваш досвід. Тепер ясно, що турбіни можна зробити набагато раніше строку.

Розділ сімнадцятий

Дні стали помітно меншими. Сонце вже не пече, а тільки інколи пригріває, по-осінньому, неласкаво. Яскраві плямочки жовтогарячого листа з'явилися на тополях. Вересень. Крутояр дуже любив цю пору року, коли вже зникає спека і ще нема дощів, а сонце світить лагідно і ясно з високого, вже не по-літньому блакитного, а сіруватого, прозорого неба.

Він ішов через парк, глибоко вдихаючи западне повітря, особливо приємне після гару й кіптяви мартенівського цеху, коли почув за собою легкі кроки. Борис підійшов до нього ззаду, взяв під руку. Крутояр усміхнувся,— тут він не міг помилитися: так легко і впевнено ступав по землі тільки Борис.

— Ходімо до нас вечеряти,— запросив Крутояр, коли вони привіталися.

— Я й так у вас мало не щодня вечеряю,— засміявся Борис, але відмовлятися не став.

Семен уважно придивлявся до виразу обличчя свого друга. Щось у ньому змінилося за останній час. Борис ніби споважнів, посоліднішав, сміється не так часто, ніби стримує себе.

«Атож, женитися збирається,— подумав Крутояр,— від цього, мабуть, і всі зміни».

Думка ця прийшла і зникла, а всміхнутися Семен не міг. Зараз йому вже не вдавалося дурити себе самого, а доводилося визнати просто й чесно: так, він любить, глибоко й гаряче любить Зою, але нікому ніколи не скаже, і ніхто на світі не дізнається про це глибоко заховане кохання.

Як воно сталося, Семен і сам не міг зрозуміти. Навіть здавалося смішним подумати, щоб він міг закохатися, а отож все-таки закохався.

Це відкриття Семен зробив якось уночі, коли довго не спалося, а образ Зої весь час стояв перед очима, і забути його не можна було ні на мить. Семен розгнівався, зловив себе на тому, що частіше намагається бувати в кімнаті комсорга, коли Зоя малює для газети, незалежно від того, є там йому робота чи нема. Тепер йому навіть здавалося, ніби він весь час стежить за дівчиною, за кожним її словом, кожним рухом.

І Семен Крутояр здивувався надзвичайно. Він не міг зрозуміти, як це могло трапитися. Знав же він, добре знав, що Зоя — Борисова наречена, адже сам Борис говорив йому про це місяців зо два тому. Яке ж тут може бути для нього виправдання?

Чекай, чекай, а хіба ж він хоч одним словом, хоч одним рухом, хоч одним подихом виявив своє кохання? Хіба він хоче якось перешкодити їхньому весіллю? Хіба хтось може догадатися про його почуття?

Ні, перед Борисом Криницьким у Семена чисті очі, чиста совість, і вона залишиться чистою, хоч би там що. Хай справляють вони весілля, бучне весілля, він прийде туди, веселий, привітний, і підніме чарку за здоров'я молодих, і ніхто не дізнається, як жив, як дихав Семен Крутояр у цей день.

І це добре, що Борис, саме він, а не хтось інший одружуватиметься з Зоєю. Семен любить його, і від думки про Борисове щастя стає трохи легше на серці. В щасті друга можна знайти розраду.

І з тієї ночі, коли Семен зрозумів свої власні почуття, дивно змінилося його ставлення до Зої. Став він до неї підкреслено байдужим, хоч дуже уважним і привітним. Раніше він весело жартував із Зоєю, як жартують усі молоді люди, а тепер про такий жарт не могло бути й мови.

Зоя цю зміну в ставленні Крутояра відчула цілком

ясно, спочатку навіть трохи здивувалася, а потім образилась.

— Чому мене так не любить Крутояр? — запитала вона одного разу Бориса, коли той з'явився на Красногорці.

— Не любить? — Очі Борисові мало на лоб не вилізли.— Хто це тобі сказав? Що за дурниці?!

— Мені ніхто не говорив. Я це сама бачу.

— Дурниці плетеш. Ми з ним часто про тебе говоримо. Він просто не знає, як нахвалитися твоїми малюнками...

— Дивно.

— Нічого не дивно. Ти, Зойко, розумієш, яка це людина, Семен Крутояр? Ти думаєш, його даремно парторгом обрали? Він справедливий, правильний, прямий...

Коли Борис починав хвалити свого друга, то його вже нелегко було спинити.

— Справедливий — я знаю, тільки не до мене. Чого він до нас не приходять?

— Я йому скажу, він прийде.

— Можеш не говорити, мені байдуже.

Борис збентежився. Чому не приходять до Зої Семен Крутояр, він, звичайно, знав. Усьому виною ті кілька слів, вимовлених колись по дорозі на роботу. Після того один раз Семен зайшов до Зої, і все. Цілком ясно, чому він не приходять. Не хоче заважати. Але хіба про це він може розповісти Зої? Хіба легко признатися у власній дурості, у словах, які ще рано було говорити? Ох, краще було б йому тоді промовчати.

З цього складного становища був тільки один чесний вихід. Треба спитати саму Зою, і тоді все зразу стане зрозумілим. Щодо Зоїної згоди, Борис сумніву не мав, чи, певніше, запевняв себе, що не має. Але остаточно поговорити Борис не наважувався.

«От хай щось дуже хороше в моєму житті трапиться,— думав Борис,— щоб усі знали, на що я здатний, ось тоді й скажу».

Коли він думав про значну подію в своєму житті, яка може принести йому справжній великий успіх, то найчастіше звертався думкою до великих осінніх змагань. Там він мусить домогтися перемоги над Голосовим, над чемпіоном області. Він може це зробити. Наполегливе трену-

вання і поради Семенові не пропали даремно. Важко тепер доведеться чемпіонові.

І от Борис Криницький загадав на цей день: як пере-може він, то в той же день усе скаже Зої, попросить її стати його дружиною. Коли не буде перемоги, значить, рано ще говорити про одруження, а треба чекати. І отак вирішивши, Борис заспокоївся. Він навіть Семенові не сказав ні слова, тільки ще ретельніше, ще наполегливіше став готуватися до змагань.

Зустрівши Семена другого дня після розмови з Зоєю, він сказав:

— Ти знаєш, Зоя мене питала, чого ти так її не любиш? Семен весело засміявся.

— Треба було сказати їй, — навпаки, я її дуже люблю...

— Я так і сказав.

— І що ж вона?

— Не повірила.

— Даремно.

— Я теж так думаю.

Вони посміялися вдвох, і запитання: «А коли ж весілля?», що мить і зірвалось б з язика в Крутояра, так і не вимовилось. Але розмова ця не пройшла для Крутояра марно: коли не сторонні, то сама Зоя помітила зміну в його ставленні. Значить, треба поводитися так, як і раніше, просто, дружньо, щоб ніхто не міг довідатися про його кохання. Але так не міг триматися Крутояр. Дуже буде добре, коли до весілля все залишиться так, як є. Після весілля все само собою стане на своє місце.

А Зоя, зустрівши Крутояра, глянула на нього з цікавістю: переказав чи не переказав Борис їхню розмову? І нічого не змогла прочитати на Семеновому обличчі; було воно дуже просте, привітне і в той же час байдуже. Ох, як важко було витримати цей погляд Крутоярові! А проте сили стало...

У той ясний вересневий день, коли Борис наздогнав Крутояра в парку, вони довго розмовляли про наступні осінні змагання. Більше говорив Борис, Крутояр слухав, тільки коли-не-коли кажучи одне-два слова, схвально кивав головою, почувши, як застосував друг його поради. Але Борис дуже скоро помітив, що Семен слухає не уважно.

— Що з тобою нині? — просто запитав Борис, і Крутояр так само просто відповів:

— Сьогодні роковини.

Борис зразу захлинувся повітрям, почервонів і замовк. Так, він зовсім забув про ці роковини. Сорок другого року отут, в Калинівці, гітлерівці розстріляли біля заводської стіни знаменитого на весь Радянський Союз сталевара Петра Крутояра.

Коли до Калинівки наближались фашисти, все обладнання, навіть десятитисячотонний прес, демонтували, навантажили у вагони і відправили на схід. З останнім ешелоном мав їхати Петро Крутояра. Бомба розбила паровоз, і довелося сталеварові залишитися в Калинівці,— поранений, він не встиг відступити. Гітлерівці зловили його. Хотіли примусити знову почати будувати демонтовані мартени, знову працювати,— відмовився старий Крутояра.

А на стіні заводу вже з'явилася невеличка лита чавунна табличка з одним тільки словом «Крупп» і трьома переплетеними кільцями вгорі. Це окупанти першим ділом постаралися віддати своєму хазяїнові, Фрідріху Круппу, Калинівський завод. А на заводі ще залишалася сталь, ще залишалися деякі верстати, стіни цехів були зовсім цілі... величезне багатство одержав Крупп.

Крутояра взяли в гестапо, катували, і раптом, на подив усім, хто залишився в Калинівці, сталевар погодився. За три місяці відбудували фашисти один мартен, а на другий день після урочистого пуску неголосний вибух пролунав біля печі. Десь унизу, біля регенераторів тріснули стяжки, провалився під, і грізна лавина білої розплавленої сталі потекла вниз, усе змітаючи і спалюючи на своєму шляху.

Крутояра схопили, і коли запитали: «Хто?» — спокійно і презирливо відповів сталевар:

— Я! Не будете ви ніколи варити сталь у Донбасі. Хай живе Сталін!

Його розстріляли на світанку біля заводської стіни, недалеко від того місця, де висіла табличка з трьома переплетеними кільцями. Це була єдина й остання спроба загарбників варити сталь у Донбасі. А скоро Радянська Армія погнала їх далеко від Калинівки. На заводській стіні, там, де впав Петро Крутояра, залишилися сліди куль, які пробили його гаряче серце. Вони недоторкані тепер, під ними на стіні — мармурова дошка з коротким написом про подвиг Крутояра. І, здається, ще й зараз звучать гнівні слова, сказані до всіх паліїв війни пророче і застережливо:

— Не будете ви ніколи варити сталь у Донбасі!

Все це сказав Борис, коли тільки почув перше слово «роковини». І, як завжди швидко вирішуючи, сказав:

— Ходімо до нього.

— Ходім.

Мовчки рушили вони до заводської стіни і ще здаля побачили біля того місця, де смертю патріота загинув Крутояр, невисоку, вже згорблену постать Степаниди Петрівни. Вона стояла й дивилася на сліди куль, і на обличчі її, здавалось, не було виразу скорботи.

Друзі підійшли й стали поруч. Степанида Петрівна глянула на них ласкаво, самими зморшками біля очей усміхнулася й сказала:

— Прийшли, діти? От і добре, зараз додому підемо.

І знову замовкла, непорушна, все дивлячись на неглибокі, вже роз'їдені дощами і вітром ямки в сірій цеглі. І після довгої мовчанки знову глянула на потемнілі обличчя хлопців і додала:

— Добре жив і вмер чесно. Коли думаєте, хлопці, як жити, згадуйте про нього, про батька, про сталевара. Батьки ваші сталевари були, діди теж, ви самі сталевари і діти ваші сталеварами будуть.

Вона вимовила це просто, а Семенові здалося, ніби стоїть його старенька мама зараз на височенній трибуні й промовляє на весь світ, і в усіх країнах люди завмерли, слухаючи її ясну мову.

Потім Степанида Петрівна швидко повернулася, не бажаючи, щоб хтось бачив сльози на її очах, і пішла до парку. Вона йшла, кваплячись, трохи похилившись уперед, і здавалось, гілля молодих кленів і лип тягнеться до неї, вклоняється їй під подувами легкого південного вітру.

Знову побачили її друзі вже дома. Обличчя матері стало на диво просвітлілим, ясним. Вона глянула на Семена й сказала:

— Вечеряти будемо.

Йй зараз не хотілося, щоб хтось згадував про життя Петра Крутояра, про його подвиги і смерть. Вона дивилася на сина і в обличчі його вгадувала образ забитого чоловіка, і думала, що буде син сталевара такий же чесний і сміливий, простий і міцний, як його батько. І ще згадувались останні слова Петра і думалося, що ніколи не переведеться сталеварський рід у Донбасі.

У двері постукали. Сиві вуса й чорне обличчя Михайла Гнатовича Сахна з'явилися в кімнаті. Він зайшов, запитав,

як здоров'я Степаниди Петрівни, як живеться Семенові, чи не думають вони заводити садок,— він дав би таких яблунь...

Він говорив про незначні речі, а думав зовсім про інше, про кілька маленьких ямок у сірій цеглі стіни. Колись вони були друзями з Крутояром. Сахно поїхав з ешелоном раніше.

Вони сиділи й розмовляли тихо, повільно, думаючи про одне й не називаючи дорогого ймення. Знову відчинилися двері, і масивні плечі Воронова з'явилися в кімнаті. Директор не збирався пояснювати, чого він сюди прийшов. Усі знали, що раз на рік, у день смерті Крутояра, він приходив до Степаниди Петрівни і говорить з нею або й мовчить, думаючи про старого друга.

Потім прийшов майстер Зеленський, високий, худий, постояв біля дверей, сказав:

— Ну, я піду.

І нікуди не пішов, пропускаючи в кімнату Олексія Михайловича Ковальова. Парторг зайшов, привітався, обняв Степаниду Петрівну, все це тихо, ласкаво, без слова про Петра Крутояра, але з ім'ям його в серці.

За столом уже точилася розмова. Сахно розповідав директорові про свої яблуні, а Борис запрошував усіх на останні осінні змагання.

Степанίδα Петрівна подумала, що в цій розмові саме неvistачає голосу Петра Крутояра, густого могутнього баса, вийшла в свою маленьку кухоньку готувати вечерю і тихо поплакала, думаючи про свого чоловіка, про його друзів, про майбутнє життя, про молодого й дужого сина-сталевара.

Розділ вісімнадцятий

Всі ці дні Василь Трохимович Мороз почував себе в центрі уваги всього заводу, та й не тільки заводу, а цілого міста, області, коли хочете — навіть країни. Це ж саме на його плечі лягало найбільш складне і відповідальне завдання: відлити робочі колеса і статори для турбін. Ніякий цех не може рівнятися до його цеху. Мартенівський, мало не найбільший цех заводу, на цей раз тільки приготує для нього метал і все. Отже, від роботи

Василя Трохимовича, в першу чергу, залежить, чи буде виконане замовлення раніше строку.

Ще ніколи в Радянському Союзі не виготовлялося таких величезних турбін, це Мороз знав точно. Він, як ніхто інший, ясно уявляв собі технічні труднощі, пов'язані з цією роботою. Тут можна зробити один незначний невправний крок, і замість величезного тріумфу буде неймовірний провал.

Робоче колесо має майже сім метрів у діаметрі. Товщина його сягає чотирьох метрів. Треба півторасти тонн металу, щоб його відлити. Уявіть собі, з якою силою тиснутиме розплавлений, рідкий метал на форму, зроблену з піску й глини. Правда, всередині цю форму триматиме залізна арматура, але й це не врятує відливки, якщо не розрахувати всього з математичною точністю.

Тепер, коли почалася підготовча, але вже зовсім конкретна робота, коли модельники вже дали перші моделі в стрижневі прогони сталеливарного цеху, коли перші, хай ще дуже неясні обриси велетенського робочого колеса вже можна було побачити. Мороз вимагав, щоб у цеху весь час був хтось з кореспондентів газети. Кореспонденти — це такі люди, що можуть вродитися навіть там, де їх не сіяли, і тому в цеху завжди товклося чимало народу. А Мороз, даючи відповіді й пояснюючи всі деталі майбутньої роботи, почував себе, як риба у воді. Нарешті, його роботу висвітлять, як годиться, нарешті, весь Радянський Союз знатиме про діяльність і винахідливість Василя Трохимовича Мороза. У своєму цеху він провів декілька нарад і зборів, всюди виступаючи, намагаючись досягти того, щоб усі робітники глибоко зрозуміли, яку незвичайну відповідальність покладено на них, на цех, яким керує Василь Трохимович Мороз.

Ці збори дали багато користі, бо на них з'ясовувалися й уточнювалися деталі майбутньої роботи. Але одного разу, послухавши виступ Мороза, Ковальов скривився й сказав:

— Все це дуже добре, і говорили ви правильно, але реклами можна було б менше.

Василеві Трохимовичу це зауваження дуже не сподобалося, він хотів гостро відповісти, але потім вирішив змовчати, цілий день ходив надутий, а висновків ніяких не зробив. Він був старий досвідчений інженер, вважав себе за найбільший авторитет у справі сталюого лиття і,

може, не помилявся. Це всі знали і тому прощали Морозові багато.

А коли він виходив на трибуну перед зборами, сивий, з акуратною зачіскою зовсім білого, м'якого волосся, яке відходило від проділу, ніби хвиля, і своїм оксамитовим баритонем починав розповідати про роль, і честь, і відповідальність, то ним просто можна було замилуватися. Він закликав усіх думати й винаходити, він говорив про необхідність здати замовлення раніше строку, і всім було видно, як йому приємно це говорити, як пишається він своїм умінням зробити цю роботу великою честю, яка випала на його долю.

Тепер прізвище Василя Трохимовича Мороза з'являлося в газетах все частіше. Почалося з заводської, далі перейшло в міську, слід чекати скоро появи в обласній, а там і весь Радянський Союз дізнається про роботу начальника цеху Мороза.

Перспектива була блискучою. Триватиме таке становище цілий рік, в тому не було ніякого сумніву. Може, вдасться трохи скоротити час відливання і навіть напевне вдасться, але не багато. Мороз разом з своїм колективом виконають почесне завдання. Він знає, як це зробити, і зробить це.

І він, справді, міг. Ковальову не подобалось, як розмовляє Мороз на зборах і з кореспондентами, але робота начальника цеху була бездоганна. Він працював натхненно, винахідливо і всіх людей, які працювали поруч з ним, захоплював своїм поривом.

Та одного дня в роботі Мороза трапилася несподівана й трохи дивна затримка. Подзвонив директор і наказав починати робити робочі колеса, а статор відкласти на другу чергу.

— Але ж вони потрібні разом, робоче колесо і статор! Кому потрібні робочі колеса без статора? — дивувався в телефонну трубку Мороз.— Може, там взагалі без статорів вирішили обійтися?

Варіант турбіни без статора теж можливий, але директор відповів, що статори будуть робити.

— Я за півроку дам усі чотири робочі колеса,— сказав Мороз.— Хто ж зробить для них статори?

— Може, ви, а може, й не ви,— засміявся в трубку директор.

— Як це — не я? — Мороз аж зблід від несподіванки, і обличчя в нього посіріло.

— Є тут один проект, Василю Трохимовичу, — сказав директор. — Ми ще порадимося, а потім винесемо його на обговорення. Бувайте здорові. Бажаю вам успіху. Отже, ми домовилися — починайте з робочих коліс.

Мороз поклав трубку з таким почуттям, ніби його отут, у великому кабінеті, щойно обікрали. Заздалегідь, ще не знаючи, в чому суть нового проекту, він уже ставився до нього вороже. Це, мабуть, придумав хтось із його противників для того, щоб відібрати в нього, начальника сталеливарного цеху, можливість довести всім, на що він здатний, коли виконує таке почесне замовлення.

Він мусив дізнатися, в чому тут справа, а тому в першу ж вільну хвилину опинився в директорському кабінеті. Йому хотілося не виказувати зразу свого зацікавлення і хвилювання, але з того нічого не вийшло. Воронов зрозумів мету його приходу.

— Прийшли дізнатись, який це новий проект, Василю Трохимовичу? — запитав він, тільки-но гість обережно й поважно опустився в крісло.

— Одверто кажучи, так, — незадоволено сказав Мороз. — Мене зацікавили ваші слова, бо я розраховував відливати поряд робочі колеса і статори. Я мушу цілком точно знати перспективу роботи цеху. Саме тому я й прийшов.

Воронов якусь мить подумав. Мабуть, Морозові, одному з найдосвідченіших інженерів заводу, можна сказати, в чому тут справа. Коли він щось порадить, буде дуже добре.

— Тут товариші запропонували зробити не литий, а зварний статор.

Мороз глянув на директора нерозуміюче.

— Як ви сказали?

— Спробувати зробити зварний статор. Окремо відлити частини верхнього і нижнього кілець, окремо колони — і зварити.

Мороз здригнувся, відкинувся на спинку крісла і весело, голосно розсміявся.

Воронов ніколи не бачив і не чув, як сміється інженер Мороз. Ласкава доброзичлива усмішка майже завжди була на устах у начальника цеху, крім випадків, коли він був розгніваний.

Все ще сміючись, він тремтячими руками налив собі води з графина, випив, витер білосніжною хустинкою з вишитими ініціалами свої блакитні лагідні очі й проговорив:

— Давно вже я так не сміявся. Ой, насмішили!

— Я не бачу причин для сміху,— сухо сказав Воронов.

— Пробачте за мою нетактовність,— сказав Мороз, видно нітрохи не жалкуючи за тим, що сталося.— Але це надто гумористична витівка. Ви справді збираєтесь обговорювати цей проект?

— Так,— директорові явно не подобався настроїй Мороза.

— Хто його запропонував?

— Зварювач Сахно і...

— Ну, звичайно, зварювач! З досвідчених інженерів ніхто...

— ... і Микола Іванович Хорошко,— закінчив директор.

Мороз осікся. Справа була куди серйозніша, ніж він гадав. Не такий інженер Хорошко, щоб запропонувати зовсім нездійсненну річ. А проте, хто б не запропонував цю ідею, нічого, крім сміху, викликати вона не може. Мороз цілком певен того. Товариш директор хоче спробувати? Марно витратять час, а ще більше викинуть грошей.

— Рано чи пізно, а доведеться мені відливати статори. Це ж сто сімдесят міліметрів товщина колони! Ніколи такого не варили і не дозволить нам ніхто — це надто небезпечний експеримент.

— Ми про все це подумемо,— відповів Воронов.— Тут ще нічого не вирішено, але таке розв'язання теж не виключене. Коли вдасться, ми виграємо кілька місяців. Варто ризикнути.

— Не розумію,— сказав Мороз, піднімаючись з крісла,— не розумію тільки одного, як такий солідний інженер як Микола Іванович і той клюнув на цього живця. Зварювання — важлива штука, але надто захоплюватися ним не варто. Я виконаю ваше розпорядження точно. Перше колесо ми скоро вже почнемо формувати і раз же слідом за ним — друге замість статора.

Він особливо підкреслив слова «замість статора», попросився і вийшов, залишивши у Воронова почуття три-

воги. Не міг директор зразу розібратися в запереченнях Мороза. Все тут могло бути: і зачеплене самолюбство старого ливарника, і справжня, технічно обгрунтована невіра в можливість зварити такий величезний статор. Значить, треба все це багато разів продумати, все перевірити.

А може, надто рано сказав він — відкласти підготовку до формування статорів у ливарному? Ні, не рано. Треба тут ризикнути. Але ризкувати в такій справі треба розумно.

Довго думав Воронов після того, як Мороз пішов з його кабінету, потім встав і зайшов до Хорошка. Микола Іванович читав пошту і, коли зайшов директор, відіслав секретарку.

— Мороз оце до мене заходив,— сказав Воронов.— Дуже сміявся, коли почув про зварювання статора.

— Добре сміється той, хто сміється останній,— буркнув крізь зуби Хорошко і закурив цигарку.

— Це правильно,— сказав директор.— Але серед інженерів, мабуть, знайдеться немало таких, кого новизна цієї справи здивує і злякає.

— Можливо.

— Я думаю, Миколо Івановичу, вам до того, як ми почнемо обговорювати цей проект, треба поїхати в Київ, в Інститут електрозварювання Академії наук.

— Там мені небагато скажуть. Їм не доводилося зварювати такі колони.

— Значить, хай теж подумають. У нас є великий досвід, але зі старим порадитися треба.

«Старим» Воронов називав академіка, керівника інституту. Вони всі знали цього «старого», не раз бачили його в себе на заводі, не раз зверталися до нього по допомогу.

— Коли скажете їхати?

— Післязавтра.

Головний інженер мовчки кивнув головою. Розмова закінчилася.

...Мороз перебував у дуже веселому настрої. Він ще довго не міг заспокоїтися — час від часу на нього находив нестримний сміх. Неприємно, що це трапилося в директоровому кабінеті. Звичайно, нетактовно так сміятися просто директорові в обличчя, але стриматися було йому неможливо.

Він спробував стати на точку зору директора, але з того нічого не вийшло. Не міг Мороз бути об'єктивним і холоднокривним у такій справі. Надто хотілося йому, щоб усе для цього замовлення робив його цех, він, Василь Трохимович Мороз. Щоб кожного ранку першим запитанням усіх на заводі було: «А як там у сталеливарному нашій турбіні?», щоб юрмилися в цеху кореспонденти, щоб усе дзвеніло його роботою, його ім'ям.

І чим далі, тим більше сумнівів з'являлося в Мороза. Адже колись здавалося, ніби стоміліметрового шва теж не можна зробити, а зробили. Правда, тоді сам Василь Трохимович підтримував цю ідею. То чому ж не можна зварити сто сімдесят? Бо це надто велика товщина і наскрізь проварити її не вдасться. А що, коли вдасться? Тоді в самому статорі створюються внутрішні напруги, які перекосять і спотворять його, може, навіть після механічної обробки.

Мороз намагався дати відповідь на всі питання, які виникали в його голові. Зараз він сперечався з усіма, з усім заводом, доводив певну перевагу литва, захищав своє право робити основні частини турбін.

До кінця дня Мороз працював, думаючи тільки про розмову в директорському кабінеті. Після роботи, ввечері, він прийшов додому, повечеряв і вийшов.

Василь Трохимович перейшов площадку й подзвонив біля дверей. Вони прочинилися відразу, і восьмилітній білявий хлопчик сказав, що дід удома і не спить, а щось робить у своєму кабінеті. За дверима кабінету чути було гамір і крик, дзвенів сміх, лунали вигуки, щось шарпалося й борюкалося. Мороз не зразу наважився зайти.

— Заходьте,— сказав хлопчик і відчинив двері.

Андрій Прохорович Білозуб у цю мить був і справді дуже зайнятий. Він лежав на килимі, а всі внуки, числом шість, верхи їхали на ньому в Крим і ще збиралися проїхатися по Кавказу. Вони були так захоплені грою, що навіть не помітили, як прочинилися двері.

Діти Білозуба, вже дорослі два сини і дві дочки, працювали в Москві й Харкові, а молодший син служив в армії. Але всі діти, як правило, звозили до діда й баби онуків. Баба з них очей не зводила, дід теж увесь вільний час віддавав їм. Старі дуже шкодували, коли хтось із синів або дочок забирав своїх дітей.

— Я краще знаю, як їх виховувати,— завжди говорила баба, і Білозуб був з нею цілком згоден.

В його величезній квартирі завжди стояв гамір, гомін і сміх, і не було кращого відпочинку для старого Білозуба, ніж провести отак годинку серед своєї малечі.

Зараз він лежав горілиць на килимі, а діти сиділи і на животі, і на грудях, і на руках, і на ногах. Все це пищало і командувало дідом на різні голоси. Раптом старшенька дівчинка побачила Мороза, розпачливо крикнула: «Ой!», і всі діти, як за командою, дременули в іншу кімнату, перекидаючи на ходу стільці й залишаючи діда розпростертим біля ніг гостя.

Білозуб побачив Мороза, всміхнувся і, не встаючи, сказав:

— Бачили? Оце моє найбільше щастя.

— Трохи галасливе, але дуже миле щастя.

— А це саме й добре, коли писк і галас,— господар, нарешті, поволі встав, поправив окуляри, волосся і за мить перетворився на того сухого й іронічного Білозуба, якого всі звикли бачити на роботі в цеху.

— Сідайте, Василю Трохимовичу,— запросив він,— зараз стара буде чаєм пригостати. Кизил учора варили, покуштуємо.

— Дякую.— Морозові хотілося відразу перейти до справи, яка цікавила його куди більше, ніж кизилоче варення, але переходу він знайти не міг.

— А ваші вже варили? — запитав господар, маючи на увазі варення й не розуміючи, чого це від самого слова «варили» гостя пересмикнуло.

— Ні, я думаю, і варити не будуть,— відповів Мороз, надаючи своїм словам подвійного значення, але співбесідник, не знаючи, в чому справа, зрозуміти його не міг.— Так, і не будуть варити.

Він сказав останні слова підкреслено гостро, ніби розмовляючи не з Білозубом, а з директором чи з Хорошком. Господар здивувався.

— Чому?

— Бо це дурниці.

— Пробачте,— голос Білозуба став сухішим.— Кизилоче варення — це не дурниця, а один з найкращих сортів варення.

Мороз розсміявся приємно, басовито, м'яко.

— Я не про варення говорю.

— А про що ж?

— Про статор.

Білозуб зовсім розсердився.

— Дивна манера говорити якісь тільки вам зрозумілі речі. Коли ви хочете, щоб вас розуміли, то звольте висловлюватись ясніше.

Мороз усміхнувся. Йому завжди подобалося, коли Білозуб сердився. Він інколи навіть навмисне дратував Андрія Прохоровича. Але на цей раз Морозові було не до жартів.

— Великорозумні голови збираються варити не варення, а статор,— сказав він і розповів усі свої сьогоднішні розмови з директором.

Щодо Білозуба, він був цілком певний,— старий ніколи не схвалить думки, коли вона не перевірена десятками років і не підтверджена десятками підручників. Проте це стосувалося всіх цехів і професій, крім мартенівського процесу, де Білозуб часто взагалі не звертав уваги на авторитети.

— Бачите,— до чого додумались,— закінчив свою розповідь Мороз.

Білозуб зняв окуляри, уважно подивився на гостя і сказав:

— Цікаво.

— Вам сподобалося? — іронізував Мороз.

— Я не спеціаліст, але ідея приваблива. Як на вашу думку, може з того щось вийти?

— Ніколи в світі!

Білозуб знову надів свої окуляри, забронював скельцями очі, подумав і сказав:

— Я розумію, чому це вам не подобається. Вашому ливарному серцю не до вподоби всякі зварювання. Дозволити б вам, то ви цілий Дніпрогес з одного куска відлили б. Я не знаю, чи це можлива річ, але майте на увазі — пробувати її однаково будуть. В цій ідеї закладена якась для мене ще незрозуміла привабливість. Коли це вдасться, то дуже багато деталей можна буде відливати частинами, тоді зварювати й економити на цьому силу часу, грошей і робочої площі.

— Дякую за інформацію,— в свою чергу розсердився Мороз.— Я прийшов до вас не за тим, щоб ви вихваляли мені ці технічно необґрунтовані, небезпечні для репутації нашого заводу плани. Я сподівався почути від вас тверду

думку спеціаліста і знайти спільного, але, здається, помилився.

— Я вже мав честь сказати вам, що я не спеціаліст,— Білозуб дуже не любив, коли з ним говорили в такому тоні.— А другої частини вашого вислову я не розумію. Для чого вам спільний?

— Для того, щоб довести людям, яке це безглуздя.

— Цього не треба доводити. Життя покаже само, хто правий. Хочете чи не хочете, але раз така ідея з'явилася, то її, напевне, спробують здійснити. Я вже говорив вам, у ній є якась ще незрозуміла привабливість. Вирішуйте тиме практика, а не ваші уподобання.

Мороз добре розумів, що все, сказане Білозубом, незаперечне. Саме практика вирішить, можна чи не можна зварювати статор. І чи не ставить він сам себе в смішне становище, наперед передбачаючи повний провал?

В цю мить знову всі діти з криком влетіли в кімнату, і хлопчик, який відчиняв двері Морозові, оголосив:

— Зараз починаємо концерт самодіяльності.

Гість поморщився.

— Самодіяльність буде пізніше,— скомандував Білозуб, і розчаровані діти вийшли з кімнати.

— Як ви можете жити в такому галасі? — розвів руками Мороз.

— Це не галас, це музика,— усміхнувся дід Білозуб.— Ходімо в їдальню, чай уже, мабуть, готовий.

На столі стояв начищений до блиску мідний самовар, на округлому пузі якого ще видно було відбитки медалей, одержаних братами Баташовими на виставках, конкурсах і ярмарках за ці самовари. Свіже кизилове варення стояло у вазочці. Господині не було, тільки голос її чути було з глибини квартири,— очевидно, втихомирювала своїх онуків.

— Начальник передового цеху, а п'є чай з самовара,— сказав Мороз, бажаючи помститися на Білозубові за попередню розмову.

Скельця Білозуба холодно блиснули.

— Коли ви хочете пити чай з електричного чайника, газового кип'ятильника чи просто з каструлі, поставленої на примус, то всі ці нагрівальні прилади можуть бути у вашому розпорядженні. Мій батько привчив мене пити чай з самовара, і я вважаю, що напій, зварений не в самоварі, не може зватися чаєм...

Через годину, повернувшись додому, глибоко задумався інженер Мороз. Дійсно, всі мало не збожеволіли від цих модних теорій зварювання і можуть робити хтознакі дурниці, то мусить же бути хтось, хто зберігає тверду голову і ясний розум?

Ні, на заводі він нічого не доведе й нічого не доб'ється. Значить, треба написати. Кому? Міністрові? Ні, кажуть, ніби йому теж подобаються модні, як тепер люблять говорити, «новаторські», а насправді просто технічно необгрунтовані справи.

— О! В главку ще, здається, працює Іван Пилипович! Так, безперечно, працює. Це справа зовсім інша. Він, в усякому разі, попередить директора про недозволеність експериментів на такому почесному й відповідальному замовленні.

Мороз сів до стола і, довго обдумуючи кожне речення і слово, писав листа. Зараз він розпочав боротьбу за право самому, тільки самому, робити ці перші турбіни, боротьбу за свою славу.

Розділ дев'ятнадцятий

По садках і парках довкола заводу і гомінкого міста йшла осінь. Довшими стали ночі, холоднішими вітри; часто цілими днями нудний тихий дощик сіявся над пожовклим, але ще не опалим листям дерев, над мокрими дахами будинків, над сірим, одноманітним, безлюдним степом. А потім крізь важкі запони хмар пробивалося сонце і знову все ставало ясным, веселим...

І одного такого ясного дня сталася подія, якої Білозуб ніколи не сподівався, більше того — не міг припустити навіть думки, що таке може статися.

Білозуб повертався з цеху до свого кабінету; проходячи через галерею, наблизився до того місця, де звичайно висіли стіннівки, і побачив, як Зоя Сахно вішає нову газету. Незвичайного в цьому нічого не було, стіннівки виходили двічі на тиждень, і Білозуб хотів пройти мимо, а потім, на дозвіллі, прочитати газету, коли один малюнок привернув його увагу.

Начальник цеху зупинився. Зоя глянула на нього, і в очах її, карих, темних, майнула іскорка. Вона не віді-

йшла, а стала тут же таки, уважно дивлячись на Білозуба. А він підійшов до газети, глянув, пополотнів і похитнувся. Зої навіть здалося, ніби він падає.

У самісінькому центрі великого аркуша, між багатьма замітками й малюнками, був намальований сам Білозуб. У лівій руці він тримав папірець з написом «дозволяю», у правій — такий самий папірець з написом «забороняю». В малесенькій замітці говорилося, що начальник цеху водночас і дозволив і заборонив майстрові Зотову йти у відпустку. Автор замітки висловлював побажання, щоб рішення начальника цеху не розбігалися.

Білозуб стояв, бачив перед собою тільки власне обличчя, намальоване дуже точно і водночас карикатурно — маленькі руки з папірцями, чорні блискучі чоботи — і напружено згадував, як це там було з тим Зотовим? Згадав, глянув на Зою розгублено і підійшов до газети ще ближче. Написано було чистісіньку правду. Він справді відпустив Зотова, і той уже взяв був путівку, та начальник передумав і віддав новий наказ. Зотову довелося залишитись. Саме про це й писалося в газеті. «Слово і діло» — звалася замітка.

Ні, такого підриву свого авторитету Білозуб стерпіти не міг. Таке з ним траплялося вперше в житті. Він — начальник в цеху і такої недисциплінованості не допустить. Так, скоро взагалі не можна буде працювати, коли газета критикуватиме його розпорядження. В глибині душі Білозуб розумів, що замітка правильна, але хіба він міг це визнати?

А тут ще карикатура! Мабуть, у найкращій фотографії не було стільки подібності, як у цій карикатурі. Білозуб уявив собі, як зараз почнуть збиратися на другу зміну робітники, як ставатимуть вони тут і дивитимуться на кляті папірці, розгублене обличчя й начищені чоботи, як сміятимуться й обговорюватимуть ці два накази.

— Негайно зніміть газету, — тихо, крізь зуби, процидив Білозуб.

Зоя не поворухнулася.

— Я, здається, наказав вам негайно зняти газету, — губи начальника цеху побіліли від напруження.

— Газету видає редколегія, і тільки вона може її зняти, — Зоя намагалася бути спокійною, непорушно спокійною, а проте, це вдавалося їй дуже погано. Все-таки страшно отак говорити з самим начальником цеху, та ще

не з яким-небудь, а з Білозубом, який славився строгістю та суворістю на заводі.

— Тоді я сам її зніму,— сказав Білозуб і простяг руку до першої кнопки.— Відійдіть.

Зоя розгубилася. Вона не знала, що робити, як спити начальника. Білозуб робить дурницю, це цілком ясно, потім він каятиметься, але як його спинити зараз?

Всі ці думки блискавично промайнули в голові дівчини. Залишаючи газету на поталу Білозубові, Зоя чимдуж кинулась до кімнати партбюро.

Двері ніби самі розчинилися перед нею навстіж, вона вбігла в кімнату, побачила за столом Крутояра, раптом, ніби риба на піску, вхопила повітря й крикнула:

— Білозуб зриває газету!

Крутояр встав. Такою він Зої ще ніколи не бачив. Вона вся тремтіла від збудження, від хвилювання. Ніздрі роздувалися часто й нервово,— дівчині нестало повітря.

— Яку газету?

— Нашу! «Шлак».— Зоя викрикнула ці слова.— Там на нього карикатура, то він зриває.

— Ну, це ще побачимо,— сказав Крутояр, виходячи з-за стола.

Тут, видно, була складна ситуація. Газету він бачив і карикатуру теж бачив, нічого образливого в ній не було,— так завжди критикували в «Шлаку». А коли товариш начальник думає, що його особа недоторканна й критиці не підлягає, то в цьому його доведеться розчарувати.

— Швидше,— підганяла Крутояра Зоя,— він там зриває...

— Уже зняв,— пролунав голос Білозуба, і він сам з'явився на порозі з газетою в руках. Він навіть кнопки повиймав і тепер акуратно тримав їх у жмені.— Вже зняв! — голосно повторив Білозуб.— І я ніколи не дозволю, щоб таке паскудство творилося в цеху, де я начальник. Зрозуміло?

— Зрозуміло,— дуже спокійно, тихо, не кваплячись, відповів Крутояр.

Він дивився на Білозуба, на його зморщене обличчя, на сухі, побілілі від хвилювання губи й думав, що даремно колись казав йому начальник цеху, ніби «Шлак» ні на кого не впливає. Проте тепер згадувати це було явно не до речі. Зараз найголовнішим було зберегти спокій,

цілковитий спокій, не розгніватися, бо інакше буде помилка. Крутояр помовчав, витримав довгу паузу, похитнувся з закаблуків на носки і тихо сказав:

— Я вас дуже попрошу зараз піти і почепити її на місце.

Білозуб не зрозумів слів Крутояра. Вони здалися йому безглуздими, неприпустимими, глузливими. Начальник цеху дивився Крутоярові просто в очі, а парторг не відводив очей. Зоя теж, як зачарована, дивилася на Крутояра, на його спокійне, ніби застигле обличчя, на міцно стулені губи... Більше ніяких змін не могла вона помітити в цьому обличчі. Правда, їй зараз було не до спокійних спостережень.

— Ви бачили малюнок? — при самій згадці про малюнок у Білозуба губи аж затремтіли.

— Бачив. І малюнок, і замітку. Що, в цій замітці неправда?

Проти замітки Білозуб заперечувати не міг. Крутояр це знав.

— Я начальник цеху!

— Так, ви начальник цеху. Крім того, ви член партії і член партійного бюро. І вас так само можна критикувати, як і всіх, а може, навіть більше, ніж усіх, бо ми з вами мусимо працювати краще. Я дуже прошу вас зараз же піти й почепити цю газету на місце. Ви мене зрозуміли?

— Щоб я почепив цю газету? — В голові Білозуба таке навіть вкластися не могло. — Ви бачили, що тут намальовано? Це підрив мого авторитету, я начальник цеху, я не дозволю... ви... хлопчисько!

— Так, — сказав Крутояр, — я вдвоє молодший за вас, але це не доказ. Партія наказала мені ніде і ніколи не затискувати, а, навпаки, розвивати критику.

— Досить нотацій! Я не дозволю...

— Андрію Прохоровичу, — Крутояр підійшов зовсім близько до начальника цеху, взяв у нього з рук газету, подивився: — що ви можете тут не дозволити? Чому критика інших вам подобається, а коли критикувати вас, то...

— Ви що, вирішили вижити мене з заводу?

— Ні, ми хочемо, щоб начальник цеху працював чіткіше. Тут взято дрібницю, мушу вам сказати, навмисно взято дрібницю, а хіба ми не могли б знайти інших, куди

більших вад у вашій роботі? Коли пошукати, то можна знайти. Подумайте про це.

— Ця газета висіти не буде!

— Вона буде висіти, і ви самі почепите її.

— Нізащо! Можете на бюро обговорювати!

— Ми не будемо цього робити, ми зробимо інше...

— Що?

— Завтра вийде наступний номер «Шлаку», і Зоя Сахно намалює, як ви зриваєте зі стіни газету. Уявляєте собі такий малюнок?

Зоя швидко глянула на Крутояра. Вона просто не впізнавала його. Ніби він розкрився перед нею зовсім по-новому. Йй навіть стало трохи жаль Білозуба. Вона бачила, що він зараз стиснутий залізною, незламною волею Крутояра. А в парторга обличчя спокійне, суворе, переконане.

«Якщо він примусить Білозуба повісити газету на місце, то це буде просто чудо»,— подумала дівчина, одверто захоплено дивлячись на Крутояра.

— Значить, ви вирішили зацькувати, просто зацькувати мене? — Білозубові нестало повітря в грудях.

— Ні, я тільки хочу, щоб у нас в цеху була справжня більшовицька критика. Недавно ми з вами розмовляли про потребу і користь критики. Тоді ви зі мною погоджувалися.

— Так, і зараз погоджуюсь, але це не критика.

Раптом Білозуб сів на стілець так, ніби в нього підкосилися ноги. Вираз очей його змінився, губи перестали тремтіти.

— Що ж мені тепер робити? — тихо запитав він, дивлячись на газету.

Зоя відчула — Білозуб здався. У цьому змаганні двох воль, двох характерів переміг Крутояр, бо за ним стояла правда. Коли і як це сталося, дівчина не могла зрозуміти. Мить тому Білозуб кричав, гарячився, гнівався, а зараз усе минуло. Тепер сидить, тихо говорить і не знає, як далі триматися, бо в глибині душі почуває, що правда за Крутояром і йти проти неї не може. І це був тільки хвилинний нервовий напад, це від незвички до критики, від уявлення про себе як про недоторканну особу.

— Я вам уже сказав, що треба зробити,— нітрохи не змінюючи голосу, відповів Крутояр.— Взяти цю газету й почепити її на місце.

Білозуб підняв на Крутояра очі, і навіть через скельця окулярів було видно, як йому боляче й соромно, як жаліє він, що не стримався і наробив таких дурниць.

Він встав, ступив два кроки до стола, де лежала згорнена в трубку газета, взяв її.

— А де кнопки? — запитав він, розтулив долоню і зразу швидко затулив її. Кнопки врізалися в шкіру, кров виступила на долоні, — йому дуже не хотілося, щоб хтось це побачив.

Зої стало його дуже жалко. І як може Крутояр примушувати робити таке начальника цеху? Вона дивилася на парторга й бачила, що йому теж страшенно жалко старого Білозуба, і він з усієї сили стримується, щоб не спинити його.

— Андрію Прохоровичу, давайте я почеплю, — вихопилася Зоя, вже не маючи сили сгримувати свої почуття, і глянула на Крутояра.

Парторг мовчав.

— Ні, товаришко Сахно, — вже оволодіваючи собою, підкреслено відповів Білозуб, — я це зроблю сам.

І вийшов з кімнати парторга, обережно несучи перед собою газету.

Крутояр підійшов до стола, сів, витер спітнілого лоба. Зоя продовжувала стояти біля стола. Вони мовчали довго — ні секунди, а хвилини.

Зайшов Зайко.

— Навіщо газету знімали?

Крутояр мить подумав.

— Там помилка була граматична. Поправляли.

— Ага... Буває, буває, — і Зайко вийшов.

Зоя стояла нерухомо й думала про Крутояра. Важка була для нього ця розмова й ця перемога. Якби Зоя на його місці, вона вже сто разів зірвалася б зі спокійного тону, вони страшенно полаялися б з Білозубом, і ніколи б не погодився він вішати газету. Семенова витримка, спокій і сила волі захопили дівчину. Здавалося, що зараз хтось інший сидить за столом, уже не той Крутояр... Зоя глянула. Ні, це той же Семен, тільки руки його важко, втомлено лежать на столі...

— Я тебе дуже прошу, — глухуватим, стомленим голо- сом сказав Крутояр, — нікому про цей випадок не говорити.

— Я не буду, — відповіла дівчина слухняно. Вона не

могла уявити, щоб хтось не послухався Семена Крутояра. Те, що він робить і думає, напевно правильно.

— Я не розумію, як це все трапилось? Чому він раптом здався? — запитала дівчина, і видно було, як хвилює її це питання, як сама намагається вона на нього відповісти і не може.— Ти що, секрет якийсь знаєш? Хоча який тут може бути секрет!

Крутояр посміхнувся до неї, як до немовляти, поблажливо й байдуже.

— Ти гадаєш, що я примусив його віднести назад газету? Нічого подібного. Це почуття партійності, свідомість обов'язку чесного комуніста тут вплинули, і тільки вони можуть примусити людину зробити такий крок. Спочатку він розгнівався, забув про все, від люті мало не подер ту газету, а все-таки не подер. Значить, про щось думав. А тоді потроху прийшло до нього ясне розуміння всього, що сталося, правильне, партійне розуміння, а зрештою, як висновок, визнання своєї грубої помилки. І я дуже за нього радий. Це було важко йому, але... необхідно.

— Я не знала, що ти такий.

— Жорстокий, хочеш сказати?

— Ні, я не знаю, як це сказати словом,— не такий, як я думала...

— Мені й самому було шкода його, але інакше не можна... Довго пам'ятатиму я сьогоднішню розмову.

— Я теж,— задумливо сказала Зоя, відповідаючи на власні думки.

А йти їй не хочеться, ой, як не хочеться йти.

— Ти пробач, Зою,— сказав Крутояр,— мені переодягатися час, скоро вже зміна.

«Звичайно, я йому заважаю, йому неприємна моя присутність»,— подумала Зоя.

— Мені теж час на кран. Бувай.

Вона сказала ці слова вільно, байдуже, і ніхто ніколи не міг би вгадати, що діється в дівчини на серці.

А Семен Крутояр після того, як вийшла Зоя, ще кілька хвилин сидів нерухомо. Йому згадалося, як розчинилися навстіж, мов від вибуху, двері, і дівчина, палаючи гнівом і збудженням, з'явилась на порозі. Він уявив собі її обличчя, тонкі, роздуті від гніву ніздрі, темні карі очі... Скільки разів довгими почами не давали йому заснути ці очі! Крутояр коротко зітхнув. Годі! Він не має права навіть думати про неї.

Він устав, ступив кілька кроків до дверей. Щось покотилося по підлозі. Ага, кнопка — з тих, що приніс Білозуб. Що ж, це була важка розмова, але без неї не можна. Начальник цеху вступив у партію рік тому, тепер йому майже шістдесят років, — це вже ціле життя. Важко йому змінювати свої звички і погляди.

Біля печі він побачив усіх своїх підручних, а трохи далі — Сандро Мусадзе, який спішив йому назустріч.

— Здоров, друже, — сказав він, тиснучи Крутоярові руку. — Ми тут одну штуку придумали, перевір і ти її, коли шихту завалювати будеш. Думаю, дасть ефект.

«Штука» полягала у великому збереженні тепла під час завалювання шихти. Коли мульда з уламками сталі, чавуну чи з флюсами входить у піч, кришку звичайно відкривають задалегідь, і буває так, що хвилину піч стоїть відкрита і охолоджується. Часто буває й так, що кришку взагалі майже не закривають, поки скінчиться завалювання, і піч вистигає на сотні градусів.

Крутояр уже думає про це, але Сандро розробив точну систему, як і коли відкривати кришку, і тепер пропонував її товаришеві. Це вже давно виробився в Мусадзе такий стиль — не таїтися, а розповідати товаришам свої думки й винаходи.

— Знаєш, Сандро, це всім бригадам передати треба, — сказав Семен і несподівано запитав: — Скажи, Сандро, наш начальник цеху вчиться, чи тільки вдає, що ніби вчиться?

— Та де там, — засміявся Мусадзе. — Знаєш, йому важко починати нову справу, а коли вже почав, то неодмінно доведе до кінця.

— Це добре. То ж то я чую, він Кикалові вичитує: ти, каже, свою погану роботу визнавати не хочеш, як ті анархісти, які могли на піщаному березі піску не помічати. Читає, видно, наш Білозуб.

— Мені самому цікаво було. Ти не турбуйся, є в мене повний облік, як вчать комуністи. От тільки Стюпу ніяк учитися не примусиш, — жартома звернувся він до Васькіна.

— Неправда, я вчуся, — поважно й ображено сказав Васькін.

— Правда, в політшколі вчиться. До партії готується вступати, — весело говорив Сандро. — Як ти думаєш, приймемо?

— Побачимо,— не схотів прямо відповісти Крутояр, і обличчя Стьопи враз спохмурніло.

— Ви не думайте,— сказав він,— ми з Настею добре живемо, я її шаную.

— От і добре,— всміхнувся Крутояр.

Додому з заводу після зміни Зоя йшла разом з Надею, яка теж жила на Красногорці. Дорогою Надя безперестанку говорила про Бориса Криницького. Надя була певна, що для Зої ця розмова має надзвичайний інтерес. Вона розповідала, що повернувся з відпустки бригадир Куденко і його призначили майстром, а Бориса так, мабуть, і залишать бригадиром; вона розповідала, як працює Борис, як перевиконує план бригада. Послухати її, то могло створитися враження, ніби весь цех тримається на одному Борисові.

Зоя Сахно і Надя Корж були давніми, але не дуже близькими подругами. І, слухаючи розповіді про Бориса, Зоя думала:

«А що б ти розповідала, Надю, коли б побачила, як стоять один проти одного Білозуб і Крутояр і навіть не говорять, а тільки дивляться один на одного?»

Вона уявила на місці Крутояра Бориса. Не витримав би тут Борис Криницький! Зоя знає це напевно. Він дуже хороший і милий, але почуття надійної сили, гранітної підпори ніколи не з'являється, коли з ним говориш. Мабуть, йому самому потрібна підпора.

Розділ двадцятий

Хорошко і Сахно вийшли з вагона на перон Київського вокзалу ранком погожого осіннього дня. Спочатку гадали, що головний інженер поїде до Інституту зварювання сам, але потім Воронов наказав їхати й Сахнові. Це буде дуже корисно для справи, коли Михайло Гнатович побуває в Інституті зварювання, поговорить з академіком, розповість йому свої думки й міркування. Хорошко — знаючий інженер, а Сахно — досвідчений практик, і вони чудово будуть доповнювати один одного.

Головний інженер поставився до цього наказу доброзичливо,— Михайло Гнатович Сахно йому завжди подобався своїм пристрасним ставленням до роботи. Кожне

зварювання він робив так, ніби йому доводиться розв'язувати складне технічне завдання. І хоч інколи робота була зовсім проста, Сахно знаходив можливості удосконалити, якимось краще, швидше, надійніше покласти шов. Він володів тим відчуттям матеріалу, яке досягається тільки довголітньою роботою і любов'ю до справи.

Сахнові вже раніше доводилося бувати в Києві, а Хорошко потрапив у столицю Радянської України вперше, і тому Михайло Гнатович відчував себе ніби господарем, який багато чого має показати гостеві. У Києві вони збиралися пробути два-три дні, не більше, ніяких важких чемоданів у них не було, і тому Хорошко запропонував не брати таксі й не сідати в тролейбус, а пройтися пішки. Сахно радо погодився, — така прогулянка давала йому можливість і самому знов подивитися, і супутникові краще показати місто.

Не поспішаючи, рушили вони широкою людною вулицею, дійшли до бульвару Шевченка, звернули праворуч. Височенні тополі бульвару вже пожовкли і під подихом осіннього свіжого вітру ронили на землю листя. А праворуч, за узорчастою залізною огорожею, Ботанічний сад палав рубіновим, червоним, багряним, оранжевим, пурпуровим, зеленкуватим і жовтим листям. Воно осипалося на алеї, і земля здавалася вкритою барвистим килимом.

Хорошко з жалем проходив повз браму, яка вела до Ботанічного саду. Так хотілося зайти туди, відчути ногою, як шарудить сухе опале листя, посидіти на лаві, дивлячись, як помалу пливуть у повітрі легкі пожовклі листки.

Але заходити кудись було незручно. Перш за все треба влаштуватися в готелі, де заздалегідь був замовлений номер, потім дізнатися, коли їх можуть прийняти в Інституті зварювання, а тоді вже думати про огляд міста і спочинок.

З бульвару вони перейшли на вулицю Леніна, широку, обсажену старими високими деревами. Листя на них здавалося мідним, викуваним з тонесеньких листочків червонуватого металу. Десь між листям тріскалася товста, жовтозелена, вкрита великими колочками оболонка, і блискучий, ніби щойно полакований каштан падав на землю, котився по асфальту і лягав до ніг перехожим. Каштани були такі гарні, привабливі, блискучі, чисті, що навіть Хорошко не втримався й підняв один.

Він глянув на поліровану, лиснючу шкірку, усміхнувся й знову кинув каштан на землю.

Вони наблизились до площі, де знаходились оперний театр і готель. Володимирська вулиця, теж обсаджена каштанами, пересікала тут вулицю Леніна. На клумбах біля театру ясно червоніли великі квіти осінніх канн, а біля них юрмилися блідосині, блакитні і темнофіалкові айстри.

«Так ось вона яка, київська осінь»,— подумав Хорошко, дивлячись на квіти.

Так, це була стигла, розкішна, багряна осінь. І хоч природа вже відцвітала й завмирала, готуючись до зими, було в цій порі щось сильне, могутнє, ніби вже зараз відчувалося, якою могутньою силою наллються всі ці дерева, квітники, садки, газони весною.

Калинівці зайшли в невелику кімнату з вікнами на Володимирську вулицю. Високий будинок по той бік вулиці привернув увагу Сахна.

«Академія наук» — блищало золотом на великій дощі.

— Оце сюди нам і потрібно,— сказав він, звертаючись до Хорошка.

Але інженер уже не слухав його, набираючи номер Інституту зварювання. Він відрекомендувався і спитав, коли академік зможе їх прийняти. Секретарка відповіла, що академіка вже попередили про їх приїзд, але він сьогодні дуже зайнятий і просить прийти завтра о десятій.

— Значить, сьогодні день вільний,— сказав Хорошко, кладучи трубку.

«Шкода»,— подумав Сахно, але не сказав нічого.

Йому дуже хотілося зустрітися з академіком, перевірити власні думки й припущення, впевнитися в своїй правоті. Сахно був переконаний, що академік підтримає проект, але пересвідчитися в цьому, на власні вуха почути: «Так», хотілося якомога швидше.

А проте, хоч-не-хоч, доводилося чекати наступного дня. Академікові не накажеш.

Вони вмилися, поголились і разом вийшли з готелю. Гарно було отак, маючи вільний час, пройтися по великому місту, глянути, як живе столиця. По вулиці Леніна вони зійшли до Хрещатика.

Центральна вулиця міста нагадала їм рідний Калинівський завод. Ряд високих кранів здіймався за щіль-

ними дощаними парканами, гули мотори, блоки цегли, балок і всякого будівельного матеріалу піднімалися вгору до стін майбутніх будинків. Трохи вище ще видно було кілька обпалених війною коробок, — біля них теж уже кипіла робота, і весь Хрещатик скидався на дільницю якогось величезного будівництва. Коли б не широченна асфальтова стрічка посередині, то ця схожість була б цілковитою.

Вони йшли вздовж вулиці, коли Сахно раптом зупинився, задоволено всміхнувся собі у вуса й сказав, показуючи на кран:

— Дивіться.

Хорошко придивився. Літери «КМЗ», вже не білі, а потемнілі від часу, було ясно видно на одному з кранів.

— І тут без нас не обійшлося, — гордо заявив Сахно.

Хорошко не сказав нічого, тільки радісно всміхнувся. Приємно було бачити ці рідні літери тут, у центрі Києва, на Хрещатику. Це створювало почуття гордості й важливості власної роботи. Ось так будуть приходити на великі гідростанції, на будови комунізму люди й бачитимуть ті самі скромні літери «КМЗ» і згадуватимуть добрим словом завод і робітників, які створили машини, гідні комунізму. Це було дуже хороше й горде почуття. Хорошко з ніжністю ще раз подивився на кран.

Висока, подвійна будова постала перед ними, і Сахно усміхнувся. Будинок був облицьований великими керамічними плитами з опуклим орнаментом. Від цього весь будинок ставав якимсь несправжнім, ніби іграшковим, але дуже світлим і приємним.

Хорошко читав у журналі про ці будинки, але бачив на власні очі вперше, і вони йому не сподобалися.

— Здорово! Правда, гарно? — сказав Сахно, показуючи на будинок.

— Я в архітектурі небагато розумію, — відповів Хорошко, — але мені цей будинок дуже нагадує кахляну піч. А жити в печі мені б не хотілося.

— Оце вже неправда, — різко заперечив Сахно. — Я навіть не розумію, як ви можете таке говорити. А що вам подобається?

— Коли якийсь будинок мені сподобається, я вам скажу.

Хорошко усміхнувся, гарячість Сахна його щиро потішала.

Вони пройшли весь Хрещатик, повз веселий гомінкий фонтан, який, пінячись, шумів по кам'яних східцях, вийшли в сад. Неосяжна широчінь Дніпра і Задніпров'я відкрилася перед ними.

З високої кручі Пролетарського саду на багато кілометрів угору і вниз було видно могутню ріку. Ясно світило осіннє сонце, і хвиля внизу, під ногами, мінилася темним сріблом. Ліворуч димів великими трубами заводів Поділ, видно було залізницю й мости, по них пробігали білі, пухнасті димки паровозів, чути було далекі гудки.

Сахно глянув просто перед собою. Неосяжні піщані плеса Труханового острова були безлюдні. Холодно вже, і на пляжі нікого не видно. Порожні стоять маленькі човники біля причалів водних станцій. Безлюддя і тиша. А влітку ж тут усе буває життям, і згори здається, ніби комашник ворухиться на пляжі. Люди, засмагли, здорові, веселі, купаються, плавають, сміються. Це радість, це спочинок, це Дніпро.

А ще далі, коли глянути на Труханів острів і старі річища Дніпра, сизуватосиня, далека смуга лісів закриває горизонт. Вітер налітає зі Слобідської сторони і ледве помітно пахне він солодкою водою, і несе в собі аромат прозорих крапель ялинкової запашної смоли.

Хорошко і Сахно стояли поруч і дивилися, як зачаровані. Образ нового, радянського Києва поставав перед ними у високих будинках Хрещатика, в граніті нової Дніпровської набережної, у просторих вулицях і, найголовніше, в посмішках, у настроях, у словах людей. Так, це древнє місто знову ставало молодим, волею радянських людей вдягалось в такі шати, про які раніше й мріяти не міг старовинний Київ.

Хорошко знову згадав три літери на крані, і це зараз було особливо приємно.

Дніпром, униз по течії, ішов пароплав. Він ішов повагом, чітко б'ючи по воді пліцями коліс. Видно було, що йому важко тягти чотири величезні баржі, але він тягнув і тягнув їх уперто, працюючись, настирливо. Хвиля високими горбами бігла з-під його коліс.

Біля Запоріжжя Дніпро вже скували бетоном, і хвиля його вдень і вночі крутить потужні турбіни.

«А на кількох з них стоять літери «КМЗ-5» — з гордістю подумав Сахно.

Скоро під Каховкою виросте ще одна гребля, і море появиться там, де тепер стеляться неосяжні, порослі очеретом плавні, а велетенські, більші за дніпрогесівські, турбіни приймуть на свої лопаті силу Дніпрової води. Три літери — марка Калинівського заводу — стоятимуть і на них. Це чудесно.

Поруч, майже не розмовляючи, йшли Сахно й Хорошко садами, які розрослися понад кручами Дніпра.

— Ось цей будинок мені подобається,— несподівано сказав Хорошко.

Ідучи понад дніпровськими кручами, вони вийшли до широкій асфальтованій вулиці, з одного боку якої стояв густий парк старих каштанів, а з другої височів будинок Верховної Ради Радянської України. Все тут було монументальне і гармонійне, від широких східців, на які ніби спиралися стрімкі колони, до даху, де на високій щоглі майорів червоно-лазуровий прапор.

Сахно глянув на будинок і нічого не відповів, хоч йому теж дуже сподобалося. Погоджуватися з Хорошком не хотілося, а заперечувати не було ніяких підстав.

Вони знову повернулись до центра міста й надовго застряли в крамниці технічної книги. У Хорошка дома була багата технічна бібліотека, але, коли б глянути на нього в крамниці, то могло здатися, ніби він взагалі вперше в житті побачив технічні книжки. Сахно дивувався, а в Миколи Івановича аж очі розгорілися.

«Жадний до книжок чоловік»,— вирішив Сахно, ще не знаючи, як поставитися до цього. Книжки, звичайно, дуже хороша і потрібна штука. Михайло Гнатович сам частенько заглядає в підручники й довідники, але щоб від них аж очі горіли, то це вже, мабуть, занадто.

А Хорошко переходив від одної полиці до іншої і всюди знаходив потрібну книжку, до всього йому було діло. Михайло Гнатович помітив, що книжки з питань зварювання найбільше зацікавили головного інженера.

«Теоретично підковується»,— подумав Сахно, усміхнувшись у вуса.

З крамниці вони вийшли, навантажені книжками. Сахно теж купив дві книжки, але в порівнянні з покупкою Хорошка це була просто крихітка.

В номері захоплення книжками тривало. Тепер Микола Іванович переглядав і оцінював своє багатство.

Сахно іронічно спостерігав захоплення головного інженера.

— Увечері куди підемо? — запитав він, відриваючи увагу Хорошка від книжок.

— Увечері? — для Хорошка такої проблеми явно не існувало. Він увесь вечір ладен був провести зі своїми новими й старими друзями — книжками. — Увечері я буду дома сидіти.

— Не буде цього, — категорично її переконано сказав Сахно. — Увечері ми з вами підемо в театр. Іде «Украдене щастя», і якраз сьогодні грає Бучма. Такого в Калинівці ми, мабуть, не побачимо.

Хорошко здивувався:

— Я? — Михайло Сахно сам колись артистом був, у «Наталці Полтавці» Петра грав. Коли молодший, звичайно, і дурніший був, — додав він самокритично. — А таку нагоду пропустити, Миколо Івановичу, неможливо. Ви знаєте, хто такий Бучма?

Хорошкові про це розповідати не доводилося, хоч до театру він ставився досить байдуже. Увечері, коли настав час іти до театру, він неохоче відірвався від своїх книжок.

І до початку вистави він увесь час перебирав у думці свої нові покупки, мало уваги звертаючи на театр, публіку, фото артистів. Зате Сахно, високий, огрядний, красивий, ходив між людьми, ніби корабель між хвиль.

Та ось почалася вистава, і Хорошко забув усе — і книжки свої, і мету приїзду до Києва, і навіть те, що він сидить у театрі.

Здавалося, ніби відкрилася завіса, а за нею не сцена, а справжнє непідроблене життя з його радощами й трагедіями. Це почуття особливо посилилося в ту мить, коли Бучма вийшов на сцену, замерзлий, стомлений після далекої дороги й важкої роботи. Ні, це не актор, це сам Микола Задорожний, оббиваючи сніг і одриваючи з вусів крижинки зайшов у свою хату.

Крок за кроком розкривалася на сцені історія про щастя, забране, украдене в Миколи Задорожного і в мільйонів таких, як він, спрацьованих, з напруженими, негнучкими спинами й шкарубками, мозолястими руками людей. А коли опускалася завіса, Хорошко мовчки виходив і стояв у коридорі, пихкаючи цигаркою і не звертаючи ні на кого уваги.

Він не задумувався, в чому сила таланту Бучми. Він просто віддався цій силі довірливо і, захоплюючись нею, бачив, що, крім обдаровання, Бучма володіє цілковитою, викінченою майстерністю, і саме це дає змогу його талантові переливатися й грати на сцені, як багатогранний діамант.

Додому, в готель, поверталися мовчки. Говорити не хотілося, все думалось про Миколу Задорожного, а ще більше, мабуть, про самого Бучму.

— Ось такі вистави треба від початку й до кінця знімати в кіно, щоб і через сто років знали, які актори були в той час, коли ще тільки будувався комунізм,— несподівано сказав Сахно.— Це, я не знаю... це просто...

І не знайшов слова, бо всі слова, які спали йому в ту мить на думку, здалися надто неістотними й незначними в порівнянні з тим, що довелося бачити на сцені.

Вони скоро поснули, стомлені великим днем і силою вражень, а другого дня вранці рушили до великого будинку на вулиці Горького, де містився Інститут зварювання. Учорашні переживання трохи забулися,— сьогоднішня справа, їхня робота владно привернула до себе всі думки. Обидва трохи хвилювалися перед зустріччю з академіком, яка мала вирішити все. Хорошко тримав під пахвою чималу папку з кресленнями. Він готувався ніби до найвідповідальнішої доповіді чи іспиту, хоч у такій справі академік, напевне, мусив бути його спільником.

Вони зайшли в невеликий, просто обставлений кабінет, і назустріч їм від стола підвівся високий худорлявий чоловік з суворою виправкою військового. Сиве волосся і такі самі сиві, підстрижені вуса цілком гармоніювали з очима, світлими, ясними. Сухе обличчя академіка було засмаглим. Такі обличчя бувають у старих інженерів, які все життя своє провели біля металу, біля машини, осяяні ясным синім промінням зварювання.

Він зустрів Сахна і Хорошка привітно та ввічливо, але весь час придивлявся до них, наче намагаючись визначити, чого варті нові знайомі. Сахно зацікавив його явно більше, ніж Хорошко, і, розмовляючи, академік весь час поглядав у бік Михайла Гнатовича.

Коли головний інженер розповідав суть справи, академік сидів мовчки, і не можна було з виразу його обличчя зрозуміти, слухає він, чи ні, зацікавила його ідея Сахна і Хорошка, чи йому до неї зовсім байдуже. Тільки

коли Хорошко розповідав про матеріал і товщину опорних колон статора, академік перепитав:

— Скільки?

— Сто сімдесят міліметрів.

— Так, продовжуйте.

І в запитанні його, і в цих коротких словах була певність і заспокоєність старої людини, яка все вже бачила на світі і тому не може здивуватися.

— Покажіть креслення,— сказав академік, коли Хорошко закінчив.

Він розстелив перед собою великі аркуші й задивився на них гострим і уважним поглядом своїх світлих очей. Здавалося, він зовсім забув про гостей, які сиділи мовчки, спостерігаючи, як академік вивчає креслення. Це тривало досить довго, може, з півгодини, може й більше.

Нарешті, академік різким рухом згорнув креслення, глянув на Сахна, тоді на Хорошка, ще щось зважив чи перевіряв для самого себе і сказав:

— Вийде. Напевно вийде. Може, не відразу, бо труднощів тут більше, ніж ви уявляєте собі, але, кінець кінцем, безперечно вийде.

— Ми б хотіли знати, чим Інститут зварювання може нам допомогти? — насмілився сказати Хорошко.

— Зараз нічим не може допомогти,— відповів академік.— Навпаки, зараз ви будете допомагати Інституту зварювання. Перед нами така проблема ще ніколи не виникала, і матеріалів чи готових даних у нас, звичайно, немає. Але я думаю, що за місяців п'ять-шість на основі саме ваших спроб і дослідів ми зможемо дати на всі заводи Радянського Союзу автоматичний зварювальний апарат і для такої товщини шва. А у вас буде найвідповідальніша частина роботи — зробити перші шви й зварити перші чотири статори. Я дуже прошу вас усі ваші матеріали негайно надсилати до інституту.

— Так,— басом прогудів Сахно,— от і маємо, Микола Івановичу, допомогу з Інституту зварювання. А ми сподівалися, що ви нам скажете: робіть, хлопці, так і так, варити можна всі шви разом або окремо, термічно готувати все треба ось так і так...

Вперше за весь час академік усміхнувся. В очах його замиготіли веселі ясні іскорки.

— А може, мені самому приїхати й зварити ці статори? — запитав він весело.— Не мені вас учити, як це

зробити на практиці. Коли прийшла вам у голову така смілива думка, то здійснійте її, не гаючись,— тільки так можна успіху домогтися. Ваші креслення я бачив. Там усе правильно. Мені зараз здається, що ви все передбачили, а коли зварите статор, і вам його перекосить, як обличчя паралітика, тоді побачите, скільки тут може бути несподіванок.

Академік скосив рота й наочно продемонстрував обличчя, на яке може скидатися статор. Хорошко усмінувся,— така перспектива його зовсім не приваблювала.

— До невдач вам треба бути готовими, але я вас запевняю: справа ця можлива, і зробити її треба неодмінно. Навіть коли б ви злякалися й покинули, то вже я примушу вас її зробити. Це ще один крок вперед у техніці, таке зварювання в багатьох місцях потрібне буде. Ми в себе негайно зробимо досліди. Коли можете чекати...

— Ні, чекати ми не можемо,— заперечив Хорошко.

— Якби могли, то простіше було б по-старому відливати,— додав Сахно.

— Тоді починайте роботу,— відповів академік.— І коли ви її не зробите, то знайте: невірні ви зварювачі. От і все. Я певен, що зварити такий, а може, й більший статор можна. Сто міліметрів ми вже варили — сто сімдесят ще не пробували. Тепер спробуємо. Принцип ясний. Даних про ваші спроби я чекатиму з нетерпінням. Вони для мене дуже важливі. І мушу вам ще повторити — цей статор можна зварити. Я в цьому глибоко переконаний. Так і скажіть вашому начальству, коли воно матиме сумніви. Я подумаю про все це, і якщо будуть у мене якісь нові міркування або зауваження,— негайно повідомлю вас. Сподіваюся, ви також не забудете сповістити мене, коли буде зроблено першу спробу. Я чекаю листів.

І академік встав з крісла. Слідом підвелися й гості. Вигляд у Сахна був трохи розгублений. Академік помітив це і підійшов ближче до нього.

— Їхали ви в академію по допомогу, а довелося самій академії допомагати,— сказав він.— Розчаровані?

— Трохи є,— щиро відповів Сахно.— Головне, що сказали ви: вийде ця справа. А які вже ми зварювачі, це потім побачимо.

— Я більшого не сподівався,— сказав Хорошко.— Я навіть не думав, що ви певно відповісте «так». За це вам велике спасибі. Тепер ми цей статор зваримо.

— Бажаю повного успіху,— сказав на прощання академік.

— Спробуємо,— відповів Сахно.

Вони знову вийшли на вулицю, під мідночервоні каштани.

— Так,— трохи розгублено сказав Сахно.— Значить, темна ніч, нічого не ясно, все треба самим робити.

— Ні, не зовсім,— відповів Хорошко, зовсім не відчувши розгубленості.— Це «так» багато важить. Все буде добре!

Після розмови з академіком у нього раптом з'явилася цілковита впевненість в успішному завершенні справи.

— Певніше стало, це правда,— відповів Михайло Гнатович,— але я тепер дуже добре уявляю, як воно може перекосити статор. Здорово це він показав. Багато ще тут думати треба...

— Сьогодні ж додому,— сказав Хорошко. Йому раптом захотілося якнайскоріше розпочати досліди і потім негайно написати академікові про перші спроби.

— Сьогодні ж додому,— повторив Сахно, згадав Юрка і Зою і додав: — Ходімо подарунки дітям купувати.

Розділ двадцять перший

Червоний прапор підноситься все вище й вище, до самого вершечка тонкої високої щогли і, тихо залопотівши під поривами вітру, простягається на всю довжину в бік стадіону. Прапор змагань піднято.

Внизу, у великому зеленому прямокутнику футбольного поля, застигло стоять рівні, чітко окреслені шеренги. Поле нагадує велетенську клумбу, прикрашену квітами всіх кольорів. Лінії сходяться й розходяться, складаючись у велику п'ятикутну зірку. Спортсмени стоять, дивлячись туди, де майорить прапор осінніх змагань. Його піднято над стадіоном, над усією країною.

На широких трибунах, вщерть заповнених святково вбраним людом, настає мовчання. Не чути навіть гомону, подиху великого натовпу.

В тишу високими металевими нотами вривається музика. Гімн Радянського Союзу лунає над стадіоном, над країною, над усім світом.

Металом звучать сурми, оголошуючи початок змагань. Холодок напруженого чекання з'являється десь під серцем. Борис стоїть на футбольному полі, зовсім загубившись серед однаково вдягнутих засмаглих молодих людей. В цю хвилину, як ніколи, він відчуває свою силу, свою незламну волю до перемоги. Голосов стоїть за кілька метрів від нього у групі спортсменів, одягнутих інакше, ніж Криницький та його друзі. Невідомо, про що зараз думає чемпіон, але обличчя його трохи зблідло від прихованого напруження. Сьогодні він ні разу не глянув на Бориса, немов уникаючи зустрічатися з ним поглядом.

Одлунав гімн. Короткі слова команди звучать серед тиші, і — знову музика. Під такт маршу йдуть з поля спортсмени. Це закінчився парад, зараз почнуться змагання.

На поле виходять судді в білосніжних костюмах, які ніби символізують чистоту, справедливість і непідкупність рішень.

Диктор оголосив програму змагань. Зоя і Крутояр сиділи поруч, чекаючи початку. Семен інколи поглядав на дівчину, на її важку косу, вкладену на голові у велику пишну корону, на зосереджене обличчя й легеньке осіннє пальто, накинуте на плечі. Зоя не помічала цих поглядів. Зараз всю її увагу привернуло поле.

На полі по сигналу стартера, блискавично зриваючись з місця, пробігають сто метрів спортсмени, і переможець грудьми виносить далеко в поле білу стрічку.

Біля віражів на високих стояках ледве помітно тремтіли в повітрі тонкі планки. Точним і сильним рухом відривалися від землі й перестрибували через них дівчата і юнаки.

Посередині поля, з маленького кола, дискоболі кидали диск. На мить застигаючи, вони раптом розправлялися, як туго скручена пружина. Поблискуючи на сонці полірованим металом, диск летів у поле, описуючи в повітрі широку дугу. Постаті дискоболів були такі подібні до відомої статуї, що Зоя навіть посміхнулася.

А в цей час Борис закінчував останні приготування до бігу. Голосов роздягався в тій самій роздягальні. Він привітався з Криницьким, але при дальших зустрічах опускав

очі, явно уникаючи розмови. Борис і не збирався розмовляти з ним. Він був у тому збудженому стані, коли все, навіть несподіваний рух чи слово, може роздратувати вкрай.

І водночас у серці його панувала певність. Учора начальник цеху сказав йому, що Куденко йде в другу зміну майстром, а Борис залишається бригадиром біля десяти-тисячотонного преса. Радість і певність, які з'явилися після цієї розмови, не минули ще й зараз.

Одягнутий у м'який фланельовий тренувальний костюм, він сидів на довгій лаві, чекаючи виклику на старт. Навмисне не хотів дивитися на поле, на змагання — це розвіювало увагу, заважало зосередитися. Слухав машинально все, що говорив диктор, про себе відзначаючи кількість нових обласних рекордів. Сьогодні він спробує завоювати перемогу.

— Ходімо, Криницький,— несподівано почув він над самим вухом голос Голосова,— вже викликали на старт, вас шукають.

— Пробачте,— збентежився Борис,— я й справді тут... замріявся.

Разом з Голосовим він пройшов до арки під трибуною. Тут збиралися всі учасники бігу на тисячу п'ятсот метрів. Їх було небагато, чоловік п'ятнадцять юнаків, одягнутих у фланельові тренувальні костюми. Вони всі розступалися, даючи дорогу Голосову. На Бориса особливої уваги не звертали.

Вишикувалися в рівну лінію — суддя подав команду. Пішли до виходу в поле, і тільки тоді зрозумів Борис, що він хвилюється. «Мабуть, нервують перед змаганням тільки безсилі»,— подумав він, дорікаючи собі за це недоречне почуття.

Сонце ледве помітно схилилось на захід. По полю пробігав легкий осінній вітер.

Голосов вів шеренгу. Борис, ідучи за кілька метрів од нього, бачив, як спокійно й упевнено ступає чемпіон.

Шеренга підходила до місця старту. От уже зовсім близько група суддів. От уже заряджає свій пістолет стартер, готуючись пострілом подати команду до початку бігу. «Спокійніше, Борис Криницький, зумій примусити себе не хвилюватися»,— твердив у думці Борис.

Борис рухався наче вві сні. Думав не про Голосова, не про змагання. Думка його чомусь весь час зверталася до Корчагіна. Це змагання виграє той, у кого сильніша воля. Згадалася давня розмова... Рахметов... Корчагін... Як давно це було.

Від внутрішньої зосередженості все навколо здавалося затягнутим пеленою легкого синювато-прозорого туману. Разом з іншими учасниками бігу, він зняв з себе теплу фланель і відчув свіжий подих вітру. Нахилившись, провів руками по м'язах від грудей до ніг. Часом здавалося, ніби він торкається чужого тіла. Йому щось говорили, але він не слухав і не відповідав. Кинули жеребок, кому де стояти при старті. Борисові випало місце посередині. Голосов, як чемпіон, мав право ставати, не тягнучи жеребка, біля самої брівки поля.

Те, що Борису дісталось місце посередині, не засмутило і не потішило його. Вирішує не старт. Справу вирішать три з половиною довгі кола. Це буде боротьба не тільки м'язів, але й сили волі. В кого міцніша воля до перемоги, той стане переможцем.

Стартер скомандував бігунам зайняти місця, і Борис раптом змінився. Наче електричний струм пройшов по всьому його тілу. Млявість і машинальність рухів зникли. Натомість у тілі з'явилася нестримна енергія, палке бажання перемоги.

«Перемогти, перемогти!»

Ні про що інше зараз Борис думати не міг. Він стояв перед чіткою білою лінією, проведеною на чорній доріжці. Переступивши цю лінію, треба було пробігти довгі півтори тисячі метрів. І це треба було зробити так, щоб раніше за всіх добігти до фінішу.

— Увага! — роздався голос стартера.

Тіло Бориса напружилось, підтяглося.

Пролунав постріл, ні на соту частку секунди раніше чи пізніше. Борис схопився з місця, енергійним рухом набираючи розгону.

Майка Голосова промайнула попереду. В першу мить у групі бігунів нічого не можна було розібрати, але скоро вони витяглися в довгу низку, намагаючись бігти ближче до брівки. Голосов ішов першим, через два чоловіка за ним біг Борис.

На трибунах запанувала тиша. Чути було, як з сухим хрустом впиваються шипи бігунів у тверду доріжку. Бо-

рис перед другим поворотом обійшов двох бігунів, які віддаляли його від чемпіона. Тепер Голосов і Криницький бігли один за одним, бігли в ногу, роблячи зовсім однакові кроки. Їхні рухи були так схожі, що здавалося, ніби вони біжать, зв'язані невидимими нитками. Це був чудовий зразок бігу, де не було ні одного зайвого руху, а всю силу вкладалося в одне — в просування вперед. Так бігли вони, відриваючись усе далі й далі від основної маси спортсменів.

Коли почався біг, Зоя здригнулась і стала стежити за спортсменами, трохи нахилившись, не зводячи очей з Бориса. В першу мить вона була розчарована. На її думку, Борис мав вирватися вперед і відразу ж довести всім, що він найкращий бігун, що він має право носити червону майку, — він, і ніхто інший. А замість того Криницький спочатку біг четвертим, потім поволі, наче не поспішаючи, опинився на другому місці, зразу ж за Голосовим.

Якийсь час дистанція між двома бігунами була незмінною. Більше того, здавалося, що змінити її не може ніяка сила. Одноманітний ритм бігу заколисував, як хід годинника. Але в цьому чіткому ритмі і почувалася завзята боротьба, відбувалося заощадження сил для останнього ривка, і про це Зоя не знала. Їй стало боляче дивитися. Очі, широко розкриті, повернуті туди, до поля, палилися сльозою.

Чемпіон біг вільно, широкими розмашистими кроками, біг, знаючи силу й красу свого руху. Іноді він ледве помітно нахилив голову й прислухався. Борис біг за ним крок у крок, нога в ногу, — Голосов знав це і слухав дихання суперника. Оглянутися назад не дозволяло самолюбство, не дозволяла гордість, але прислухатись можна, цього ніхто не помітить. Борис дихав глибоко й ритмічно, ніби він не пробіг уже понад тисячу метрів. Наполегливе тренування давало свої результати.

Голосов різко прискорив біг, намагаючись відірватися, віддалитися від надто сильного суперника. Це був так званий «спурт», прийом бігунів на середині дистанції, яким чемпіон володів досконало. Дихання за плечем зникло, але тільки на кілька секунд. Потім воно знову почулося позаду — ритмічне, рівне й глибоке.

Тоді чемпіон побіг, вкладаючи в кожен рух усю свою силу, все своє вміння, намагаючись за всяку ціну позбу-

тися, не чути цього рівного дихання за плечима. А воно не зникало, і вже не ставало сил бігти в такому божевільному темпі.

А Борис біг за чемпіоном, і почуття дивного спокою панувало в усій його істоті. Тепер він уже був певен, що переможе. Він помітив, як прислухається до його кроків, до його дихання Голосов. Він зрозумів його спробу спуртом відірватися й піти вперед і розгадав ціль його божевільної гонки в останньому колі. До кінця, до білої, туго натягнутої стрічки фінішу лишалося триста метрів. Вони саме вийшли на передостанню пряму. І тоді Борис вирішив, що берегти сил вже більше нема для чого, а треба вкладати в біг усе, не залишаючи резерву.

В цю мить Зої здалося, що спортсмени наче розірвалися. Ще не змінилася між ними відстань, але порушився ритм, немовби обірвались невидимі ниточки, які раніше зв'язували бігунів. Потім помалу, напливаючи на постать Голосова, Борис став виходити наперед.

На стадіоні знялося щось неймовірне. Все напруження вилилося в криках, оплесках, тупотінні.

Зоя стисла руки. Їй хотілося так само, як і всім навколо, кричати Борисові: «Швидше, швидше, інакше не буде перемоги». Зловила себе на цьому бажанні, на мить отямилася і зараз же знову про все забула. Борис обігнав чемпіона.

Тепер вони знову бігли в одному ритмі, в одному темпі, віддаючи бігові всі сили. Здавалося, ніщо не змінилось, тільки попереду тепер був Борис Криницький.

Так пробігли вони поворот і вийшли на останню пряму. Викрики і оплески над стадіоном не вшухали. Всі інші бігуни здавалися нерухомими, і тільки ці двоє мчали вперед і вперед до білої, туго натягнутої стрічки.

Люди на трибунах підводилися, щоб краще бачити. Зоя і Крутояр теж піднялися. Вони бачили все — застигле від напруження обличчя Голосова і закушену губу Бориса. Вони бачили, як важко здійсмаються їхні груди. Борис усе ще був попереду.

І раптом Зоя побачила, як чемпіон, роблячи останні зусилля, став наздоганяти Бориса.

Дівчина не витримала. Разом з усіма вона закричала щось розпачливе, щось нерозбірливе, ніби втрачала останню надію. Все гинуло, все гинуло на її очах — пере-

моги Бориса не буде. Голосов підходить усе ближче, ось вони вже порівнялися й біжать поруч по широкій чорній доріжці. А до фінішу залишилося сорок метрів, сорок метрів до натягнутої білої стрічки. Хто перший удариться об неї гарячими грудьми?

Зоя бачила, як зблідло обличчя в Бориса, та водночас він став різко виходити наперед.

Тепер Голосов уже не міг наздогнати Криницького. Невистачало сили підтримувати цей неймовірний темп бігу. А Борис біг усе навальніше й навальніше, поки не вдарився об білу стрічку й на грудях виніс її в зелене поле.

І зразу настала тиша. Люди сідали на свої місця, самі дивуючись зі свого захоплення, криків і тупотіння. Зоя теж отямилася і поволі сіла.

Над стадіоном залунав соковитий басок диктора, і трибуни завмерли, слухаючи. Знову мимоволі стислися Зоїні руки.

— В забігу на тисяча п'ятсот метрів,— говорив диктор,— представник спортивного товариства «Авангард», товариш Криницький, установив новий республіканський рекорд, поліпшивши його на чотири десятих секунди. На другому місці...

Оплески заглушили його слова.

Під бурю оплесків Борис пройшов до роздягальні. Він ішов, як у тумані, страшне напруження останніх секунд давалося взнаки. Голосов ішов поруч, і обидва вони мовчали, важко дихаючи, відчуваючи часте биття серця.

Він отямився тільки під теплим душем, коли освіжаючі струмені води почали пестити тіло. Відновлювалися сили і водночас приходила радість. Вона заливала груди, як повінь, і хотілося сміятись на повні груди, відчуваючи на всьому тілі теплі струмені води.

Через кілька хвилин Борис стояв біля своєї шафи, міцно, до червоного розтираючи все тіло шорстким рушником. Його вітали двома-трьома словами, він відповідав так само коротко. Підійшов Голосов, потис руку.

— Якби не рекорд,— тихо, щоб ніхто не міг почути, сказав він,— мені було б дуже боляче, а так мені все-таки легше. Нам з вами не доведеться зустрічатися. Як я сам раніше не подумав про те прискорення на віражах — зрозуміти не можу.

Ще раз потис руку.

— До наступного літа.

І відійшов.

Борис глянув йому вслід з повагою і зразу ж пригадав пораду Крутояра. Як вона допомогла йому сьогодні!

Він вийшов з роздягальні і пройшов до трибуни. На полі вже грали в футбол, і тому увага всіх зосередилась на круглому, пружному м'ячі. Гра проходила з перевагою для калинівців, і тому на трибуні весь час стояв веселий гамір. На Бориса Криницького тепер уже звертали не так багато уваги, а проте він кілька разів почув своє прізвище, вимовлене з повагою й захопленням.

Біля краю трибуни він спинився, став так, щоб не заважати глядачам, і почав очима шукати Зою і Семена Крутояра. Вони умовились зустрітись по закінченні змагання. Уважно, повільно, намагаючись не пропустити своїх друзів, обводив Борис очима довжелезні ряди. Ага, осьдечки вони — висока корона, складена з Зоїної пишної коси, і зовсім чорна шевелюра Крутояра.

На полі відбувались вирішальні футбольні події, йшли останні хвилини змагання, били штрафні і вільні удари, забивали голи, а Борис Криницький нічого цього не бачив. Зараз, мабуть, тільки він один на цьому величезному стадіоні не дивився на поле.

Серед тисяч облич у довгих рядах він бачив тільки одне дівоче лице, наче він дивився в бінокль, у фокусі якого могло вміститися тільки це обличчя. Борис дивився на дівчину, бачив, як вона сміється й плеше в долоні, і думав:

«Сьогодні! Це має статися сьогодні й тільки сьогодні».

Сьогодні ввечері він скаже їй про своє кохання. Так було загадано вже дуже давно. Та коли ж і говорити дівчині про любов, як не в такий день, день здобутої перемоги! Сьогодні все мусить йому вдаватися, бо це день його свята.

Пролунав довгий мелодійний свисток. Знявся крик, гамір, оплески, свист. Футбольне змагання закінчилося. Калинівці виграли.

«Інакше й бути не могло, — подумав Борис, — сьогодні щасливий день».

Тепер він стояв за рогом і дивився на потік людей, які виходили з трибун. На нього озиралися часто, але на ці погляди Борис намагався не звертати уваги. А все-таки це було приємно.

Семена і Зою він мало не прогавив. Вони, озираючись, пройшли вже кілька рядів далі, коли він побачив високу корону пишного волосся й одразу швидко пішов уперед.

— Вітаю тебе,— захоплено сказала Зоя.— Я, мабуть, давно вже так не кричала й не плескала. Ти молодець.

— Чудесно біг,— підтверджував Семен Крутояр, весело усміхаючись. Він щиро, до глибини душі радів за свого друга, за його рекорд і успіх. І Борис весело розсміявся, тиснучи руки своїм друзям.

Разом з потоком людей вони вийшли в парк, в тишу осінніх багряножовтих алей, де земля вже прикрита опалим листям і пахне осінню. Йшли вони мовчки і думали про успіх Бориса.

Потім Борис заговорив. Він розповідав про біг так, ніби друзі його не були на стадіоні, нічого не бачили й не чули. Він переживав усе з самісінького початку. Семен і Зоя слухали, не перебиваючи ані словом. Зараз їм просто приємно було чути Борисів голос, бачити його захоплення, радість.

Але тепер Семен Крутояр думав не тільки про змагання. Він помітив кілька коротких поглядів, які кинула Зоя на Бориса, і зрозумів їх по-своєму. Вони, мабуть, хочуть поговорити вдвох; значить, йому треба йти додому.

І коли в розповіді Бориса трапилася пауза, він сказав:

— А мені треба додому. Робота є.

Вперше за довгий час Зоя глянула йому просто в очі. І погляд її був зляканий чи здивований — цього Семен зрозуміти не міг.

— Нізачо в світі,— вигукнув Борис,— додому не підеш, доки ми не вип'ємо з радості. Шампанське сьогодні будемо пити, щоб постріл був, щоб салют був!

— Правильно,— підтвердила Зоя,— салют на честь рекорду.

Крутояр згодився. Справді, слід було відсвяткувати таку подію. Але, мабуть, Борис не затримуватиме його, коли через півгодини він захоче піти.

Вони зайшли в літній ресторан, розташований тут-таки, в парку, сіли за столик.

Пляшка бахнула, як добра рушниця. Шампанське запінилось у високому келиху, потім притихло і далі лилося спокійною, золотою цівкою із срібними іскрами. Зоя взяла келих.

— За твої успіхи, Борисе, за твої рекорди!

— Може, навіть за світовий рекорд,— проголосив Крутояр.

Борис запротестував:

— Це вже занадто.

— Ні, не занадто. Братися треба за великі завдання.

Вони цокнулися, випили, зразу стало трохи тепліше, і різкий вітер перестав здаватися холодним. Борис знову налив келихи.

— Ну, за майбутнє щастя! — сказав Крутояр, і тільки Борис зрозумів справжнє значення його слів. Щоби йому раптом спалахнули й знову зблідли від хвилювання.

— За щастя! — не розуміючи суті Семенових слів і думаючи про своє, відгукнулася Зоя.

— За щастя! — Борисове збентеження вже минуло.

Вони випили. Крутояр встав, покликав офіціантку.

— Мені додому час.

Борис промовчав.

— Чого так рано? Погуляємо,— сказала Зоя.

— Ні, мама чекає.

— Який маленький!

І справді, в устах широкоплечого, здоровенного Крутояра ці слова звучали трохи комічно, але він ніколи не змінював своїх висловів, а так і говорив: «мама чекає», «мама гніватиметься», ніби хлопчик. На останні, трохи глузливі слова Зої він не звернув уваги.

— Бувай здорова, Зою, тебе Борис проведе! Бувай.

Борис і Зоя дивилися, як він, не поспішаючи, іде і ледве помітно припадає на праву ногу, як повільно похитуються, зникаючи в сутені, його широкі плечі, прикриті тонкою тканиною осіннього плаща. Крутояр зник, затихло навіть шарудіння листя в довгій алеї.

Зоя встала. Ось зараз для неї знову підтвердилося все. Чого так не любить її Семен Крутояр? Для ввічливості посидів, випив вина і пішов, як тільки трапилася нагода. На стадіоні він теж говорив до неї одне слово на десять хвилин, а сидів поруч з нею тільки на прохання Бориса.

А тут на прощання два-три сухих слова, потім: «Борис тебе проведе». За що? Що вона зробила лихого? Чому завжди намагається триматися далі від неї Семен Крутояр?

Відповісти на всі ці запитання Зоя не могла. Вона глянула на Бориса, і хлопець чогось збентежився, встаючи з-за стола. Чому так трапилося, Зоя не зрозуміла та й не намагалася зрозуміти. Шкода, що пішов Семен.

— Ходімо, погуляємо,— сказав Борис, беручи Зою під руку.

— Ходімо. Тут мене десь, мабуть, Надя чекає.

— Ні, мабуть, уже не чекає,— засміявся Борис.— Досі вже, мабуть, танцює.

— Можливо,— Зоя теж знала, як пристрасно любила Надя танцювати.

Вони пішли вздовж алеї в гущавину парку. Розмова точилася вільна, неспішна, вона не заважала думати, а думки в Борисовій голові стрибали одна через одну, плуталися, уривалися, і ніяк не могло знайтися серед них однієї, вирішальної.

Як це треба зробити? Що сказати? От настала, може, найважливіша хвилина життя, а як треба діяти зараз? Може, просто обняти Зою, поцілувати її міцно-міцно, нічого не кажучи, так, щоб без слів усе стало ясно? Ні, ніколи не зважиться на таке Борис Криницький. Зоя може злякатися, образитись, а він надто любить її, щоб допустити хоч тінь образи.

Що сказати зараз? Що говорили в такі хвилини люди в старі часи? Ні, непридатний їхній досвід для Бориса Криницького. У нього аж серце стислося від хвилювання.

А все здавалося таким ясним, таким простим і звичайним! Чому ж зараз слова не можна видерти з горла? Чому так страшно сказати єдине, багато разів повторюване, омріяне слово?

— Сядьмо,— сказала Зоя.

Вони саме проходили повз лаву недалеко від пам'ятника загиблим героям. Оддалік світилися ліхтарі, а тут була півсутінь. Борис мовчки сів. Зоя опустила на лаву поруч. Тривала мовчанка не здавалася дивною. Борис тихо, ніжно гладив дівочу руку, і Зоя не віднімала її. Вона звикла до цього, так було вже не раз.

Потім Борис заговорив. Сьогодні він не міг говорити про щось інше, крім змагання, своєї перемоги, нового рекорду. Це було цілком природно і не викликало роздра-

тування. Завтра це мине. Може, ще й сьогодні знайдуться в них інші теми для розмови, а зараз хай Борис спокійно і вільно упивається своєю перемогою. Він заслужив цього.

— Хороший звичай був у старі часи; виходив переможець і говорив: свою перемогу я присвячу вам, моя кохана,— сказав Борис.

Зоя тихо розсміялася.

— Ой, сміху було б, якби, скажімо, вийшов ти на середину поля і сказав по радіо: «Цей рекорд присвячую Зої Михайлівні Сахно». Весь завод три місяці сміявся б!

— І не страшно! Від усього серця присвятив би!

— А ти встанови ще один рекорд, а тоді спробуй,— Зоя явно кепкувала, але Борис цього не помітив.

— І встановлю! Бо я тебе люблю! Зрозуміла ти? Люблю!

Він вимовив ці слова, вже майже не тямлячи, що говорить.

— Зрозуміла ти? Люблю!

І в ту ж мить він обняв її, мало не підняв з лави, намагаючись поцілувати. Він навіть знайшов її повні губи,— зараз вони були міцно стулені. Все туге тіло дівчини раптом напружилось, і, встаючи з лави, вириваючись з його обіймів, вона коротко сказала:

— Пусти.

— Я вже давно, дуже давно люблю тебе, Зою,— гарячково заговорив Борис, дівчина знала, що говорить він щиро правду.— Я люблю тебе багато років і хочу тільки одного — щоб ти була назавжди моєю, моєю дружиною, товаришем, другом на все життя.

— Пусти,— іншого слова в Зої зараз не було.

Вона до нестями здивувалась, почувши Борисові слова, і зразу ж їй стало жаль хлопця. Що вона може відповісти йому, коли ніякого іншого почуття, крім звичайної дружби, немає в її серці? Вона відчувала наближення моменту, коли Борис заговорить про свою любов, готувалась до цього і трохи боялася. І все-таки ця розмова захопила її зненацька, і що зараз відповідати — Зоя не знала.

Ясно було тільки одне — брехати, силувати себе вона не може й не буде. Їй дуже шкода Бориса,— він чудесний хлопець, і сьогодні, в день його перемоги, його найбільшого торжества, мабуть, не слід було б завдавати йому болю, але тут уже нічим не зарадиш. А цілувати

себе через силу вона нікому не дозволить. Всі почуття її і жаль, і обурення виливалися в одному короткому слові:

— Пусти.

Але руки Борисові не опускалися. Він обіймав дівчину міцніше, м'язи його стали ніби залізними. Зої вже дихати стало важко. І весь час біля вуха її дзвеніли гарчаківі, пристрасні, несамовиті слова:

— Будь моєю... моєю... моєю дружиною... моєю...

Це вже були не обійми,— а якесь сталеве кільце, міцно, до болю стиснуте на грудях. Мабуть, Борис уже вгадав відповідь і, боячись цю відповідь почути, з усієї сили обіймав дівчину, не даючи їй промовити жодного слова.

— Пусти! Ну!

Зоя повела плечима, різко повернулась і вирвалася. Тепер вони стояли одне проти одного, і навіть у тьмяному світлі далеких ліхтарів видно було, як зблідло Борисове обличчя. Зої згадалася та мить, коли на стадіоні Борис виходив на останню фінішну пряму, обганяючи чемпіона. Тоді в нього було таке саме бліде, трохи навіть спотворене обличчя.

Що зараз говорити — Зоя не знала. Руки Борисові опустились і вже не стискали її залізним кільцем, а духу, щоб сказати перше слово, все ще в неї не вистачало.

По деревах пройшов вітер,— був він свіжий, вологий і тривожний. Сухе листя зашаруділо, осипаючись з дерев. Місцями вже оголені віти заколихалися в неясному світлі.

Нарешті Зоя опанувала себе.

— Сядь,— сказала вона і сама перша сіла на лаву,— поговоримо.

Борис слухняно сів. Зараз йому було страшно, саме страшно почути відповідь на своє запитання. І Зоїного слова він чекав, як вироку, як кари. А в глибині душі, як вогник на далекій дорозі, жевріла надія, вона з кожною секундою розросталася, ніби розгорявся вогник і світив усе ясніше й ясніше. Мабуть, Зоя образилась, що він так обняв її, але це нічого, вона це пробачить, вона хороша...

— Зою,— тихо, покірно сказав він, і в цьому слові було запитання.

— Я не буду твоєю дружиною,— просто і ясно, вільно дихаючи і чітко вимовляючи кожне слово, кожен звук,

сказала дівчина.— Дуже жалко, що ти почав усю цю розмову. Без неї було б краще.

Борис не міг повірити своїм вухам. Тут щось не так, тут якийсь страшний, фатальний непорозуміння, і воно, на-решті, мусить з'ясуватися. І він сказав, ніби вперше, розгублено й щиро:

— Я тебе люблю.

— Знаю. Ти не сердься на мене. Ми були хорошими друзями, мабуть, хорошими друзями й залишимося. Але я тебе не люблю.

Зоя подумала, що ці останні слова можна було б відкласти і сказати: «я відповім потім», «я не знаю», або щось подібне, завжди говорене у випадках, коли хочуть відкласти відповідь, але потім вирішила все закінчити зразу, одним словом. І вона сказала ці дуже прості й дуже тяжкі й жорстокі слова:

— Не люблю.

Борисові здалося, ніби він падає в безодню, летить стрімголов, так швидко, що навіть повітря не може вхопити, а дна все нема й нема; і краще вже вдаритися й розбитися на смерть, ніж летіти отак, не знаючи куди. А потім, ще не втрачаючи якоїсь невиразної надії, він заговорив:

— Зою, ти не думай, я не дурю тебе, я правду кажу. Я люблю тебе щирою любов'ю, я нікого в житті так не любив.

Зоя усміхнулася.

— Я це знаю,—просто сказала вона,— я вірю тобі, тільки що ж я можу з собою зробити, коли я тебе не люблю?

— І не полюбиш ніколи?

Це запитання прозвучало, як останній відблиск надії. Зоя дуже добре знала на нього відповідь. Ніколи не полюбить вона Бориса, хоч зараз їй до сліз, до болю жалко хлопця.

— Не знаю.

— Не знаєш? А хто ж знає?

— Ніхто.

— Неправда. Мабуть, є хтось інший, хто знає.

— Ні, немає.

Зоя говорила чисту правду, і Борис це відчув. Звикши на протязі довгих років до своєї мрії, він не міг повірити, що Зоя його не любить і не любитиме ніколи.

І зараз, бажаючи переконатися в останньому своєму, найстрашнішому підозрінні, він запитав:

— Ти любиш когось іншого?

Зоя тихо охнула і вхопилася рукою за спинку лави, щоб не похитнутися. Так! Як же вона сама цього досі не зрозуміла? Чому про це мусить говорити їй Борис Криницький? Так, вона любить іншого, і це так само ясно, як те, що вона не любить і ніколи не любитиме Бориса. Адже якби Борис сказав на місяць раніше про свою любов, Зоя не відмовила б йому так рішуче, а запропонувала б почекати, не забираючи надії, перевіряючи власні почуття. А зараз нічого тут перевіряти. Вона любить, любить Семена Крутояра, і це, мабуть, непоправне нещастя, бо недоброзичливо, неприязно ставиться до неї Семен.

Сьогодні в неї з Борисом неприємна, важка розмова, але добре, що вона відбулася. Тепер уже все ясно, головне — для самої себе ясно, а що буде далі — невідомо. Як же це страшно і як же це добре любити таку людину, як Крутояр!.. Страшно, бо, мабуть, він ніколи не любитиме Зою, а добре... Зоя навіть сама не знала, чому це так добре!

— Ти любиш іншого? — наполягав Борис.

А для чого їй критися? Для чого обдурювати Криницького? Хай раз і назавжди знає свою долю. Зоя згадала Крутоярове обличчя там, у кімнаті партбюро.

— Так. Люблю.

— Дуже любиш?

— Дуже.— Зоя сама здивувалась, як упевнено й щиро сказала вона це слово.

Руки Бориса повільно, безнадійно опустилися на коліна. Тепер він усе зрозумів, усьому повірив. Ні промінчика надії не залишилося в його серці.

І несподівано навіть для самого Бориса, з самої глибини душі піднеслися злість і лют, гнів і образа.

— Так я й знав,— гірко сказав він,— так я й знав, що є в тебе якийсь... якийсь...— він добирав слово, болюче, образливе, не маючи сили володіти собою.-- Правду кажуть, усі ви підлі... підлі...

Зоя лагідно взяла його за руку. Все ще вражена відкриттям того, що твориться в її власній душі, вона прекрасно розуміла думки й почуття Бориса. Тепер вона думала про нього так, як мати може думати про свою

дитину. І коли вона доторкнулася до його руки, Борис зразу замовк.

— Ти зараз нічого не говори,— сказала Зоя.— Тобі боляче, ти не стримаєшся, скажеш щось образливе, а потім тобі самому буде соромно. Зараз не говори нічого...

Борис мовчав. Зоя встала.

— Не гнівайся на мене. Ти дуже хороший і славний, і ми завжди будемо друзями, тільки зрозумій мене... Я піду. До побачення.

— Я проведу тебе,— підхопився з лави Борис. Йому вже було соромно за ті несправедливі гарячкові слова.

— Ні, зараз не треба. Коли хочеш, потім зустрінемося, тільки згадувати про цей вечір не будемо.

Вона повернулася й пішла вздовж алеї, твердо і впевнено ступаючи по сухому листю, по вогкій землі міцними ногами. Кроки її дедалі затихали, от уже чути не кроки, а тільки шарудіння листя, от уже й це затихло. Все. Борис опустився на лаву.

Як же він тепер дивитиметься Семенові в очі? Він же мало не на весілля запрошував його. От тобі й весілля!

«А кого вона любить?»

Запитання впало, як удар грому. Від нього аж моторошно стало. Значить, є на світі такий чоловік, якого Зоя... любить? Про це навіть подумати страшно було.

«Хто ж це може бути?» «А хіба мало на заводі хорших хлопців?»

Борис підвівся і, не думаючи, куди йде, рушив по алеї. Він ішов, не поспішаючи, дивився на дерева, на лави, на тіні узорчастої огорожі парку, і здавалося йому, ніби ніколи в житті він цього більше не побачить. Як далі жити — невідомо. Мабуть, найкраще поїхати геть з Калинівки, щоб ніколи більше...

Ні, так він теж не може. Він мусить, неодмінно мусить хоч інколи бачити Зою. Хай любить кого хоче, хай за кого хоче виходить заміж.— Борис скреготнув зубами,— він однаково мусить її бачити.

На лаві біля виходу з парку, де було більше людей і світла, виднілася самотня жіноча постать.

— Борисе, ти Зої не бачив? Я на мить побігла на круг потанцювати, тоді прийшла, і от чекаю, чекаю, а її нема.

Борис сів на лаву.

— Зоя вже пішла додому. Не чекай.

Надя здивовано глянула йому в обличчя. «Мабуть, дуже важко рекорди ставити»,— подумала вона. Он у Бориса навіть обличчя змарніло й постаріло, і весь він ніби опущений і зім'ятий.

— Ти після цього рекорду мов тюбик, з якого всю пасту вичавили,— заявила вона.

Борис поворухнув губами, ледве помітно всміхнувся, і Наді стало невимовно шкода його.

— Мов тюбик? Правда.

І замовк, дивлячись перед собою якимись невидющими, ніби скляними очима. Наді стало страшно.

— Борисе, що з тобою?

— Зі мною? Нічого, Надю, нічого. Ходімо, проведу я тебе додому. Нічого тобі тут сидіти.

— Борисе, я не піду, мені страшно: що з тобою?

— Нічого, нічого, ягідко моя, не бійся, нічого зі мною не станеться.

І сам того не знаючи, зовсім точно повторив уголос думку найкращого друга свого, Семена Крутояра:

«Ходить же, мабуть, десь по світу й моє щастя...»

Розділ двадцять другий

Старий трофейний «вандерер» мчав по вузькому звивистому шосе з такою швидкістю, ніби за ним гналась автоінспекція всього району. Степан Кикало сидів за рулем, побілілими пальцями стискаючи «бублик», не кліпаючи, вдивлявся вперед і мчав чимдуж до Калинівки. На маленькому годиннику з чорним циферблатом біла стрілка підходила до половини ділення між трьома і чотирма. Хвилинка стрілка взагалі давно вже загубилася. Кикало знав, що вже скоро прогудуть гудки, і почнеться його зміна. До Калинівки вже недалеко! Швидше! Швидше! Тільки б встигнути, тільки б не спізнитись і зняти номерок до гудка.

І попутав же його нечистий зв'язатися з тими пасажирами. Тридцять кілометрів по шосе — це дурниці, коли машина справна. А ці пасажири, мабуть, нещастя з собою привезли. Двічі довелося міняти дорогою камери, добре, що запасні були. Воно, правда, не слід було б їхати так далеко від заводу, знаючи, що скоро зміна, але

дуже добрі гроші дали хлопці. Вони якісь важливі новини в колгосп везли, поспішали дуже.

Тепер новенькі папірці з райдужними розводами лежать у кишені. А проте, аж холодно стає, коли згадаєш, котра година. І справа тут не в майстрові, не в начальникові зміни, спізнення, якщо й буде, то невеличке,— вилають і забудуть. Справа в тій газеті, будь вона проклята, і хто її видумав, таку в'їдливу й дошкульну! Це ж обов'язково помітить хтось із комсомольців, як спізниться Кикало, і завтра буде він намальований у газеті разом із своєю машиною, схожий, як вилитий. Та ще, може, віршика якогось напишуть. А потім увесь цех три дні того віршика повторюватиме й сміятиметься, і всі Кикала будуть запитувати, чи довго він позував, коли його так здорово намалював художник?

Степан подумав про це і ще дужче натиснув на газ. Стовпи обабіч дороги просто замиготіли в очах. Довга стрічка спідометра перелізла на дев'яносто і ледве помітно коливалася десь біля ста.

«Не треба так гнати, гума погана»,— подумав Кикало, але швидкості не зменшив.

І ніхто ж більше не спізниться, тільки він один. Останнім часом усі такі акуратні стали, просто біда. До зміни заздальгедь готуються, все там обдумують, говорять про вахту миру, про план до п'ятого грудня.

Воно, правда, і заробітки тепер куди більші стали. Кикало подумав про це, ворухнувся трохи, розминаючи затерплу ліву ногу, відчув, як хруснули в кишені новенькі папірці, і всміхнувся. А будинок він собі за один рік збудує, не так, як інші, що по два, по три, а то й по чотири роки морочаться. І не тільки будинок, гараж поставить кам'яний, сарай, таке господарство буде, як той радгосп. Хороша це штука, коли повен двір усього та ще й машина на додачу.

В цю мить Кикало забув про можливі неприємності. Він уявляв собі будинок і двір, і самого себе посеред двору, і думки ці тішили його надзвичайно. До заводу вже лишалося кілометрів зо три.

«Встигну,— вирішив Кикало.— В усьому мені сьогодні щастить».

І раптом він почув гудок. Спочатку високий, мелодійний поклик металургійного заводу, а потім нижчий,

басовитий, тисячу разів чутий, добре знайомий голос Калинівського машинобудівного.

Кикало люто вилаявся. Швидше, швидше, це ж тільки якісь хвилини, не більше, швидше! От уже зовсім близько високі срібні труби ТЕЦ, от уже видно навіть браму прохідної! Швидше!

Кикало не встиг зрозуміти, що з ним трапилося. Машину різко кинуло набік, під нею щось вистрілило, і вона покотилася з дороги просто через кювет, двічі перевернулася й лягла боком біля кам'яної огорожі саду.

Нічого цього Кикало не бачив. Люди витягли його з машини побитого, непритомного. З'явилося авто швидкої допомоги, лікар глянув, похитав головою й наказав швидше забирати потерпілого. Міліціонери склали акт і забрали рештки розбитої машини. Вулиця перед заводом знову заспокоїлася, ніби ніколи не проїздив тут Степан Кикало своїм зеленим «вандерером».

На другий день табельник доповів начальникові мартенівського цеху, що сталевар Кикало не вийшов на роботу.

— Годі,— сказав Білозуб.— Досить ми з ним панькалися, сталевар він хороший, але годі! З цеху виженемо негайно, і хай його судять. От і все.

У цей час двері кабінету прочинилися, і на порозі з'явився Семен Крутояр. Він уперше після того дня, коли начальник хотів зірвати газету, прийшов до нього. З того часу минуло вже кілька днів, і було дуже цікаво, як вони тепер зустрінуться.

— Добрий день, Андрію Прохоровичу,— привітався Крутояр.

— Добрий день. Слухаю вас,— Білозуб дивився насторожено, він не знав, як тепер розмовляти з Крутояром.

Але, очевидно, розмовляти з парторгом можна було цілком спокійно. Начальник цеху це відразу ж зрозумів, і вираз настороженості помалу зник з його обличчя.

— Сталевар Кикало вчора розбився на машині, зараз лежить у лікарні,— сказав Крутояр.

— Так я й знав! Доїздився! — перебив його Білозуб.— Добром його замашки й не могли закінчитися! Все! Гнати з роботи! Гнати!

— Почекайте, Андрію Прохоровичу,— спинив його Крутояр.— Я з вами цілком згоден, що не личить стале-

варові стояти біля вокзалу або на колгоспному базарі з машиною й возити пасажирів. І взагалі, скажемо прямо,— Кикало не ідеал для нас з вами. Та коли в людини нещастя, то мені здається, треба спершу подумати, як їй допомогти.

— Пальцем не поворухну,— сердився Білозуб.— Це ганьба, а не сталевар.

— Сталевар він, як не дивно, хороший.

— То це ще гірше. Виродок із сталеварів. Ви можете йти,— звернувся він до табельника,— все буде ясно завтра.

Табельник вийшов.

— А може, ми з вами теж трохи винні в тому, що він такий,— сказав повільно, ніби щось обдумуючи, Крутояр.

— Пробачте, Семене Петровичу, у вас дуже дивна здібність в усьому вбачати свою власну вину. Я, наприклад, знаю, що моєї вини немає в тому, що цей Кикало прогульник і калимщик.

— Не знаю. А от моя, мабуть, є.

— І вашої нема. Це все вигадки.

— Не зовсім. Біда в тому, що ніхто з нас раніше не подумав, як живе Кикало, про що він мріє. Колись ми почали цю розмову, а до кінця не довели. Не може бути хороший сталевар зовсім пропащою людиною. Не вірю я в це.

— Ну от, маєте нагоду піти до нього в лікарню, висловити своє найглибше співчуття і сказати: «Ах, шановний товаришу Кикало, який жаль, що ви розбилися. Ось ми зібрали гроші вам у подарунок, щоб ви купили собі нову машину».

— У лікарню до нього я сьогодні піду...

Білозуб встав з місця, забігав по кабінету.

— Не розумію я, що ви за людина! Не розумію. То до найкращих товаришів... тобто людей, як камінь, а то до якогось прогульника в лікарню йти збираєтеся! Не розумію!

Крутояр помовчав, подумав, подивився на начальника цеху. Надворі вже похолодало, і той знову був взутий у свої м'які, начищені чоботи. А проте обличчя поголене. Видно, що в Білозуба щось змінилося.

— У лікарню до нього я піду. Це наш товариш, член нашого колективу. Якщо має він якісь вади, то в цьому не тільки він, а й ми всі винні.

— Не знаю. Я на себе вини не беру.

— Гаразд. Ніхто вас і не винуватить. Я ось чого прийшов,— дружина Кикала просить до строку видати йому гроші. У нього є там зароблені. Я вас дуже прошу це зробити. Гроші їм, мабуть, справді, дуже потрібні.

— Не розумію я вас... Добре, я скажу бухгалтерові...

— Значить, ми домовилися, гроші випишуть. У вас до мене немає запитань?

— Нема.

— Значить, я піду. Всього найкращого.

Крутояр потис начальникові руку й пішов до дверей.

— Одну хвилиночку,— зупинив його Білозуб,— ще одне слово в мене до вас є. Я хотів поговорити про газету «Шлак».

Він спинився, сподіваючись побачити усмішку на обличчі в парторга, але Крутояр не усміхнувся.

— Ви, мабуть, думаєте, що я маю підстави не любити цю газету, і не помиляєтеся. Але це особисте і не враховується. Мене турбує інше. В нас була газета «Мартенівець», там писали статті... не такі дотепні, як у «Шлаку», але корисні. А зараз «Шлак» став в центрі уваги. На «Мартенівця» ніхто й уваги не звертає. Чи правильно це? «Шлак» робить своє діло, виправляє хиби, а хто ж покаже, де ми хороші? Поганих ми знаємо, а от хороших не дуже.

Крутояр зрадів. От коли, нарешті, начальник цеху заговорив як комуніст, як член партійного бюро. І ще й зумів помітити таку важливу справу, біля якої дуже близько ходив, але чомусь не помічав сам Крутояр.

— А нам тепер треба,— продовжував начальник,— наших кращих людей показати всьому цехові. Щоб було на кого рівнятися, щоб весь завод їх знав. От є в нас знаменитий сталевар Сандро Мусадзе, то щоб на нього рівнятися, на сталеварів, на основу основ, а не на шоферів.

— Ви навіть не знаєте, як добре, що ми з вами оце зараз зустрілися й поговорили,— сказав Крутояр.

— Чого це так добре? — Білозуб знову насторожився.

— Тому що я ось тут, зараз, свою помилку зрозумів,— відповів Крутояр.— Правильно, захопилися «Шлаком» і про все інше забули. А «Мартенівець», коли добре Зайкові допомогти, може стати не меншою силою, ніж «Шлак».

— І ще в другій справі я хотів з вами порадитися. Ми через кілька днів скликаємо чергові партійні збори, на яких обговоримо, як цех виконує зобов'язання вахти миру і як проходить соціалістичне змагання з Уралмашем.

Білозубові було дуже приємно, що секретар партійної організації з ним радиться.

— Оце дуже вчасно. Вчасно, бо ми стоїмо перед великими випробуваннями. Скоро метал для робочих коліс варити, незабаром зливок у двісті тридцять тонн лити. Саме час подумати, чого ми вже досягли, як досягли і як можна нам працювати краще.

— Доповідь треба на зборах зробити.

— Не мені. Це мусить підготувати сталевар. Один з кращих. Думаю, що це зробить Мусадзе. У нього голова добре варить і є що розповісти. Зараз ідемо чик в чик, не зашкодило б на одну, дві десятих перекрити.

На цьому розмова закінчилася. Крутояр вийшов, залишаючи начальника цеху в складному, двоїстому настрої — Білозуб все ще сердився, але ясно розумів, що у відповідальну для всього цеху хвилину ніхто так не допоможе йому, як Семен Крутояр.

Семен прийшов до своєї печі.

— Чорт би його забрав,— сказав, вітаючись, Мусадзе.— От дивись, яка в нас гарна піч, і ніби механізація велика, а все біля неї з лопатами бігаємо. Як сто років тому.

— А ти таку машину винайди, щоб заправку й усякі присадки сама робила, а ти б тільки командував.

— І винайду,— Мусадзе блиснув на Крутояра темними очима,— я вже читав про такі машини. Тільки вони нікуди не годяться. Щось нове придумати треба. Чекай...

Разом зі своїми підручними він узявся кидати в розверсті отвори печі великі шматки феромарганцю. Видно було, як ходять дужі м'язи під його легкою спецівкою. Лопатою він орудував, як пір'іною. Крутояр замилувався його роботою.

Феромарганець завантажений у мартен весь до останньої грудочки. Кришка спустилася, Мусадзе глянув через зоровий отвір у піч, побачив шось зрозуміле тільки йому й сказав:

— Добре. Чекай, от неодмінно винайду.

— Зараз тобі треба винайти тези для доповіді,— ска-

зав Крутояр.— Треба на партзборах розповісти, як ти найкращим сталеваром став.

— Тут не розповідати, тут працювати треба.

— І розповідати теж. Нам усім треба поговорити про те, як ми працюємо. А невеличку доповідь зробиш ти.

Мусадзе здивовано глянув на Крутояра.

— В житті доповідей не робив, та ще про себе самого!

— А тут зробиш.

— Я краще якесь інше доручення в бюро візьму.

— Доручень у тебе стане. Ти поміркуй, потім подумаємо разом, і все буде ясно.

— Ну, хіба що так,— неохоче погодився Мусадзе.

Далі він працював, уже думаючи про свою майбутню доповідь, і весь час виходило, ніби йому розповідати нічого. Потім думки почали організовуватись чіткіше, і настрої у Мусадзе покращав.

— Буде що розповідати,— вирішив він наприкінці зміни.

А Крутояр відійшов од печі й став біля поруччя. Звідси було видно весь ливарний прогін, так звану «канаву», і далі, ліворуч його, продовження, яке належало вже не мартенівському, а сталеливарному цехові. Саме в цьому продовженні й було вирито ті два глибокі кесони, де мали формувати робочі колеса турбін і статори.

У кесонах робота йшла вже повним ходом. Форма такої великої відливки складається з багатьох частин, так званих «стрижнів» або «шишок», які формуються за моделями і випалюються у печях.

Із цих шишок, зроблених з піску і глини, ніби з дитячих кубиків, складаються форми, в які потім виливають сталь. Потім шишки вибиваються геть, і залишається стальна відливка.

У дуже відповідальній роботі формувальників найголовніше — точно встановити ці стрижні й надійно закріпити і замазати стики між ними, щоб метал не витікав.

Крутояр бачив, що одна форма для робочого колеса вже скоро буде готова, а другу тільки починають формувати. Саме так і мусить бути. Закінчать формування, потім заллють, а головне, поки метал остигне, саме місяців три й мине. Якраз вкладешся в план.

Крутояр постояв трохи, подивився й пішов шукати Дороша. Вони договорилися вдвох піти в лікарню до

Кикала. Семен відчинив двері в червоний куток. Неквапливий, поважний Дорош сидів, переглядаючи газети.

— Ходім.— Дорош акуратно згорнув газету і взяв зі стола пакунок.— Це я Кикалові гостинця несучу. Хай поласує. Загребуща його душа, та коли вже нещастя трапилось...— Дорош виразно махнув рукою.

Степан Кикало прийшов до пам'яті, лежачи в ліжку. Білосніжна палата була порожня, на трьох ліжках поруч нікого не було. В роті Кикало ще відчував солодкуватий смак ефіру.

«Де я? — подумав він.— Мабуть, у лікарні».

Він згадав короткий поштовх десь біля переднього правого колеса, стрілку спідометра на цифрі сто, а потім страшний, нестримний рух машини кудись набік, у п'ятому.

«Розбив машину,— подумав Кикало,— все пропало. А руки й ноги? Чи цілі?» Він спробував ворухнути руками, тоді ногами. Все боліло нестерпно. Здавалося, ніби в усьому тілі немає жодної здорової кісточки.

У палату зайшов лікар.

— Що зі мною? — запитав Кикало.

— Ви в сорочці вродилися,— відповів лікар.— Тільки два переломи, плече і ліва нога. Як ви живий залишились, не розумію. Машину ж просто, як гармошку, розчавило.

«Пропала машина»,— знову подумав Кикало і запитав:

— А лежати довго?

— Місяців зо три.

— Так.

Вони помовчали. Тоді лікар сказав:

— Лежіть спокійно і не хвилюйтеся. Дружина ваша тут уже була, я їй усе пояснив і заспокоїв.

— Добре.

— Одужуйте,— лікар вийшов.

Кикало заплющив очі. Значить, усе загинуло. Немає машини, лежати довго, дуже довго, а за цей час... Що може трапитися за цей час, Кикало уявляв собі не дуже ясно, але, напевне, щось дуже неприємне, може, навіть страшно. Ой, нещастя ж яке принесли йому ті хлопці, і захотілося ж йому ще заробити!

— А де ж гроші? — мало не крикнув Кикало.

Це було його першим запитанням, коли до палати зайшла сестра.

— Все ціле,— відповіла вона,— і гроші, і документи.

Кикало заспокоївся. Весь довгий вечір, ніч і ще день лежачи без сну, думав він про свій будинок, про машину, яка не принесла йому щастя, про сусідів, які, не поспішаючи, весело, ніби граючись, збудували собі будинок. А він тільки те й робив, що варив сталь або стояв з машиною біля вокзалу, чекаючи пасажирів. Куди він гнався, куди поспішав? Були в нього друзі і ті десь загубилися, навіть добрих знайомих не залишилося. От і лежить він тепер сам один, прийшла дружина, взяла гроші й пішла, і нікому до нього немає діла. Так і мусить бути, бо жив він не так, як треба, сам не дбав за людей, то чому ж тепер люди мають дбати за нього? З цеху його, мабуть, тепер виженуть, і ніхто й не пошкодує, ніхто й не згадає про сталевара Степана Кикала.

І тому Кикало дуже здивувався, коли двері в палату прочинилися, і на порозі, у білих халатах, поглядаючи один на одного, появилися Крутояр і Дорош. Кикало був переконаний, що зараз має трапитися якась величезна неприємність! Це ж не дарма сам парторг прийшов до нього. Що це має означати? Що це буде?

А Дорош і Крутояр посідали біля ліжка, покладали на тумбочку яблука й мандарини, розповідали про цехові новини так, ніби такі розмови велися між ними щодня, коли Кикало був здоровий. І раптом сталевар відчув, що немає для нього й не може бути нічого цікавішого за ці найзвичайнісінькі новини і що без них жити не можна.

— З цеху виженуть мене, мабуть,— сказав він непевнено.

— Чому? — здивувався Крутояр.— Дружина твоя гроші вже одержала і далі буде одержувати по бюлетеню,— а встанеш, відпочинеш — і знову до печі.

Кикало не міг зрозуміти, що трапилося. Раніше його стільки лаяли, критикували, малювали в газеті, то чому ж зараз — мандарини, увага, навіть ласка? І він просто про все запитав.

Дорош розсміявся.

— Хороше діло,— сказав він,— свого сталевара так у біді й залишити, тому що характер у нього неважний. Характер виправиться. От ти хіба до мене не прийшов би, якби я розбився?

Кикало довго мовчав. Він, мабуть, не прийшов би, навіть напевне не прийшов би. Він знав це, і зараз йому стало соромно до сліз. Щоб щось відповісти, він сказав: — Так. Це правда.

Коли Крутояр і Дорош пішли, він довго лежав нерухомо, ніби спав з розплющеними очима. Все життя його проходило перед ним. І кожному крокові своєму він намагався дати зараз оцінку. От тільки б повірив Крутояр, що сталевар Кикало широ, від усього серця хоче бути хорошим, бажає працювати так, як працює Мусадзе. А він же може! Довгий ще шлях лежить перед сталеваром, ще не раз виявиться й жадоба його до грошей, і думка про своє, про кишеню, про власний дім, але головне вже звершилося,— схотілося йому мати друзів і товаришів, виступати на зборах і дивитися в газету «Шлак», не боючись побачити там своє обличчя. А коли вже людині схотілося цього, то воно напевно збудеться.

А Дорош і Крутояр, покинувши палату і віддавши санітарці халати, пішли з лікарні. Вони йшли, не поспішаючи,— до зміни було ще чимало часу, і думки Крутоярові перекинулися на цех, на роботу, на Бориса, на Зою.

— Матвію Денисовичу,— запитав він, як завжди перед роботою, називаючи поважного Дороша на «ви». — Розкажіть мені, як ви женилися?

Дорош спинився, потім плюнув.

— Тьху! Хай воно скажеться! Нічого розповідати.

Семен знав, що Дорош зараз тільки вдає, ніби оженився невдало. В нього четверо синів, і люди кажуть, ніби буде ще й п'ятий. Сім'ю свою Матвій Денисович любить самовіддано.

— А все-таки розкажіть.

— Що тобі розказати?

— Як ви освідчувалися.

— Я? Освідчувався? Ніколи в житті!

— А як же?

— Та воно само вийшло.

Дорош раптом лукаво глянув на Крутояра.

— А тобі що, керівництво до дії потрібне? Поради питаєш?

Обличчя Крутояра спалахнуло, як вогонь, і він перервав розмову на інше.

Розділ двадцять третій

«Усякі технічні експерименти в справі виготовлення гідротурбін можуть провадитися тільки під вашу особисту відповідальність. Ще раз нагадуємо про важливість додержання точних строків цього замовлення, а також про бажаність скорочення їх».

Воронов прочитав і усміхнувся. Вже хтось і Москву встиг повідомити про зварний статор. Швидко! Листа підписав, правда, не міністр, а проте все-таки неприємно. Слова «тільки під вашу особисту відповідальність» підкреслено. Хитрі які в міністерстві, пишуть про бажаність скорочення строків, і тут-таки застерігають від «експериментів». От він у Москві покаже цього листа міністрові, тоді буде відомо, чи можна скоротити строки без експериментів. А поки що хай цей лист мирно лежить у шухлядці, не будемо звертати на нього уваги, це звичайна чиновницька перестраховка.

Воронов акуратно поклав лист у шухляду й закрив її. Все. Більше про ці попередження й згадувати нічого. Він покликав секретарку і попросив дізнатися, чи повернувся Хорошко.

Через хвилину секретарка доповіла, що Микола Іванович уже приїхав, зараз умивається й через півгодини прийде.

— Добре, дякую. Будь ласка, запросіть до мене Олексія Михайловича.

— Зараз?

— Так, негайно. До мене поки що нікого не пускайте.

Ну, от, напевне, наближається час, коли доведеться йому прийняти відповідальне рішення, може, найважливіше в його житті. Всі можуть доповідати йому, сперечатися, говорити «за» і «проти», але останнє слово має сказати тільки він. Добре було б побачити Хорошка й почути від нього, що в Інституті зварювання цілком впевнені в успіхові. Це було б аж надзвичайно цінно. Мабуть, не слід на це розраховувати. Скоріше доведеться продумувати все самим і на себе брати всю відповідальність. Невипадково в листі з міністерства це слово підкреслено. Чому страшною здається їм відповідальність? От коли Воронову треба когось перевірити, він і дає відповідальне завдання, і негайно виявляється, до чого людина справді здібна.

Ковальов зайшов, як завжди, без повідомлення. Цим

правом користалися тільки він і Хорошко. Від них не було й не могло бути таємниць у директора заводу.

— Микола Іванович уже повернувся з Києва і зараз буде тут,— пояснив своє запрошення директор і, взявши з шухляди листа, кинув його на стіл,— ось прочитайте поки що.

Ковальов обережно взяв складений аркушик білого паперу, розгорнув його, прочитав і засміявся.

— Це, мабуть, Василь Трохимович Мороз паніку підняв аж у самому міністерстві. На ці попередження можна не звертати уваги.

— Я теж так думаю, але все-таки неприємно.

— Таких листів слід чекати. В нас у міністерстві обережні, може, аж надто обережні люди є.

— В тому й біда. «Коли б чого не вийшло!»

— Коли вийде це діло зі статором, обов'язково відішліть цього листа самому міністрові, хай знає, як його підлеглі нас підтримують.

Зайшов Хорошко, вмитий, чисто поголений, на голові його вже почало відростати волосся, і навіть позначилося щось схоже на косий проділ. Настрій у нього, видно, був дуже хороший, і Воронов, і Ковальов зрозуміли це відразу.

— Які ж у вас, Миколо Івановичу, успіхи? — запитав Воронов, коли вони привіталися, і Хорошко сів у крісло коло стола проти Ковальова.

— Успіхи великі. Був у Києві восени, нічого красивішого бачити не доводилось. Відвідав театр. Бачив «Украдене щастя». Бучма, безперечно, талановитий актор.

— Так, це справді великі успіхи,— перебив, усміхаючись, Воронов.— А от щодо статорів для турбін ви нам нічого нового не скажете?

— Нового? Нічогосінько. Якщо ми можемо чекати півроку, то Академія наук зможе провести за цей час досліди і навіть дати автоматичний апарат для зварювання таких товстих швів.

— Я не розумію причини такого хорошого настрою,— сказав Ковальов, який, справді, ще ніколи не бачив Хорошка таким усміхненим і балакучим.

— Ні, причини в мене є, правда, вони не технічного, а, так би мовити, більше психологічного порядку.

— Ви можете про них нам розповісти?

— Так.— Почуття певності, яке з'явилося в кабінеті академіка, ні на мить не покидало Хорошка.— Ми говорили з академіком. Він сказав — «вийде». Цей статор неодмінно треба зварювати, незважаючи на те, що інститут ще не має такої практики. Раз академік сказав — можна, значить, ми це зробимо. І незалежно від того, як вирішить директор, я таку спробу, може, не на самому статорі, а на пробних відливках зроблю.

Воронов глянув на Хорошка здивовано. Справді, подорож до Києва просто змінила людину. Дивись ти, скільки слів виговорив. Чудеса! Але впевненість головного інженера не передалася директорові. Хорошко до діла говорив, що причини його хорошого настрою мають не технічні, а швидше психологічні основи. А директор вимагав насамперед технічного обґрунтування.

Ковальову хороший настрої Хорошка теж не передався. Доведеться подякувати Академії за моральну підтримку, а досліді здійснювати своїми силами.

— Значить, наука точної відповіді нам не дає. Що ж, будемо робити самі, а тимчасом і наука наспіє.

— А ви певні, що будемо робити? — запитав Воронов.

— Так. Певен. Будемо робити, тільки, мабуть, не зразу. Продумати глибоко все доведеться, і не тільки нам з вами.

— Кому ще? — запитав Хорошко.

— Усім. Я пропоную скликати технічну раду, всім над цим ділом поміркувати, вислухати не тільки ентузіастів цієї справи, але й тих, які не підтримують цих думок, і тоді вже вирішувати.

Воронов замислився. Червоним олівцем на великому чистому аркуші глянцевого паперу він малював якісь квадратики, півкола, ніби розв'язуючи складну геометричну задачу, а думав тільки про одне: як самому впевнитися в доцільності, в надійності такого зварювання, в тому, що його можна здійснити? Слова Ковальова він чув ніби крізь сон, але цілком погоджувався з ними. Так, треба скликати технічну раду і порадитися, та все-таки після всіх розмов саме йому, і нікому іншому, доведеться сказати «так» чи «ні». Що він скаже?

Директор відчув добре знайомий холодок, який з'являвся у нього під серцем завжди, коли треба було прийняти відповідальне рішення. Напевне, він дозволить варити статор. Але Ковальов має рацію, технічну раду скликати

треба, все обдумати, обговорити. Може, впливуть такі думки й заперечення, на які безглуздо було б не зважати.

— Добре,— сказав він.— Миколо Івановичу, технічну раду треба буде скликати саме вам, і до того ж — негайно. Зробіте доповідь...

— Ні,— перебив Хорошко.— Доповідь зробить товариш Сахно.

Воронов мить подумав.

— Можна й так, але головувати будете ви.

— Добре.

— А я подбаю про те, щоб комуністи прийшли на технічну раду не з порожніми руками, а з новими матеріалами й пропозиціями. Цю раду нам з вами, Миколо Івановичу, треба добре підготувати, інакше ми тільки згаємо час.

— Правильно,— підтвердив Воронов, думаючи про своє останнє слово.

Технічна рада зібралася через три дні в просторому залі червоного кутка сталеливарного цеху. Засідання мало розпочатися відразу після першої зміни, і близько третьої години Воронов прийшов у цех. Він часто бував тут, знав особисто всіх майстрів, інженерів і бригадирів, усі машини й винаходи. Він почував себе тут, ніби в своєму власному домі, і почуття це було дуже приємне.

Звістка про появу старшого начальника завжди передається дуже швидко. За кілька хвилин усі майстри й бригадири знали, що в цеху — директор, а ще за мить про це знав уже й Мороз.

Він зразу вийшов зі свого кабінету і рушив туди, де формувалися робочі колеса турбін.

Василь Трохимович добре знав, що робота там іде повним ходом, точно за графіком, і нітрохи не турбувався. Інше займало зараз його думки. От за півгодини почнеться технічна рада. Як йому триматися, що говорити? Сталеливарний цех, напевне, без ризику може зробити відливки для статорів і робочих коліс турбін за один рік. Але коли вміло організувати, націлити волю колективу на подолання непередбачених труднощів, то всю роботу можна закінчити за одинадцять місяців. А місяць — це теж дуже багато в такій справі.

Пропозиція зварювати статори дуже принадна, але небезпечна. Так, саме небезпечна, і не тільки з погляду технічних обґрунтувань, але й щодо часу теж. Вони

витратять багато тижнів на експеримент, а коли доведеться визнати правоту Мороза, тоді вже пізно буде.

Так думав Мороз, пробираючись між довгими рядами машин, заформованих опок, стрижневих ящиків і куп формувальної землі до кесонів, до робочих коліс.

«А що треба сказати на раді? Адже навіть Білозуба, старого, консервативного Білозуба, спокусила ідея зварювання. Може, не варто виступати?»

Директора заводу він знайшов саме там, де шукав. Воронов стояв біля кесонів, але дивився не на формування, а туди, де вже почали будувати продовження сталеливарного цеху. У передбаченні нових великих замовлень директор заздалегідь готував для них виробничі площі. Там уже зводились вгору нічні залізні ферми, на них покладуть рейки, з'єднають їх з такими ж рейками мартенівського цеху, і підуть з краю в край величезні крани, розвозячи великі ковші, щерть повні рідкої сталі, від мартенів до готових форм.

— Хороший у нас цех буде,— почув Воронов біля себе приємний оксамитовий баритон Мороза й озирнувся.

Начальник цеху стояв поруч, і на обличчі його була скромна усмішка людини, яка добре знає собі ціну і впевнена в бездоганності своєї роботи. Що ж, Мороз має всі підстави для такої усмішки, справи у нього в цеху йдуть добре. Вже давно минув той час, коли сталеливарників ляляли на оперативках.

— Так, дуже хороший буде цех,— погодився Воронов,— і кесони ми тут зробимо ще більші, мабуть, п'ятнадцятиметрові. Вони нам скоро у пригоді стануть.

— Ви маєте на увазі турбіни для Куйбишева, Каховки?

— Так.

— Але ж, кажуть, ніби це будуть поворотно-лопатеві турбіни, там, значить, не буде таких великих робочих коліс.

— А статори?

Мороз усміхнувся, зробив довгу паузу, щоб директор міг цілком зрозуміти його думки, і не без ехидства відповів:

— А статори ми будемо не відливати, а зварювати.

Воронову дуже не сподобався тон Мороза, але він нічим не виявив свого незадоволення.

— Так, може, й зварювати будемо. А для кесонів однаково робота знайдеться. Без діла не стоятимуть.

— Щодо цього не може бути сумніву.— Мороз навіть пошкодував, що дозволив собі такий тон. З цим Вороновим ніколи нічого не можна зрозуміти: то не помічає елементарних речей, а то вловить таку тонкість, що просто дивуєшся. І не помічає, чи, може, не хоче помічати?

Воронов повернувся до кесонів, де формувальники саме опускали вниз великі, ніби цегляні стрижні. Він довго дивився, як стрижень став на жеребейки, залізні підпори, на точно визначене місце, як бригадир перевіряв його встановлення шаблоном і, нарешті, махнув рукою, наказуючи кранові виїжджати й братися до другого стрижня.

— Я хочу вам ще раз нагадати, Василю Трохимовичу,— заговорив директор, дивлячись, як формувальники замазують ледве помітні щілини між стрижнями,— діло для нас нове, таких турбін у Радянському Союзі ще не робили і небезпека тут...

— І не говоріть, Володимире Володимировичу! — підхопив Мороз.— Я день і ніч у цеху, сам особисто все перевіряю. Кому ж таке діло можна довірити? Не хвилюйтеся, Володимире Володимировичу, у мене все передбачено.

В голосі Мороза звучала цілковита певність. Але Воронов думав, що даремно Мороз вдає, ніби знає тут усе. Багато, ой, багато несподіванок приховує в собі розтоплена, плинна сталь, а особливо, коли сто п'ятдесят тонн її вилито в таку складну узорчасту, багатогранну форму.

Мороз теж це знав і, хоч і говорив цілком спокійно і впевнено, в глибині його душі спокою не було.

Цех освітився яснішим світлом. З четвертого мартена випускали сталь. Вона бігла по жолобу й лилася в ківш широким, співучим потоком. Чути було навіть дзюрчання, ніби лився великий струмінь звичайнісінької води. Тисячі разів у своєму житті бачив Воронов, як випускають з мартенів, домен, бессемерів розплавлений метал, і щоразу зупинявся й дивився на це видовище, ніби зачарований. І справді, є щось привабливе і навіть величне, коли отак перед тобою біжить металевий потік. Ось із білого він став трохи рожевим; це вже з'явився шлак. Сталь витекла. Кінець.

Воронов обернувся до Мороза.

— Я прийшов до вас на технічну раду,— сказав він.— Ходімо, Василю Трохимовичу. Де буде? В червоному кутку?

— Так, у червоному кутку,— відповів Мороз, відходячи від кесона.— Дуже цікаво, як вона буде проходити.

— Мене теж цікавить,— несподівано різко, ніби висловлюючи цим своє ставлення до поведінки й думок Мороза, відказав директор, і до самого червоного кутка вони більш не промовили ні слова.

А у великій залі в цей час уже зібралося чимало народу. Саме прогув гудок, і люди все підходили й підходили з різних кінців заводу. Сюди прийшли інженери з заводууправління і зварювачі з цеху металевих конструкцій, начальники цехів і парторги, майстри і кореспонденти міської газети. Мороз сів недалеко від сцени, оглянув ряди, побачив кореспондентів, і це остаточно зіпсувало йому настрої.

«Вийде чи не вийде що з того діла,— подумав він,— а роздзвонять уже, напевне, на весь Радянський Союз».

Мороз точно відгадав настрої зборів і вирішив, що виступати йому не варто.

Воронов теж сів недалеко від сцени, поруч з ним умотивився Рожков, і вони почали про щось жваво розмовляти.

Нарешті Хорошко вийшов на сцену й оголосив засідання технічної ради відкритим. Тоді коротко сказав про тему обговорення й надав слово доповідачеві.

З заднього ряду підвівся Михайло Гнатович Сахно і, не послішаючи, поважно пішов через усі ряди до сцени. Сиві вуса його настобурчилися більше, ніж звичайно, і здавалися двома списками, якими Михайло Гнатович Сахно пробиває собі дорогу до сцени. Він ішов, дивлячись собі під ноги — вперше в житті доводилося йому виходити з доповіддю на трибуну. Але то нічого, не святі горшки ліплять. Недарма навіть із старим академіком говорив Михайло Гнатович про цю доповідь. А за своє право зварити таку турбіну він змагатиметься до кінця.

Саме оце передчуття бою, напруженого змагання дзвеніло в кожному слові Сахна. Він стояв на трибуні, огрядний, масивний, з червоним лицем і сивою шевелюрою, вдивлявся в кожне обличчя і ніби шукав поглядом — де ж той противник, що перший виступить, щоб розгромити «проект Хорошка і Сахна».

Закінчив свою доповідь Сахно, оглянув присутніх, ворухнув вусами, трохи збентежився, почувши оплески,

і пішов на своє місце. Почалось обговорення проекту. Майстри й інженери, зварники й формувальники виступали, заздалегідь підготувавшись, з конспектами, з цифрами. Видно, хтось добре попрацював, готуючи це засідання ради. От уже майже ясно, як уникнути шкідливих внутрішніх напруг, що виникають при зварюванні такої складної конструкції, от уже майже цілком розв'язано проблему контролю шва, не потім, коли його можна просвітити гамма-промінням, а в роботі, під час зварювання, багато деталей стають яснішими.

«А все-таки з того нічого не вийде,— думав про себе Мороз, і на чому базується це його переконання, було неможливо зрозуміти.— Все одно не вийде, з міністерства заборонять».

А Воронов слухав промовців і думав:

«Молодець Ковальов, добре підготував раду. Це ж вони разом з Хорошком попрацювали. Тепер не тільки Сахно і головний інженер, тепер увесь завод про це зварювання думати буде!»

Після кожної промови він поглядав на Мороза, але той сидів, слухав і явно не збирався виступати.

«Виступи,— в думці підштовхував його Воронов,— виступи, скажи й доведи, що всі ми помиляємося. Хай буде суперечка, палка, пристрасна, може, навіть несправедлива, але так ми в багато разів швидше дійдемо істини».

Але Мороз сидить мовчки, інколи м'яко посміхаючись, і тактовно, не поспішаючи аплодує промовцям.

«Злякався,— подумав Воронов.— Невистачило характеру. Шкода. Не посперечались добре, от і зараз немає певності на серці».

Вечір уже давно заліг за вікнами сталеливарного цеху, синій, зоряний. Завтра, мабуть, буде мороз. Ліхтарі засвітилися між цехами і на прохідних. Ясно видно стало заграву над сусіднім заводом.

Хорошко коротко підвів підсумки:

— Передати матеріали наукової ради в заводоуправління для розробки і деталізації. Повідомити директора, що технічна рада вважає за цілком можливе зробити статор зварним. Все. Засідання ради закрито.

У коридорі, коли натовп людей трохи порідшав, до Воронова підійшов Мороз і своїм оксамитовим баритонем сказав:

— А коли з усього того нічого не вийде, то прошу не

забувати, що Василь Трохимович Мороз весь час думає про те, як замість року вкластися в одинадцять місяців. В той день, коли ви всі пересвідчитесь, що зі зварювання нічого не вийде, цей місяць буде моїм скромним подарунком...

— Вам треба було сказати це раді,— різко кинув Воронов.

— Ні,— тихо відповів Мороз.— Коли всі, і навіть директор, хочуть зварювати, то мені заперечувати не годиться.

І відійшов, спокійний, сивий, лагідний, відійшов, почувачи свою правоту, свою силу і вміння зробити ці статори.

Воронов аж скипів, але стримався й не сказав нічого. До самого заводууправління він ішов поруч з Хорошком і Ковальовим і все думав про Мороза, про його останні слова. Якась невловима, переконана, майже математична певність почувалася за ними. Чому вона з'явилася в Мороза, ця певність? Скільки людей міркувало над статором, і всі говорять так, а от тільки один має сумнів, і доводиться думати про цього одного.

— Мороз так і не виступив сьогодні,— сказав Ковальов, коли вони зайшли до кабінету директора.

— Він не погодився, він злякався,— сказав Хорошко.

— Так! І це мене непокоїть,— додав директор.— Чому в нього така певність, така відразу до цього діла?

— Немає в нього певності,— засміявся Ковальов,— а є просто вражене самолюбство старого ливарника. От і все. Не стільки технологія, скільки психологія.

Воронов замислився. Справа, кінець кінцем, не в самолюбстві Мороза. Треба вирішити долю не тільки цих чотирьох турбін. Коли спроба вдасться, то зміниться технологія виробництва багатьох машин, ще один крок уперед зробить радянська техніка. Йому, Воронову, сьогодні треба прийняти відповідальне рішення, значить, усе треба врахувати і зважити.

Директор уявив величезні четвертини статора так, як вони мають відливатися, потім ці ж четвертини частинами — окремо сектори кільця й колони. Різниця була така разюча, що Воронов зрозумів: навіть якщо перші десять спроб зварювання будуть невдалі, він однаково мусить дозволити одинадцятую, дванадцятую, соту спробу і все-таки домогтися успіху. Це потрібно не тільки для

перших турбін, це потрібно для всіх машин, що їх виготовлятиме завод, для розвитку всієї радянської техніки.

Воронов узяв аркуш паперу і розмашисто написав:

«Згідно з рекомендацією технічної ради, виготовлення статорів турбін для Миколаївської ГЕС провадити методом зварювання».

Підписався, поставив дату, передав наказ Хорошкові, встав, потягся і сказав:

— Мусить вийти! Не може не вийти. На шість місяців раніше строку турбіни з заводу випустимо. Тепер уже не відступимо.

Сказав і відчув: усе правильно. Ніяких вагань уже не було.

Розділ двадцять четвертий

Довго не був у гостях в Семена Крутояра Борис Криницький. Уже й Степанида Петрівна не раз дивувалася й запитувала:

— Де ж це подівся хлопець? Чи, може, загордився, як той рекорд поставив?

Семен сам нічого не знав і відповіді не міг. Заходив кілька разів до Бориса в гуртожиток — не було його дома, і ніхто не знав, де він. На роботу Борис ходить акуратно, та ніяк його зловити не вдається, бо Семен завжди затримується після зміни, а коли заходить у пресовий, то друга вже нема.

Мабуть, тільки через тиждень після змагань з'явився Борис у квартирі Крутоярів. Прийшов він, як звичайно, веселий, жвавий, ніби й не було цієї тижневої перерви, наче тільки вчора заходив він сюди. Залишив у передпокої кепку й плащ і зараз, ані словом не згадуючи минулих змагань, почав говорити, як у них у пресовому готуються кувати грандіозний гідровал для турбіни. Це не жарт — робити поковку із зливка в двісті тридцять тонн!

Семен зрадів другові. Він непокоївся його відсутністю, не міг зрозуміти, в чому тут справа. Коли Борис прийшов, Крутояр лежав, читаючи книжку, але в ту ж мить відклав. І Семенові, і Степаніді Петрівні дуже хотілося запитати, де це Борис пропадав цілий тиждень, але вони не запитували. Захоче хлопець, і сам усе розповість, а коли не можна, то й запитувати нічого.

Борис був веселий, може, аж надто, підкреслено веселий, видимо нервовіший, ніж звичайно. Семен ясно бачив, що тиждень цей не був сонячним для його друга, він почував це всім серцем.

Борис підійшов до дверей і притулився чолом до холодного скла. Вітер на вулиці розхитував віти дерев, вони стукалися одна об одну, тіні перехрещувалися. Людей майже не видно. У такий холодний осінній вечір, коли хмари висять зовсім низько над містом і от-от опустяться на землю нудною, тоскною, одноманітною мрякою, нікому не хочеться виходити з дому.

Семен уважно дивився на свого друга і спершу не міг зрозуміти, що саме в ньому змінилося. Він бачив, що сталася дуже велика зміна, але яка саме — зрозуміти було важко. Раптом Борис повернувся, все ще стоячи біля дверей, світло від лампи косо впало на його обличчя, і Крутояр ясно побачив — його друг за ці кілька днів набагато постаршав.

Були вони ровесники, але Крутояр завжди здавався старшим. Борис, незважаючи на свої двадцять шість років, завжди поводився, як молодший. Але тепер, мабуть, цього вже ніколи не буде. Зараз вони зрівнялися в усьому, ніхто й ніколи вже не поставиться до Бориса Криницького як до молодого, легковажного хлопчика. Чому ж сталася така зміна? Невже одного рекорду досить, щоб так глибоко змінити людину? Ні, не може цього бути. Не в рекорді тут справа!

Семен уже хотів запитати, бо далі стримуватися йому було не сила, але Борис випередив його й заговорив сам.

Цілий тиждень думав Борис Криницький, як він скаже другові ці слова. В тому, що сказати їх треба неодмінно, він був певен. Надто близькі друзі були вони з Крутояром, щоб таїтися в такій справі.

А крім того, Борисові просто треба було поділитися з ким-небудь своїм горем. Воно було глибоким, по-юнацькому пекучим.

За роки після війни це було в Бориса перше справжнє нещастя. Час вилікував його від страшного горя, коли він дізнався про загибель матері й батька в крейдяному кар'єрі недалеко від Красногорки, за Калининським заводом. Батько його був сталеваром, інвалідом громадянської війни. Разом з сотнями робітників фашисти розстріляли і його і матір. Борис дізнався про це в сорок третьому році,

коли гітлерівців погнали з Донбасу. Тоді в нього в руках був надійний автомат, він міг мститися і мстився за своїх батьків нещадно. А тут нема кому і нема за що мститися. Сам Борис Криницький у всьому винен, тільки він сам і більше ніхто.

Здавалося б, що після такого невдалого освідчення мусить зникнути, навіки зникнути його кохання, може, навіть перейти в ненависть до Зої, але нічого подібного не сталося. Борис почував, що любить дівчину не менше, а ще більше, ніж до цієї розмови.

І от Борис, перемагаючи себе, дивлячись не на друга, а на вулицю, на тіні, на одиноких перехожих, сказав:

— Ти пам'ятаєш, я тобі колись говорив, що збираюся одружитися з Зоєю Сахно...

Крутояр підвів на нього очі. Ось вона починається, найважливіша розмова. Спокійно! Треба витримати цю розмову, якою б важкою вона не була. Як там не було б, а треба витримати.

— ...то от, я хочу тобі сказати,— дуже повільно, видимо, через силу вимовляючи слова, говорив далі Борис,— не тільки хочу, але й мушу сказати...

Чому саме він мусить це сказати, було незрозумілим і йому, і Семенові, але Крутояр почував, що в такому випадку він теж мусив би розповісти все другові.

— ...так, мушу сказати. Одруження не буде.

І замовк, знову притулившись чолом до холодного, приємного, трохи вогкого скла. Крутояр мовчав, нічого не розуміючи. Слова, сказані Борисом, були дивовижними, незрозумілими. Запитання приходили не відразу. Та й чи треба тут щось запитувати? Раз Борис почав цю розмову, то він говоритиме й далі.

І водночас Семен відчував, як серце йому стискається в нестримному, майже болючому хвилюванні. Він думав про Зою і про Бориса, ще нічого не розумів, але вже передчував нещастя. Обох їх він любив, як самого себе, зовсім по-різному, але глибоко й широко, і горе Бориса Криницького, напевне, було і його горем, незалежно від власних почуттів до Зої.

А Борисові було важко вимовити лише перші слова. Він раптом відійшов від дверей на балкон, біля яких стояв, і заговорив швидко, гаряче:

— Я навіть не знаю, як це трапилося, чому це сталося,— говорив Борис.— Мені здавалося, що вона мене

любить, не знаю чому, але я був цілком певен того. І от, таке спокійне, ввічливе, дуже стримане: «Я тебе не люблю».

Крутояр дивився на нього. В цю мить він знову відчув себе на багато років старшим від Бориса. Вони з Зоєю, мов малі діти, про щось не домовилися, посердилися, і от уже в них обох хтозна-яке горе. З болем у серці він згадав Зою. Двічі чи тричі за цей тиждень він бачив її в цеху, але не сказали вони одне одному ні слова. Зоя ніби навмисно уникала Крутояра. Семен теж не шукав зустрічей.

«І що воно за доля така в мене нещаслива,— думав тимчасом Семен Крутояр,— слухати про кохання друга до дівчини, яку я сам люблю більше за життя, слухати й мовчати, бо це мої найкращі друзі, і завдати комусь з них горя мені куди важче, ніж завдати болю собі. От ще, чого доброго, доведеться мирити Бориса і Зою... Ні, на це в нього сили не стане, хай миряться самі».

— Посварились і помиритеся,— сказав Крутояр.

— Ти не зрозумів мене,— дуже серйозно сказав Борис.— Тут зовсім інше. В тому ж і річ, що ми не посварились. Навпаки, ми залишилися добрими друзями... Сказалося б воно, бути таким другом! — раптом зірвався він зі спокійного тону, але знову стримав себе.— Вона дуже ясно, цілком ясно, холоднокровно й переконливо сказала мені, що мене не любить і ніколи не полюбить, бо любить іншого.

— Що?

— Чого ти здивувався? Так, любить іншого. Я спершу, як ось ти зараз, не повірив. А потім подумав: а чому б і не так? Хіба мало хороших хлопців у нас на заводі?

Крутояр не міг зібратися з думками і почуттями. Він давно і цілком широко погодився з тим, що Зоя буде Борисовою дружиною. Спочатку це було йому взагалі байдуже, потім він примусив себе бути байдужим. Він був певен, що дівчина любить Бориса, і тому власні його почуття відійшли далеко на задній план. Але тепер, дізнавшись про кохання Зої, хай навіть до найкращого хлопця, він образився за свого друга, за його неподілену любов.

А Зоя теж хороша! Обрати якогось іншого хлопця, коли її так віддано любить Борис Криницький! Борис — красень, чемпіон, нарешті, його друг. Усяка дівчина пиша-

лася б з його кохання. В душі Крутояра закипіла злість, навіть, ревності. В нього було таке почуття, наче він сам освідчився Зої в коханні, і дівчина спокійно, просто і ясно відмовила йому, сказавши про свою любов до іншого.

— Що ж тепер робити? — запитав Семен, і вперше за багато років Борис побачив його розгубленим.

— Нічого не треба робити,— відповів він.— Залишимося ми, певно, добрими друзями, і все. А зробити тут нічого не можна. Будемо з тобою гуляти на Зоїному весіллі... якщо вона нас запросить.

Це не могло вкластися в голові Крутояра. Він був людиною дії.

— Як це — нічого не можна зробити?

— От так. Нічого.

Тепер уже Борис говорив ніби старший. Він уже пережив усе, що зараз мучило Семена.

До кімнати зайшла Степанида Петрівна, витерла фартухом руки, глянула на мовчазних, зажурених друзів і запитала:

— Що це з вами таке, хлопці? Чи вас возом хто зачепив, чи позакохувалися ви обидва разом? Так дивитесь, ніби велике лихо на вас упало. Що сталося?

— Нічого, мамо, не сталося,— відповів Семен.— Дуже складний цей світ, і частенько не все виходить так, як хотілося б...

— А, то так,— сказала Степанида Петрівна у відповідь на це глибокодумне, хоч і не дуже зрозуміле висловлення.— Ну, раз таке діло, прошу до столу. Щось давно ти в нас не був, Борисе, ходімо, я тобі вже й варення приготувала.

— От спасибі,— сказав Борис, у нього став уже веселий, трохи нервовий настрій.

— І ще я вам одно скажу, хлопчики,— вела далі Степанида Петрівна.— Справи у вас, видно, складні, і не мені до них втручатися, а тільки моя вам порада: не поспішайте вирішувати зразу. Подумайте добре, пройде час, прохолонете, а тоді вже все зовсім іншим, куди легшим і кращим здасться. І, може, не доведеться пропадати на цілі тижні,— закінчила вона, лукаво глянувши на Бориса.— Прощу до столу.

Нічого особливого не сказала Степанида Петрівна, а після слів її друзям стало краще. Так часто буває,— приїде людина, скаже кілька слів, і слова зовсім звичайні,

і ніби не до діла сказані, але від них стає легше на серці, і найскладніша справа здається простішою.

Вони пішли до столу, де почалася розмова про варення і чай, про останні новини. Тільки Семен був похмурий, ніж звичайно. Степанида Петрівна помітила це, материнським інстинктом почувуючи, в чому тут справа, сказала:

— А щастя, хлопчики, рано чи пізно, прийде до кожного з вас.

І з того, як разом спалахнули обличчя друзів, зрозуміла, що не помилилася, тихо усміхнулась і подумала: «Хороші в мене хлопці. Хто ж вона дівчина та?»

Але не запитала нічого, вірна своєму старому правилу. Прийде час, і Семен сам розповість усе. Так уже бувало, так, мабуть, буде ще не раз.

Борис лишився ночувати в Крутояра. Це вже не вперше доводилось йому, підібгавши ноги, вмощуватися на короткому дивані. А сьогодні розлучатися з другом не хотілось ніяк. А тут ще в кімнаті так тепло й спокійно, і неспішна хода по хаті Степаниди Петрівни, і її лагідна й поблажлива усмішка. І Борисові згадується його рідна мама і ясні, оповиті серпанком мрій і спогадів, роки дитинства. Потім думки переходять на маленький будинок, оточений молодими яблунями. Там, у малесенькій кімнаті, на вузькому дівочому ліжку, вже, мабуть, давно спить Зоя. Смішні, незрозумілі звірята дивляться на неї з килимів, тихо в кімнаті, і спокійно в Зої на серці. Про кого думає вона, про кого снить у такі хвилини, коли перша дрімота м'якою, теплою, приємною хвилею навалюється на груди і повільно закриває очі? Хто той навіки щасливий чоловік, котрому випало на долю Зоїне кохання? Це мусить бути хороший, гарний хлопець, іншого не могла б покохати Зоя.

Борис прислухався. Поруч глибоко й вільно дихав Крутояр. Мабуть, заснув уже. Добре йому, може отак лягти й заснути, не думати ні про яке кохання.

— Семене, ти спиш?

— Сплю. А що?

— Нічого. Спи.

А Крутояр лежав на ліжку з розплющеними очима і дивився на шибку, де весь час ворушилася, тремтіла, то зникаючи, то знову з'являючись, тінь гілки. Почуття образи ще не зникло, воно, мабуть, не може так швидко ми-

нути. Зараз, передумавши, перестраждавши, Крутояр розуміє це цілком ясно. І нічого обвинувачувати дівчину в тому, в чому вона зовсім не винна.

А кого вона любить? Не знати, що віддав би Крутояр, щоб хоч здала глянути на цю щасливу людину. А може, і там нема щастя? Може, любить когось Зоя, а той зовсім не звертає уваги на неї? Ні, такого не може бути! Кого Зоя полюбить...

— Борисе, ти спиш?

— Сплю. А що?

— От скажи, як ти думаєш, при комунізмі може бути таке горе, як у нас із тобою?

Він саме так сказав — «у нас», і Борис нітрохи не здивувався. Для нього теж горе Крутояра було б його особистим, власним горем. Але саме слово «горе» йому не сподобалось, і він відповів:

— Ніякого нема тут горя. Минеться, і все. І забуду.

— Ти не прикидайся,— сказав Крутояр.— Воно колись минеться, це правда, але слід залишить надовго.

— Не буде нічого подібного при комунізмі,— розсердився Борис,— тоді люди будуть розумніші, як зараз.

Крутояр промовчав, і Борисові здалося, ніби він знову заснув.

— Ти спиш?

— Ні, не сплю. Мабуть, і при комунізмі все це буде.

— Що, це?

— Ти знаєш, про що я кажу. Спи.

І знову мовчання повисло в кімнаті. Тиша, спокій, і тільки тінь гілки безшумно ходить по шибці, навіваючи сон. І от він приходить кошлатий, теплий сон, солодкий, ясний, спокійний. Хлопці сплять, і обом сниться дівчина Зоя, її чудесна коса, ніби короною укладена на голові, і здається, ніби звірята, видумані нею, ожили й позлазили зі своїх килимків і граються на підлозі біля ніг своєї господині.

А ранком вони прокинулися, ніби за командою, точно о шостій, глянули один на одного, весело розсміялися, вдаючи, ніби й не було зовсім учорашньої розмови, розсміялися, міцно схопившись за руки. Видно, правду говорила Степанида Петрівна. Ранком усе це простіше, хоч серце так само щемить і ниє ще, і нічим цього почуття затамувати не можна. Борисові краще, він хоч другові може розповісти про свій біль, а от Крутоярові треба мовчати.

Його кохання нещасливе, неподілене, нікому невідоме, але хай воно не зникає, це кохання. З ним важко й радісно, боляче й гарно, і він буде берегти його у найглибшій схованці серця, бо страшно навіть подумати, що воно зникне.

З того дня Зоя відчула, як ще більше віддалився від неї Семен, і не могла зрозуміти, чого так трапилось. Він з нею підкреслено ввічливий, говорить тільки такі слова, яких не можна не сказати, інколи похвалить роботу в газеті, скаже, на що слід звернути увагу, і все.

Що вона зробила йому лихого? В той день, коли довелося почути від Бориса Криницького слова кохання, вона все зрозуміла в собі самій. Так, вона любить Крутояра, невідомо за що, чому і з якого часу, але любить. І не знати, що віддала б Зоя навіть не за кохання Семєнове, а за хороше, дружнє слово, за те, щоб зникли байдужі, ввічливі слова, від яких аж плакати інколи хочеться.

Але Зоя мовчала, не говорила жодного зайвого слова у відповідь на Семєнові короткі фрази, намагалась якомога рідше зустрічатися з ним.

Скоро прийде осінь. Зоя поїде з Калинівки, і все скінчиться. Вона вже вирішила їхати вчитися в художню школу і поїде, неодмінно поїде, хоч зовсім невідомо, як можна покинути батька, Юрка і бабу. Правда, говорять, ніби з осені в Будинку культури буде працювати художня студія, але Зоя все-таки поїде з Калинівки якомога далі, щоб ніколи більше не згадувати ні про Крутояра, ні про Криницького.

Зоя сиділа і все думала й думала, дивлячись на своїх звірят. Рука її з олівцем майже механічно ходила по паперу, малюючи енергійне обличчя Крутояра. Коли вперше трапилось таке, Зоя обурилася й подерла малюнок. Тепер обурюватись нічого. Так, вона його любить. Ось який він хороший і ласкавий на цьому малюнку. Коли Зоя бачила його таким? Ага, вчора, коли він стояв біля дверей червоного кутка і дивився, як працює редколегія.

Потім побачив її і став ось таким.

Зоя ще раз намалювала Крутоярове обличчя, байдуже, холодне, ввічливе. Що вона зробила йому лихого?

Зоя поклала малюнок на стіл і кинулася на ліжку, обличчям у подушку, відчуваючи, як по щоках течуть нестримні сльози.

Розділ двадцять п'ятий

— Ну, що ж, Михайле Гнатовичу, спробуємо? — запитав Хорошко, уважно роздивляючись дві сталеві плити, завтовшки сто сімдесят міліметрів кожна. У розрізі ці плити, опорні колони статора гідротурбіни, нагадували обтічне крило сучасного літака. Тут було передбачено все для того, щоб сила води не втрачалася даремно.

— Спробуємо, Миколо Івановичу, — в тон йому відповів Сахно, похмуро і навіть трохи неприязно поглядаючи на розрізану колону, зроблену спеціально для спроби. Хорошко замовив не одну, а навіть кілька колон, і нащо їх треба так багато, Сахно не розумів. Він навіть трохи ображався: невже Микола Іванович гадає, ніби він, старий зварювач Сахно, який у Севастополі був водолазом і різав сталь навіть під водою, не може зварити цієї колони? Але образа ця швидко минула. Сахно краще за всіх знав, як важко зробити сталевий шов у сто сімдесят міліметрів завтовшки. Може, доведеться пробувати не раз і не два...

Вони стояли поруч у височенній скляно-залізній будові термічного цеху. Недалеко виднілися нагрівальні печі, де провадиться термічна обробка виробів. Над ними спинився потужний мостовий кран, який міг на всі боки крутити зварену четвертину статора.

Ніч ішла над заводом, уже по-зимовому холодна. В цеху світилися великі лампи, але й вони не могли зовсім розігнати темряву, — високий дах тонував у п'їтми.

Обидва куски колони лежали поруч на невисокому стелажі. Спеціально замовлені електроди вже лежали тут-таки, на стелажі; маска зварювача, яка має одне тільки віконечко, куди вставлено товсте темносинє скло, видніла поруч. Вона дуже нагадувала важке забрало середньовічного рицаря, хоч насправді була зовсім легка. Вона захищала зварювача від невидимих, а проте, може, небезпечніших за удари мечів, ультрафіолетових променів.

Хорошко знав, як небезпечно, хоч кілька хвилин, дивитися незахищеним оком на світло зварювання. Очі починають боліти, червоніти, зварювачі в таких випадках кажуть: «піймав дугу». Тому головний інженер наказав принести маску й для себе. Робота мала скоро розпочатися.

Звичайно, Хорошко міг би доручити цю спробу комусь іншому, може, навіть покласти її на самого Сахна, але

головний інженер любив інколи взятися до роботи самому, відчути її напруження й інтерес, до яких не дотягнешся, коли працюєш у кабінеті.

Коли він сказав Воронову, що вночі спробує варити колону, директор здивувався:

— Чому вночі?

— Щоб менше галасу було,— відповів Хорошко, який і справді не любив, коли довкола нього під час роботи товклося багато людей.

Директор тільки здвигнув плечима, всміхнувся:

— Прошу. Коли ж від вас чекати повідомлень?

— Ранком.

— Бажаю успіху.

На тому вони розійшлися. Хорошко поїхав додому, по-вечеряв і з'явився в цеху, де вже чекав його Сахно. Вони привіталися, ні слова не говорячи про майбутню роботу, оглянули відрізки колони і всі інструменти, а потім сіли поруч на стелажі.

Дивний настрої був у ті хвилини в Миколи Івановича Хорошка. Ось тут сьогодні ще один величезний крок уперед повинна зробити радянська техніка. Коли вдасться зварити цей статор, то далі можна буде розрізати на частини величезні станини машин, відливати ці частини, а потім зварювати. Скільки тут буде зекономлено людської праці і державних грошей! Але справа не тільки в економії — зварювання прискорює роботу, і машини, що їх раніше будували роками, випускатимуть протягом місяців. Значить, швидше виростатимуть електростанції, більше екскаваторів буде крокувати по трасах каналів, легшими й міцнішими стануть ажурні мости через широкі ріки.

А Михайло Гнатович Сахно нітрохи не хвилювався в цей вечір. Він був цілком переконаний у власному вмінні, і схвальні слова старого академіка надавали йому впевненості. Михайло Гнатович був справжнім віртуозом зварювання і на заклепки дивився, як на особистих ворогів, не без підстави твердячи, що всюди, де стоїть заклепка, можна застосувати зварювання, що значно швидше, легше і міцніше.

До цих турбін, до майбутнього статора він ставився зі справжньою ніжністю; вони вже увійшли в його життя, стали основою його думок і навіть загрожували витіснити мрії про незвичайне яблуко — «сахнівку».

Головний інженер і майстер трохи посиділи поруч, подумали, чи нічого не забуто, чи все передбачено в майбутній роботі, потім Хорошко встав і сказав:

— Починаймо, Михайле Гнатовичу. Роздумувати й відступати нам уже пізно,— он скільки галасу зчинили, кореспонденти в усіх газетах про нашу технічну раду писали. Треба доводити ділом.

— Писали, чорт би їх забрав,— теж встаючи, буркнув Сахно.— Ну, починаймо. Воронов жде, «старий» жде..

Він увімкнув зварювальний апарат, узяв у руки застискач з електродом і маску, нахилився до приготованих відрізків колони й торкнувся електродом краю сталі. Ясне біло-синє світло вольтової дуги спалахнуло під електродом. Хорошко взяв свою маску і крізь темносинє скло став дивитися, як Михайло Гнатович вміло і швидко накладає метал, шар за шаром, валик за валиком, зварюючи спочатку глибину щілини біля кореня. Стальні електроди розтоплювались, коротшали. Сахно змінював їх мало не одним рухом і швидко, точно, невпинно продовжував свою роботу. Хорошко придивлявся тепер не до роботи Михайла Гнатовича, а до поведінки металу в глибокому шві, і здавалось йому, ніби успіх тут забезпечено напевне.

Коли минуло дві чи три години роботи, в цех зайшла Зоя Сахно з невеличкою плетінкою-авоською в руках. У плетінці було повно всякої їжі, загорнутої в папір. Михайло Гнатович Сахно любив попоїсти.

Дивна картина постала перед очима Зої, коли вона зайшла в термічний цех. Увечері величезна будова здавалася ще більшою, протилежна стіна просто ховалася десь у далечині, неяскраво, слабко жевріло світло великих ламп. А біля невисокого стелажу схилилося двоє людей, голови яких були закриті великими темними масками. Синє світло віддзеркалювалося у вікнах цеху, воно було різке й неприємне. Коли Сахно міняв електрод, і вольтова дуга на мить погасала, весь цех ставав зовсім темним після сліпучого світла зварювання, лампи здавалися згасаючими жаринками.

Зоя кілька хвилин постояла оддалік, потім підійшла ближче, але ні Сахно, ні Хорошко не звернули на неї уваги. Цілком захоплені своєю роботою, вони бачили тільки одне — кінчик електрода і крапельку розтопленої сталі, вкриту легким шлаком. Зараз навіть не можна розрізнити, хто з них зварювач, а хто інженер, на обох звичайні

сірі ватники, бо ночі холодні, і треба було одягатися тепло.

Зоя з інтересом дивилась на цю роботу і навіть хотіла запитати, чи є надія на успіх, але не наважилась, і довго стояла мовчки, спостерігаючи.

Перед тим, як вона мала виходити з дому й готувала батькові їжу, сталася подія, яка і розсердила і розвеселила її водночас. До неї підійшов Юрко і сказав:

— От дивись, я тобі подарунок приготував.

І подав дівчині невеличку, досить майстерно, як на його роки, власноручно зроблену рамочку. Зоя глянула і аж ахнула від несподіванки. З рамки на неї дивилося веселе й привітне обличчя Крутояра, те саме, яке малювала Зоя кілька днів тому. Як воно потрапило сюди? Чому саме його Юрко вирішив узяти в рамку?

Зоя аж почервоніла від несподіванки. У неї було враження, ніби зробила цей портрет зовсім не вона, а хтось інший.

Юрко дуже любив свою сестру і завжди старався якомось потішити її, щось їй подарувати. Таке траплялося досить часто, і дивного тут нічого не було. Вразило Зою інше: яким чином потрапив у рамку саме портрет Крутояра.

А Юрко просто приладнав у зроблену рамку перший Зоїн малюнок, який потрапив йому на очі. І тепер він зацікавлено дивився на почервонілу Зою, не знаючи, сподобалась їй ця робота, чи не дуже.

— Де ти взяв цей малюнок?

— У тебе. Їх там багато є.

Юрко говорив щирю правду: у Зої між книжками на маленькому столику справді лежало чимало портретів Крутояра. Дівчина в душі дуже розгнівалася, поклала собі негайно знищити всі ті портрети, а тимчасом почервоніла ще більше. Ось так ніколи не знаєш, де прорветься на світ чиста правда. Як її не приховуй, як не намагайся, щоб ніхто не помітив, а вона все-таки виткнеться. Добре, що портрети ці потрапили на очі тільки Юркові, він не зробить з того ніяких висновків. А коли б це побачив хто старший? Довелося б тоді Зої червоніти не одну мить, а дуже довго.

— Подобається? — запитував Юрко, який усе ще не міг визначити враження від своєї роботи.

— Хороша рамка, — відповіла Зоя. — От тільки малюнок треба сюди інший, цей не годиться.

До малюнка Юркові було байдуже. Рамка його сподобалася, а це найголовніше.

— Можеш вставити сюди який хочеш,— весело сказав він.— Дивись, усе це легко виймається, ось тут два гвіздочки і отут два.

І він хотів наочно продемонструвати, як легко можна витягти з рамки малюнок, але Зої раптом стало шкода. Вона розуміла, що найліпше було б замінити цей портрет чимсь іншим, але сказати «викинь його» вона не могла.

— Дай сюди, я гляну,— сказала вона.

Юрко віддав і через хвилину вже забув і за свою рамку, і за портрет, який так схвилював сестру.

А Зоя пройшла до себе в кімнату, сіла й подивилася на Крутоярове обличчя. Тут воно хороше, привітне, усмінене. Шкода викидати такий малюнок. Звичайно, вішати його на стіну або ставити на стіл Зоя не буде. Але хай він лежить тут захований, щоб завжди можна було відкрити шухляду й побачити хорошу, привітну усмішку.

Зоя поклала портрет у шухляду, закрила її, уважно подивилась на папери, які лежали на столі. Так. Значить, тут стільки його портретів, що який малюнок не візьми, він виявиться портретом Крутояра? Добре, вона зараз дасть лад усьому.

І дівчина взялася за роботу. Вона повитягала всі свої малюнки, і коли тільки траплялися їй знайомі Крутоярові очі, чути було, як рвався папір, і білі шматочки летіли на стіл. Зоя ніби помщалася за себе, за своє почуття, за неподілене кохання, за все...

— Так,— сказала вона, коли з останнім малюнком було скінчено.— От і дуже добре.

А разом з тим вона думала про портрет у простенькій рамці, зроблений ще неправними Юрковими руками. Він лежить у шухляді, її завжди можна висунути, глянути й побачити усмішку, яка ніколи не призначається для Зої. А все-таки ця усмішка є. От і хай буде.

Дівчина вкинула в піч усі клаптики паперу, і полум'я весело загуло, зриваючись угору, до комина. Ще тільки кінець листопада, а вже холодно і давно доводиться топити печі. Якусь мить Зоя дивилася, як корчиться в полум'ї папір. От глянуло на неї з якогось клаптика знайоме око, і все зникло.

Зоя закрила піч, закрутила дверцята, коротко зітхнула і взялася збирати батькові їжу.

До цеху вона йшла крізь ніч, вітряну, холодну. На довгій, рівній вулиці Красногорки було безлюдно. Світилися ліхтарі, вогні у вікнах уже майже всюди погасли. Пізно. Зоя йшла, не поспішаючи, і здаля дивилась на завод. Він лежав унизу величезним сузір'ям великих вогнів, над ним звивалися дим і пара, він жив і дихав день і ніч, місяці і роки, завжди, вічно. І дівчина подумала, що коли говорять слово «Вітчизна», то для неї Вітчизна — саме оцей громохкий величезний завод.

Нарешті Сахно, змінюючи електрод, помітив Зою.

— О, ти вже прийшла, — сказав він і знову взявся зварювати. Зоя так і не зрозуміла, чи прийшла вона вчасно, чи надто рано, чи, може, спізнилася.

Дівчина бачила тільки одне: батько цілком захоплений роботою, і зараз йому не до вечері. Така неуважність була явно образливою; раз уже вона принесла вечерю, то вони мусять попоїсти. Зоя не зразу впізнала головного інженера, вона думала, що це хтось із батькових помічників, хоч Сахно й хвалився їй, що сам Хорошко буде разом з ним робити першу спробу.

— Перерва, — сказала Зоя, підійшовши зовсім близько, саме в ту мить, коли батько змінював електрод, — прошу, їжте. Час уже, перша година.

— Не може бути, — здивовано сказав Хорошко, і тут тільки дівчина його впізнала.

— Ох, пробачте, — зніяковіла вона.

— Ні, ні, саме вчасно, — весело сказав Хорошко, кладучи маску на стелаж, — можна попоїсти.

Сахно глянув на Зою незадоволено. Йому не хотілося робити перерви. Краще було б працювати, аж поки один бік не буде зварений. А проте раз сам Хорошко захотів їсти, то просто негостинно йому відмовити.

— А що там є, тої їжі? — ще сердито, але вже погоджуючись, запитав він і теж відклав маску набік.

— Дещо є, — весело відповіла Зоя.

Сахно їв так, ніби від швидкості руху щелеп залежав успіх роботи. Він поспішав. Йому шкода було витратити дорогий час. Хотілося швидше дізнатися, вдасться їм зробити цей перший шов, чи ні? Але для цього треба буде працювати цілу ніч. Тож добре треба попоїсти, щоб спати не хотілося. Він поглядав, як смачно їсть курячу ніжку Хорошко, і був цілком задоволений.

Через п'ять хвилин Зоя вже збирала рештки вечері.

— Я піду. Мені — на першу,— сказала вона.

— У вас завтра цікава робота,— промовив Хорошко.

— Так,— гордо відповіла дівчина,— завтра будемо відливати перше робоче колесо турбіни.

— Бажаю успіху.

— Вам також.

Дівчина пішла з цеху. Вони знову разом, ніби за командою, взяли свої маски, коли раптом головний інженер сказав:

— Ану, дайте я трохи поварю.

Сахнові це не сподобалося страшенно, але відмовити він не міг. Хорошко нахилився над швом, і знову засвітилося, застрибало по стінах цеху блідосине полум'я вольтової дуги. Тільки тепер уся робота не подобалася Сахнові. Вправно, вміло, а все-таки якось не так працює Хорошко. І тому через кілька хвилин він забрав у нього затискач і електроди. Робота тривала далі.

А коли почалася перша зміна, і в цех стали приходити робітники, великий кусок шва, сантиметрів, мабуть, з двадцять завдовжки, було закінчено. Хорошко наказав принести ампулу радію, і от через кілька хвилин ціла процесія з'явилася в термічному цеху. Попереду йшов начальник лабораторії, за ним — його заступник, тримаючи за довгу ручку, дуже схожу на ту, яка буває в звичайних судках для обіду, невеличку свинцеву коробочку, в якій лежала ампула радію. Слідом за ним браво виступала молода червоношока кирпата дівчина Маня в формі заводської охорони, з гвинтівкою за плечима. Її було представлено спеціально для охорони ампули радію, хоча Хорошко ніяк не міг зрозуміти, кому може прийти на думку таку ампулу вкрасти. Це, мабуть, однаково, що вкрасти у зоопарку тигра. Продати її нікому, хоч коштує вона мільйони карбованців, а неприємностей з нею сила-силенна. Хлопець з охорони, який віз цю ампулу з Москви і необережно поклав її у вагоні собі під подушку, зовсім несподівано для себе приїхав додому лисим. Хорошко згадав про це й усміхнувся,— це ще, мабуть, не найбільша неприємність.

Процесія підійшла до стелажа. Дівчина, не спускаючи очей з ампули, відійшла трохи набік, а начальник лабораторії взявся до роботи. Під зварений шов він поклав пакет із світлочутливою плівкою, а зверху — виїняту з свинцевої коробочки ампулу. Тепер вона виглядала як

звичайнісінька невеличка алюмінійова трубочка, загвинчена з одного боку такою ж алюмінійовою кришечкою.

Радій випромінює гамма-проміння, яке проходить через усю товщину шва і залишає на плівці точний відбиток структури металу. Тут не сховається жодна щілинка, жодна тріщинка.

Минуло хвилин з десять.

— Все,— сказав начальник лабораторії, і його помічник одразу замкнув ампулу в свинець, а дівчина ревним поглядом простежила, щоб він її туди обережно поклав:

— Принесете плівку мені до кабінету,— наказав Хорошко.— Ходімо, Михайле Гнатовичу, ми своє зробили.

Почуття добре зробленої роботи з'явилося і вже не покидало його. Урочиста процесія з ампулою радію вийшла з термічного цеху, а слідом за нею рушили Хорошко і Сахно.

Михайло Гнатович з жалем подивився на стелаж. Вони працювали цілу ніч, і все для того, щоб можна було зробити один невеличкий відбиток на плівці. Нікому зараз ці куски сталі не потрібні. Їх просто викинуть, і підуть вони знову в мартен. А скільки ж у них вкладено праці, вміння, пристрасті!

— Ну, що ж,— сказав Хорошко,— тепер будемо чекати... А що там у мартенівців робиться?

Він підійшов до телефону, набрав номер, назвав себе.

— Уже ллють,— відповів він на запитливий погляд Сахна.— Ходімо.

Розділ двадцять шостий

Перед тим, як робити доповідь на зборах, Мусадзе написав статтю до «Мартенівця». І ця стаття зовсім змінила ставлення до газети. То повз «Мартенівця» всі проходили, не звертаючи уваги на довгі, непривабливі колонки, а тепер завжди хтось із сталеварів, вільних від зміни, стоїть тут і уважно читає статтю Мусадзе. А Сандро добре попрацював над нею. Весь свій багатющий досвід збереження часу на кожній операції він виклав у небагатьох рядках вичерпно й точно.

Крутояр прочитав цю статтю й подумав: «А я ще не використав усіх своїх можливостей, ще не всюди працюю»

максимально швидко, чому ж я дивуюся, що Сандро все-таки йде поперед мене? От, скажімо, здавалося мені, ніби основна економія йде за рахунок завалки й заправки, а Сандро доводить, що, вмiло регулюючи горіння газу в печі, можна багато хвилин зекономити й під час розтоплювання шихти. Цікавою має бути його доповідь на наступних партійних зборах. Вони відбудуться на самому початку грудня, перед Днем Конституції.

Уважно придивляючись до роботи цеху, Крутояр ясно бачив, що зобов'язання будуть виконані. Він зі своєю бригадою хотів завершити план четвертого грудня. Але Семен також бачив, як, не поспішаючи, вмiло підводить Білозуб усі печі до виконання найбільших плавок. От скоро будуть заливати два робочі колеса. Кожне з них потребуватиме по сто п'ятдесят тонн рідкої сталі. А в мартенівському цеху Калинівського заводу — чотири мартени, два по сімдесят тонн, а два по тридцять п'ять. Це невеличкі печі, але на заводі, де щодня варять невеликі порції сталі найвищих, високоякісних, а головне, різноманітних марок, саме й потрібні такі.

Але це значить, що для вилівки робочого колеса сталь доведеться варити в двох більших мартенах, трохи перевантаживши їх. Усяку сталь уже навчилися варити мартенівці, але тепер треба буде варити в двох печах не різну сталь, а, навпаки, зовсім однакову за хімічним аналізом, за температурою, за часом. Це дуже складна справа, коли до неї добре і вчасно не підготуватися.

Та робоче колесо — це ще тільки початок. А що буде, коли доведеться робити зливку для вала гідрогенератора, гiдровала, як його звуть скорочено? Туди потрібно двісті тридцять тонн сталі. Це значить, що всі чотири мартени повинні дати зовсім однакову сталь майже одночасно. Працювати їм доведеться з невеликим перевантаженням, але це не біда, печі витримують. Це буде справжній іспит для всього цеху. Така робота нагадає залп цілого полку з гармат найбільшого калібру. Мабуть, завдання одержать десь біля п'ятого грудня. От коли б таким ударом закінчити річний план...

Невідступно стежив Крутояр, як начальник готує до цього іспиту свій цех. І не тільки наглядав, але і сам допомагав йому. Білозуб це добре розумів, але не говорив ні слова.

А тимчасом у першому кесоні вже закінчили форму-

вати колесо. Величезна квадратна яма вщерть заповнилася формувальною, туго утрамбованою землею. Кілька чорних отворів литників вели в глибину кесона, туди, де під землею лежить величезна форма робочого колеса турбіни. По складній системі литників піде у форму сталь і застигне в ній, створивши вигнуті криві лопаті, на які тиснутиме вода, міцні верхні й нижні ободи, основу колеса. А потім метал стигнутиме тижнів зо два. Але навіть тоді, коли колесо витягнуть з-під землі, воно буде ще гарячим, розпеченим, вишневочервоним. І тоді стане ясно видно, як заповнила форму плинна сталь, як застигла вона на узорчатих лопатях, чи немає десь браку.

В ту ніч, коли Хорошко й Сахно зварювали першу колону, у мартенівському цеху в двох печах почали варити сталь для робочого колеса турбіни.

Перше колесо мали заливати годині о десятій. В той день Семен Крутояр зі своєю бригадою заступив на першу зміну. До кінця нічної зміни Мусадзе встиг розтопити шихту, і коли почалася робота Крутояра, сталь уже кипіла.

Багато разів бачив Семен Крутояр, як кипить сталь, і завжди складалося враження, ніби кипить вона поповому. От уже, здається, нічого нового не можна побачити через невеликий круглий отвір у кришці печі, а придивитись уважніше — і зразу помітиш, що кожна плавка сталі кипить по-своєму.

Над розплавленим металом, укритим надійним «пухнастим» шлаком, летить потужний струмінь генераторного газу і згоряє тут же таки, підхоплений розпеченим повітрям. Поверхня сталі дихає, потім збурюється, і метал закипає так само, як закипає вода, — бурхливо, піняво, ключем.

Це значить, що з розтопленої шихти, куди увійшла сталь і чавун, залізна руда і звичайне залізо, починає вигоряти вуглець.

Крутояр брав проби часто. Поруч, на такому самому режимі, йшов другий мартен, і там сталевар теж раз у раз брав проби, добиваючись того, що обидві печі, кінець кінцем, випустили в ковші зовсім однакову сталь.

Майстер Зеленський, високий сухий старик, увесь час ходив від мартена до мартена. Не тільки для сталеварів, але й для нього це був іспит. Правда, такі плавки доводилося йому робити вже не вперше, але Зеленський готу-

вався до більшого, до роботи всім цехом на один зливоч, і зараз уже прикидав, як можна буде додати до цих двох мартенів ще два, і як побудувати роботу, щоб лабораторія встигала давати аналізи для всіх чотирьох печей; і як налагодити роботу кранів, щоб безперебійно довести ковші до величезної виливниці, яка поки що, ніби восьмигранна вежа, стоїть спокійно в кутку цеху.

І ще майстер Зеленський думав над проханням Матвія Дороша. Перед початком зміни підручний підійшов до нього й сказав:

— Товаришу Зеленський, ви знаєте мене вже багато років.

— Так, знаю,— сказав майстер, ще не розуміючи, чого хоче Дорош.

— Чи можете ви мені дати рекомендацію для вступу в нашу Комуністичну партію?

Звичайно Дорош ніколи не промовляв так офіційно. Але зараз він навіть не говорив, а виголошував слова, ясно відчуваючи всю важливість свого запитання. Для нього рішення вступити до партії прийшло не відразу. Довго думав Матвій Денисович, згадував багато розмов з товаришами-комуністами, які запитували: «А чому ти, Дороше, досі не в партії?», і як відповісти на це питання, Дорош не знав.

Він уважно придивлявся до роботи комуністів у цеху і бачив, як залізна партійна дисципліна супроводжує кожен їхній вчинок і водночас робить працю їх натхненною. Він бачив, що всюди, в усякому новому ділі першими були комуністи, а за ними йшли робітники всього цеху, в тому числі і він, Матвій Дорош.

Настав день, коли Матвій Дорош зрозумів, що він невіддільний від партії, що час і йому стати комуністом. І коли він просив Зеленського дати йому рекомендацію, то не мав сумніву в тому, що майстер не відмовить, але все-таки хвилювався. Дорош зовсім розгубився тоді, коли майстер поторгав пучками складених до купи пальців лівої руки свої настобурчені стрижені вуса, глянув на нього і відповів:

— Подумаю. Після зміни скажу.

І тепер, керуючи здвоєною роботою мартенів, Зеленський, не поспішаючи, багато разів повертаючись до одного й того, обдумував життя, роботу, характер Матвія Денисовича Дороша.

На його думку, дати рекомендацію в партію — це означало поручитися за людину на ціле життя, необхідно зважити всі якості, можливості, здібності, роботу Дороша. Більше того, Зеленський зважував навіть його звички.

Він згадав про його батьків, його сім'ю, його роботу, подумав і про те, що Дорошеві от уже під сорок, а він і досі підручний сталевара, значить, мало вчиться. Подумав і про винахідливість Дороша, — чимало його винаходів застосовано в цеху. Потім на думку його спало й четверо синів Матвія Денисовича, хлопців, що один з них, старший, уже комсомолец. Так, у Дороша міцна сім'я, і синів своїх він виховає комуністами.

Так роздумував майстер Зеленський, переходячи від печі до печі, даючи накази, одним вухом вслухаючись у короткі, ніби кулеметні черги, цифри аналізів.

Усе йшло добре. Годині о десятій перше колесо турбіни можна буде відливати. Зеленський підійшов до поруччя на площадці пічного прогону, глянув униз. Біля жолобів обох мартенів уже стояли готові, викладені свіжою цеглою, добре висушені й прогріті ковші. Глянув ліворуч, уздовж прогону, і побачив, як на кесоні, де було сформоване колесо, ходять робітники. Вони знімали останні шматки чорного масного толю, який прикривав глибокі зяючі отвори литників. Їх прикривають, щоб усередину не потрапив який шматочок землі або каменю. Між литниками лежать здорові залізні брили — вантаж для того, щоб розплавлений метал не міг розсунути форму.

Біля кесону Зеленський побачив невисоку, повненьку постать Мороза і схвально похитав головою. Мороз був блідий і стомлений, він не спав останні дві ночі, сам усе перевіряв, напевно, хвилювався.

Сталь уже не кипіла. Вуглець вигорів. Поверхня металу спокійно дихала над сильним струменем білого палаючого газу. Тепер починалася доводка, остання операція в процесі варіння сталі в мартенівській печі, операція, яка дуже нагадує роботу куховарки, що додає до наваристого борщу і трошки солі, і перцю, і кропу, все для того, щоб догодити причепливій і вимогливій до краю господині — експрес-лабораторії.

Біля мартенів з'явився Білозуб. Проїшов, подивився на роботу, заглянув в обидві печі й зійшов униз до кесона. Незважаючи на те, що вже стало холодно, він одягався

так само, як і влітку — куртка, галіфе і чоботи. З літа зовні змінилося тільки одне: Білозуб акуратно голився.

«Так, це зовні здається, ніби з'явилася в Андрія Прохоровича тільки звичка голитися, — думав Крутояр, дивлячись, як обережно, з оглядкою ставлячи ноги на залізні гофровані сідці, сходить у ливарний прогін Білозуб, — а справді, як подумати... і доповіді вже робив, і до критики привчився, і мислити став ширше — не тільки про свої технічні справи, а й про партійну роботу, про газету...»

Він глянув угору й побачив Зою високо над собою, в кабіні крана. Зараз вона не дивилася на мартен. Спершись руками на металевий бар'єрчик кабінки, вона уважно стежила за двома начальниками цехів, Білозубом і Морозом, які стояли біля кесона.

Ніколи жодне слово не долітало в кабінку крана крізь гамір і гуркіт мартенівського цеху. Розливальники і крановщики, які чіпляють до гака крана ковші і зливки, вилівниці й троси, завжди командують тільки рухами рук. Інколи, правда, вони кричать голосно й протяжно; це для того, щоб звернути на себе увагу крановщика, але команду подають однаково рухом руки; так надійніше і певніше.

Довгі роки працюючи крановщицею і весь час споглядаючи тільки рухи, Зоя навчилася досить точно дізнаватися з жестів, про що говорять люди. Коли вона дивилася на Білозуба, то дізнатися про це взагалі було не важко, начальник цеху робив жест за кожним словом. Мороз був спокійніший, але коли-не-коли проривався і в нього нервовий, зразу ж стримуваний рух. Зоя добре зрозуміла, що Білозуб боїться за цю відливку. Мороз заспокоює його, але цілковитої певності нема і в його словах.

В цей день Зоя хвилювалася. Надто складною мала бути відливка. Сталь треба було лити з трьох ковшів у різні литники, з цим ділом мусили впоратись два крани, і впоратись бездоганно, без найменшої затримки, бо інакше десь застигне сталь або створиться плівка окису металу, і тріщинка з'явиться на відливці, та ще, може, така, що все робоче колесо піде в брак.

А тимчасом сталь зварилася. Принесли останній аналіз з лабораторії. Зеленський глянув і схвально хитнув головою, — різниця між хімічним складом сталі в обох

печах була мінімальною. Метал можна випускати. Потім, під час заливання, він остаточно перемішається, стане зовсім однорідним.

Крутояр перейшов до жолоба, знову глянув на Зою. Тепер дівчина дивилася сюди, — на тросах її крана висів ківш, і зараз у нього мали випускати сталь. І Семен крикнув до Зої, до підручних, до майстра Зеленського:

— Випускаємо першу сталь для великих будов!

І махнув рукою. Гаглоєв дужче вдарив ломом в обмазку, і побіг швидким потоком по жолобу в ківш розплавлений метал. Слова Крутояра потонули в шумі цеху, в дзюрчанні сталі, але їх зрозуміли всі, хто бачив його рух.

Зрозуміла ці слова й Зоя. Спочатку здалося дівчині, ніби тільки для неї сказав їх у таку урочисту мить Крутояр, а потім побачила вона — ці слова призначено всім, усьому заводу, всій країні. Вона дивилась уважно, як заповнюється ківш, потім обережно відвела його від жолоба, а натомість підвела другий.

З сусіднього мартена теж випустили метал. Величезний ківш повис недалеко від Зоїного. Тепер хай ці ковші трохи повисять, хай відстоїться в них метал, а тоді можна заливати. Слово «відстоїться» для металу слід розуміти не так, як для води. Коли відстоюється вода, то порошок сідають на дно, а в металі шлак і домішки спливають нагору.

Саме в цю мить, коли все вже було готове й залишилося тільки подати останню команду, найбільше хвилювання охопило Мороза. Зараз йому здавалось, ніби метал зварили не так, він, мабуть, холодний, погано заповнюватиме форму, взагалі буде багато лиха й багато неприємностей. Від хвилювання він аж побілів, хоча намагався жодним словом, жодним рухом не зрадити себе.

Білозуб, який уже, власне, зробив свою справу — зварив метал точно і в потрібній кількості, навіть з чималим запасом, — навпаки, зовсім заспокоївся, як це взагалі бувало з ним у найвідповідальніші хвилини життя. Завжди метушливий, балакучий, трохи неорганізований, він у такі хвилини ставав спокійним, стриманим, мовчазним. Зараз він навіть не дивився на Мороза, намагаючись не заважати безпосередньому начальникові.

Мороз подав команду і відійшов набік, майстри і робітники почали роботу. Зоя підвела свій ківш, за ним

підїхав другий крац,—точно над литниками спинилися ковші.

Чорний дим і іскри рвонулися з-під ковша. Метал пішов у форму. Потім його пустили з другого, з третього ковша: складну систему литників розрахували так, щоб форма рівномірно заповнювалася з усіх боків.

Не відриваючи ні на мить погляду, Білозуб дивився крізь синє скельце, як широкі темні горловини литників заповнюються металом.

Хвилини минали одна по одній, а метал все лився й лився. От уже не так багато залишилося його в ковші. Скоро кінець.

В кесоні щось скрипнуло. Важкі вантажі, покладені зверху, ледве помітно ворухнулися. Розплавлений метал з великою силою розпірав форму. Проте це нікого не лякало. Коли роблять великі відливки, так буває завжди.

Але раптом Білозуб глянув на Мороза, на його бліде від хвилювання обличчя і, не поспішаючи, чітко вимовляючи кожне слово, сказав:

— Василю Трохимовичу, накажіть усім відійти якомога далі від кесона.

— Чому? — високим голосом вигукнув Мороз, який і сам уже бачив, що у відливці щось негаразд. І тільки боявся признатися собі в цьому.

— Метал іде в землю. Хіба ви не бачите?

Ні, Мороз не бачив цього. Не хотів бачити. Зверху взагалі нічого не було видно, крім диму, іскор і сяючих струменів металу. А проте Білозуб сказав чисту правду, і Мороз добре це знав.

Так, метал ішов у землю. Всією вагою своєю він натиснув на формувальну землю, десь на стику проїв собі невеличку дірочку, просочився крізь неї кількома крапельками, далі маленьким струмочком, розїдаючи собі все ширший прохід, а тоді й ринув під форму цілим ручаєм. І саме тому литники ніяк не заповнювалися доверху, і форма весь час залишалася напівпорожньою.

— Ви помиляєтесь! — крикнув Мороз, ще сподіваючись на чудо.

— Ні, не помиляюся,— сказав Білозуб.— Ви теж це бачите. Негайно накажіть усім відійти. Коли метал знайде воду або навіть сиру землю, станеться вибух.

Мороз усе це прекрасно знав і сам. Йому уявлялося, як здиблюється земля в тому місці, де зараз видніються

почорнілі, обпалені сталлю литники, як розлітаються вантажі і все гине від важкого удару. Від жаху Мороз навіть очі заплющив, потім знову розплющив їх, сподіваючись побачити катастрофу, але нічого не сталося. Спокійно, з дзюрчанням лився з ковшів останній метал, зникаючи в глибині, та щось поволі, ледве помітно, але відчутно ворушилося під землею.

— Зараз я накажу дати останній ківш,— сказав Білозуб і покликав майстра.

— Так,— сказав Мороз, ледве ворушачи тремтячими губами,— може, стане... Всі геть від кесона! — раптом закричав він високим, мало не істеричним голосом, відходячи до стіни.

А проте свого робочого місця ніхто не покинув. Надто дорога була для всіх ця перша відливка, щоб віддати її так дешево. Дайте металу, дайте ще ківш металу, упевніться ж, кінець кінцем, колись ця проклята форма! Чи, може, якась безодня утворилася під нею?

В цю хвилину Білозуб діяв, як точно розрахована машина. Він бачив розгубленість Мороза, розумів, що покладатися на нього нічого, і сам командував давати ще металу, не боячись, стояв біля кесона, прислухаючись, намагаючись зрозуміти, куди ж іде така сила розплавленої сталі?

Привезли й вилили ще один, останній ківш, опустився вниз метал, а литники все ще залишалися порожніми і, здавалося, могли прийняти в себе ще сотні тонн. Останні краплі вже не металу, а шлаку впали з ковша, вилилося все, а форму заповнено, мабуть, тільки до половини, а може, й менше.

І зразу на диво тихо стало в цеху. Швидко, як по радіо, рознеслася звістка про невдачу. Зразу всі спохмурніли, озлилися, стали говорити різко, неохоче.

— Так, відлили колесо,— сказав Мороз, і Білозуб ясно побачив, як тремтять у нього губи.— Що ж тепер буде?

— Тепер? — Білозуб недоброзичливо, мало не вороже глянув на кесон, де ще диміли литники.— Тепер треба викинути всю цю форму і землю, а також метал, і братися знову формувати колесо, тільки зваживши всі можливості, зробивши всі висновки.

— Так, так, вам добре говорити,— сказав Мороз.— А зі мною що тепер Воронов зробить? Вам добре, ви свою справу зробили...

— А так, мені дуже добре й весело,— іронічно відповів Білозуб, повернувся і пішов східцями вгору, до пічного прогону, до вже заправлених мартенів.

Мороз схаменувся, хотів щось сказати йому навздогін, може, перепитати, але потім махнув рукою, глянув на кесон, туди, де вже закінчували формувати друге колесо, і мало не заплакав.

Невже щастя, на яке він покладався ціле життя, в найважливішу мить зрадило його? А він же хотів відливати не тільки робочі колеса, але й статори. Тут хоч би ці чотири колеса за рік зробити!

І, переходячи від самовпевненості до паніки, Мороз втратив віру у власні сили. Зараз усе, навіть найпростіша робота, здавалося йому страшним.

Підійшла секретарка, торкнула його за рукав.

— Вас просить до себе директор.

— Уже? Скоро.

Мороз глянув на цех, повернувся й пішов.

Зоя підвела свій кран знову до кесона і, стримуючи сльози, які раптом здушили їй горло, почала знімати з форми вантаж. Чорні порожні отвори литників ще диміли, і дивитися на них було страшно.

...Директор зустрів Хорошка і Сахна не дуже привітно. День був сонячний, ясний, і кабінет повнився яскравим світлом. На стінах стрибали ясні зайчики. А настрої у директора був похмурий.

— Я вважаю, що головний інженер не повинен обертатися на зварювача,— сказав він, тільки-но Хорошко зайшов до кабінету.— Ви ризикуєте втратити кваліфікацію.

— Ви так гадаєте? — як завжди спокійно, перепитав Хорошко.— По-перше, я берусь за електрод не так часто, а по-друге, інженерам теж не гріх час від часу понюхати, чим пахне зварювання.

— Зварили?

— Так.

— Вдало?

— Побачимо, коли принесуть півку.

В кабінет зайшов блідий, як стіна, Мороз. Невдача потрясла його, позбавила певності. Зараз він надіявся тільки на те, що статори вдасться зварити. В одну мить з найбільших противників зварювання він став його найбільшим прихильником. Тільки воно тепер могло його врятувати.

Він глянув на Воронова й побілілими, негнучкими, ніби затверділими губами вимовив:

— Колесо пішло.

І хоч ці слова були для сторонньої людини зовсім нелогічними і навіть смішними, усі зараз добре зрозуміли — перша відливка не вдалася.

— В землю? — запитав Воронов.

— Так.

— Вибуху не було?

— Ні.

Воронов шумно видихнув з грудей повітря.

— А у вас, у вас які успіхи? — дивлячись на Хорошка, гарячково запитав Мороз.

— Ще не знаємо. Зараз принесуть плівку.

— О, господи! Хоч би статори зварити вдалося! Колеса ми, кінець кінцем, зробимо...

Мороз сказав ці слова щиро, розпачливо. Воронов ясно зрозумів, як йому боляче й страшно. Зараз треба було вже не ляяти, а, навпаки, підтримати Мороза, інакше вся робота піде нанівець.

— Коли будете заливати друге колесо? — запитав директор.

— Мали заливати через два тижні, але тепер не знаю. Я вас дуже прошу, хай мені допоможуть. Може, я тут чогось не зрозумів, чогось не знаю... Мені такі колеса доводиться вперше відливати. Я зараз там переверну все.

Воронов зрозумів, що Морозові перш за все треба заспокоїтися, інакше взагалі про роботу не може бути й мови. І хоч настрої у директора став зовсім зіпсований, він спокійно сказав:

— Ми вам неодмінно допоможемо.

— Найліпше вигнати мене з цеху, — заявив Мороз.

— Ні, цього ми не зробимо. Не впадайте у відчай, Василю Трохимовичу. Все проаналізуємо, знайдемо причину, виправимо форму. Відливайте друге колесо так, як і планували. Все.

В цю мить у кабінет зайшов начальник лабораторії і подав Хорошкові чорносіру плівку, де ясно видніли відбитки металу.

— Ну? — кинувся до нього Мороз.

— Непровар, — коротко відповів начальник.

Сахно відвернувся й сплюнув. Воронов знову глибоко дихнув і шумно видихнув, ніби йому нестало повітря.

— Покажіть,— не поспішаючи, сказав Хорошко.

— Прошу.

Головний інженер дивився на плівку довго. Тоненьку чорну рисочку непровару було ясно видно. Дуже коротка, вона починалася й обривалася в першій половині шва. Друга половина була бездоганна.

— Значить, і тут брак,— безнадійно опустив руки Мороз.— Що ж буде?

— Будуть турбіни, Василю Трохимовичу,— стримуючи себе, намагаючись бути спокійним і врівноваженим, хоч давалося це йому великим напруженням волі, промовив Воронов. Він знав, що досить йому на мить втратити спокій, і тоді вже не вдасться примусити Мороза знову нормально працювати, а нервовість охопить усіх інженерів.

— Продовжуйте ваші спроби, Миколо Івановичу,— наказав він, поглядаючи, як Сахно роздивляється плівку проти сонця.— А ви, Василю Трохимовичу, зробіть так, щоб усі робітники знали особливості цієї відливки, тоді ви напевне матимете успіх. І прошу не впадати в паніку. Це замовлення ми виконаємо.

І коли всі вийшли, Воронов піднявся, пройшов по кабінету, глянув на сонце і знову зітхнув, з шумом випустивши повітря.

Що він зараз мусить робити? Відмовитися від спроб? Зняти з роботи Мороза? Самому керувати відливанням?

Ні, хай усе йде так, як було вирішено. Воронов цілком певний своєї правоти. Тут не відступати треба, а продовжувати боротьбу до кінця!

Директор сів до столу, присунув до себе папери і звичним рухом узяв добре відгострений гранчастий червоний олівець.

Розділ двадцять сьомий

Театр імені Пушкіна знаходився в глибині парку. Парк цей теж носив ім'я Пушкіна. Калинівці, жартуючи, говорили, що у них цілий культурний комбінат імені Пушкіна.

Побудування театру в Калинівці завжди пов'язували з ім'ям Воронова і, згадуючи історію будівництва, багато й весело сміялися. До війни в парку стояло невеличке, досить бідне приміщення театру, а під час боїв за Калинівку в нього влучило два снаряди, і від усієї будівлі залишилась одна стіна. Коли почали відбудовувати місто,

Воронов вирішив, що в Калинівці треба поставити новий театр. Проект склали швидко, але в міністерстві сказали, що на будівництво театру грошей зараз нема, асигнують лише в наступній п'ятирічці. Володимир Володимирович облишив свою ідею, але ненадовго.

Одного разу, проходячи парком, він спинився біля руїн старого театру. Тут усе було зруйновано, стирчала тільки одна стіна. Довго дивився на цю стіну директор, щось прикидав і розмірковував, потім прийшов у свій кабінет і написав до міністерства листа. В цьому посланні він просив дозволу відремонтувати приміщення театру, «трохи пошкоджене в результаті бойових дій на терені Калинівки». Про гроші в листі не писалося ні слова. В міністерстві з легким серцем дали дозвіл.

І от тоді почалася робота. Гроші для такого діла Воронов знайшов. Він викликав архітекторів і наказав їм наново скласти проект. Він давав повну волю їхній фантазії з однією лише умовою. Стіна старого театру мусила залишитися недоторканною і явити собою частину стіни нового.

Архітектори прегарно все зрозуміли і за два місяці зробили чудесний проект. Воронов усе перевірів, лукаво глянув на Ковальова, який був присутній при цьому і цілком схвалював дії директора.

— Ну, що ж, я гадаю, можна розпочати «ремонт»,— сказав Воронов.

— Мабуть, можна,— підтвердив Ковальов.

І ремонт розпочався повним ходом. Над зруйнованою стіною звелися два величезні крани, заснували автомашини, екскаватор вирив котловани для фундаментів, одним словом, за півроку Воронову вдалося «відремонтувати» такий театр, що навіть у Києві він був би далеко не останнім.

Всі були переконані, що в міністерстві такого зухвальства не потерплять, але Воронов не боявся. Стіна старого театру залишилася на місці. Її міг побачити кожен. Всіх умов було дотримано. І справді, представники міністерства навіть похвалили Воронова, і тільки міністр, який розгадав хитрість директора, сказав:

— Дати б тобі за це догану...— потім подумав і додав:— і дав би, коли б театр поганий був. Хороший театр «відремонтував»,— підсумував він, уже сам вживаючи вдало вжитий термін.

А театр і справді був розкішний. Велика, зручна сцена і широкий амфітеатр крісел у залі створювали єдиний ансамбль. Добре попрацювали архітектори для того, щоб усім було зручно — і глядачам, і артистам.

Саме тут і мала відбуватися велика заводська осіння олімпіада. Звичайно, коли до Калинівки приїжджали артисти пересувного театру чи обласної філармонії, то в цьому зручному красивому залі збиралося багато народу. Але коли проходила олімпіада, де всім знайомі люди виступали в незвичних ролях, в театрі просто яблуку впасти було ніде.

Хто б міг подумати, що Засенко, поважний майстер з п'ятого механічного заводу, так чудесно грає на скрипці? А дівчина Маня, з охорони заводу, хто знав, як вона вміє танцювати? А баянисті, брати Коваленки з модельного, де вони навчилися так віртуозно грати? А вірші Маяковського, які просто гримлять з уст інженера Карташова?

Олімпіади, звичайно, тривали по кілька днів, а заключний концерт часто показували навіть у Сталіно, і там завжди хвалили калинівських співаків і артистів.

Семен Крутояр з насолодою згадував вечори заводської олімпіади. Його дивувало не те, що серед кількох десятків тисяч робітників і службовців так багато талановитих людей. Це він знав давно. Йому було приємно дивитися, як ці таланти ростуть, слухати й порівнювати, наскільки краще звучать голоси, коли порівняти з олімпіадою минулого року. Він пишався своїми мартенівцями, які не пасли задніх на святі справжніх талантів.

А цього року Семен ішов на олімпіаду з особливим зацікавленням. Дуже інтересно йому було послухати, як співатимуть Мусадзе з Дорошем. Вони так хвилювались останні дні, що аж шкода було на них дивитися. Про їхній майбутній виступ знав уже весь цех, навіть Білозуб одного разу запитав, коли саме вони співатимуть. І мартенівці твердо домовилися сісти усім разом у сьомому, восьмому, дев'ятому рядах партеру, і будь-що-будь, а створити своїм дебютантам повний успіх. Потім уже будемо розбиратися й критикувати, а на перший раз Мусадзе й Дорош матимуть могутню підтримку серед публіки.

Крутояр знав про цю витівку і не вбачав у тому нічого поганого. Навпаки, він вирішив і собі сісти у самій гущі своїх мартенівців. Так буде найліпше.

А до початку концерту Крутояр став біля колони в

одному з численних фойє театру. Він поглядав на робітників, які йшли в театр, і очима шукав знайомих.

Крутояр сподівався побачити серед натовпу Бориса, але того не було, і Семен не міг зрозуміти, що таке трапилося з його другом.

Розглядаючи людей, які поволі прогулювались у фойє, Крутояр про себе відзначив, як змінився зовнішній вигляд його товаришів. Він добре пригадував час, коли тільки-но він демобілізувався з армії. Тоді більшість робітників ходила у перешитих, а інколи і неперешитих кітелях чи гімнастюрках, дівчатам доводилося задовольнятися найневибагливішими уборами, і веселий гомінкий натовп зовні виглядав досить бідно. Хіба ж можна порівняти все це з сьогоднішнім?

До фойє зайшла Зоя з двома подругами. Ставна, з високою короною темних кіс, у новому платті, якого Крутояр досі ще не бачив. Це нове плаття дуже личило їй. Чорне, строге, майже без прикрас, воно ніби підкреслювало вроду дівчини. Поруч ішла Надя, теж у новому, блакитно-рожевому платтячку.

Зоя пройшла повз Крутояра, привіталася і стала з подругами оддалік. Сьогодні Зоя здавалась йому надзвичайно красивою. Вася Бражник підійшов до нього і став розповідати, як багато мартенівців виступатиме сьогодні на олімпіаді. Семен слухав неухважно, не міг зрозуміти, чому немає Бориса.

Відлунав перший дзвоник. Люди поволі рушили до залу, і саме в цю мить Семен Крутояр побачив свого друга. Ішов він під руку з якоюсь незнайомою дівчиною, високою, досить гарною. Десь на заводі бачив її колись Семен, але де вона працює, не знав.

Борис ішов, і увага його, здавалося, була вся віддана дівчині. Він навіть не звернув уваги на Зою, хоч Семен ясно побачив, що все це — досить наївне маскування, не більше.

Зоя спочатку здивувалася, побачивши цю пару, потім на мить спохмурніла. Вона теж усе зрозуміла, і Семенові стало невимовно шкода свого друга. Навіщо робить він такі дурниці, навіщо намагається бути байдужим там, де йому зовсім не байдуже?

Зоя продовжувала говорити з подругами, але Семен бачив, як увесь час губи її самі складаються в посмішку, вона хоче її приховати, і з того нічого не виходить.

Семен навіть образився за свого друга. Звичайно, зараз він робить дурниці, і Зоя має повне право любити його чи не любити, але сміятися з Бориса Криницького не можна.

І не глянувши навіть на Зою, Семен Крутояр підійшов до Бориса.

— Знайомся,— сказав той.— Це моя знайома, Валя. Ми колись танцювали разом.

— Дуже приємно,— сказав Крутояр.— Ходіте в зал.

І він поспішив відвести свого друга подалі від цього фойє, від Зоїної усмішки.

І тільки вони вийшли з фойє, Борисові раптом усе спротивилося. І нова знайома, і олімпіада, і натопл, усе...

— Я піду додому,— сказав він.

Валя глянула на нього, не розуміючи.

— Чому? Адже зараз початок.

— Я хочу додому,— повторив Борис.

— Ні, ми зараз підемо в зал,— сказав Крутояр і, пропускаючи Валю вперед, тихо додав: — Невже ти думаєш, що Зоя нічого не розуміє? Коли вже наробив дурниць, то не псуй вечора нікому.

Вони пройшли й сіли в сьомому ряду. Шоки Борисові аж пашіли від сорому. Він боявся згадати власні думки, до того вони здавалися йому страшними й болючими. Що це таке? Як той хлопчисько, запросив дівчину і став прогулюватися з нею перед очима Зої. Мовляв, знай наших, і без тебе обійдемося...

Ой, як соромно! А Зоя, звичайно, з першого погляду все зрозуміла. Крізь землю провалитися краще б!

— Я з вами, Борисе, якимось дивно себе почуваю,— раптом підвелася Валя.— Мені, мабуть, краще піти, он там мене подруги кличуть.

І не чекаючи відповіді, вона пішла.

Борис аж похолов. Невже і Валя догадалася? Глянув на Крутояра. Той сидів, міцно стиснувши руками поруччя крісла.

А Зоя дивилась на сьомий ряд, їй було невимовно шкода Бориса. Вона все розуміла, бачила, як намагався Крутояр виручити свого друга, і від того Семен ставав ще дорожчим їй. Вона бачила, як встала й пішла Валя, вона бачила все, а допомогти Борисові вже не могла нічим.

Виручив початок олімпіади. Розсунулася важка червона оксамитова завіса, і хор Калинівського заводу почав величну пісню про народ і партію. Вона лунала дзвінко, голосно, впевнено, і було закладено в ній радість і гордість усього великого радянського народу.

Хор скінчив. На сцену вийшов Вася Бражник і, підморгнувши в сьомий, восьмий і дев'ятий ряди партеру, оголосив:

— Сандро Мусадзе і Матвій Дорош. Мартенівський цех.

Вони вийшли так, ніби ведено їх на кару. Обидва — Мусадзе і Дорош — були бліді і чуть схвильовані. В темних костюмах, дбайливо зачесані, урочисті, вони не йшли, а виступали один за одним так обережно і напружено.

Акомпаніаторка сіла до рояля. Співаки стали поруч.

Вася Бражник знову з'явився на сцені. Він знав: коли не підбадьорити співаків, то все загинуло, і номер може зірватися. Вже не вперше виводив Вася на сцену таких артистів.

Він підійшов до Мусадзе, усміхнувся і, ніби запитуючи, що будуть співати, заявив:

— У вас такий вигляд, вроді ви під церкву співати прийшли.

Мусадзе і Дорош згадали колишню розмову і обидва разом усміхнулися. І зразу все стало просто і зовсім не страшно. Дивно навіть, чого це вони боялися? Адже тут усе свої люди, друзі...

— «Пісня про Дніпро»,— оголосив Вася і, цілком задоволений собою, зник зі сцени.

Заграв рояль. Мусадзе чув його, ніби уві сні. Потім почалася пісня. Цю пісню не часто співають удвох, але Сандро вона подобалася над усе, і починати він вирішив саме нею. Він співав вільно, легко, відчуваючи незвичайну силу в грудях. Голос Дороша рокотав десь унизу, і на цей могутній бас ніби спирався ясний тенор Мусадзе, ніби виростав на ньому.

Коли вони скінчили, в залі настала тиша. Сьомий, восьмий і дев'ятий ряди мартенівців забули про свої обов'язки. Здавалося, ще бринить, ще летить над натовпом широка дзвінка пісня, і хотілося почути ще хоч би одно слово, хоч би одну-єдину ноту...

Потім у всьому залі прогримів вибух. Гриміло в партері, в ложах, на гальорці. Оплески мартенівців потонули в цій зливі.

А вкрай розгублені Мусадзе і Дорош стояли, дивилися на розбурханий зал і не знали, що саме зараз треба робити.

Виручив їх знову Вася Бражник.

Він вийшов на сцену і дуже діловито, але тихо, так, щоб ніхто не чув, сказав:

— Доведеться вам, хлопці, співати ще раз. А тепер кланяйтеся.

Розділ двадцять восьмий

Перші морози задзвеніли над Калинівкою. Вдень ясно світило сонце і ставало тепліше, а вночі калюжки вкривались тонкою білою ламкою кригою. Інколи з хмарного неба зривався сніжок, білив землю і знову танув, як тільки з'являлося сонце. Зима того року починалась рано.

У мартенівському цеху все лишалося по-старому, тільки сталевари тепер приходили на роботу у ватянках. Взимку важко працювати на мартенах. Біля печі — нестерпний жар, а відійдеш два кроки — і вже з шихтного двору, де раз у раз відчиняються широченні ворота, пропускаячи вагони з шихтою, налітає морозний гострий вітер, проймаючи до кісток.

У ті останні дні листопада багато працював Сандро Мусадзе. Через два-три дні доведеться йому виступити з доповіддю перед партійними зборами. Цех завершує річну програму. Як домоглися цього сталевари? Все мусить продумати Сандро Мусадзе, все узагальнити й намітити певний шлях, як працювати далі, як наступного року домогтися ще більшого успіху.

І що більше роздумував над цим Мусадзе, то більше переконувався, що багато можливостей ще не використано сталеварами. Ще не цілком засвоений досвід не тільки уральців, але й сталеварів сусідніх заводів. Правда, вже не десятки хвилин, а цілі години економиться на заправці, завалці, розтоплюванні шихти, але всім досі здається, ніби під час кипіння сталі нічого не можна заощадити. Чи так це? А може, треба подумати, чи правильна та інструкція, яка вимагає такого довгого періоду кипіння? Може, застаріла вона, і тепер можна приступити до скорочення цього досі недоторканного часу? А до-

водка сталі? Останній процес перед випуском, коли визначається якість сталі, теж забирає чимало часу. Чи не можна і тут щось зекономити? На Уралі сталевари вже домоглися цього,— вирізку з газети «Труд» і брошуру, присвячену обмінові досвідом, недавно приніс Мусадзе Ковальов. Іде боротьба за чистоту й порядок біля печі, але не завжди послідовно. Швидше повинна давати аналізи лабораторія...

Після роботи Сандро підходив до «Мартенівця» і читав короткі статті-відповіді, які з'явилися одразу після його виступу. Тепер уже Білозуб не міг сказати, що «Мартенівця» ніхто не читає. Йому самому довелося кілька разів спинятися біля газети й читати виступи сталеварів. І кожного разу щось занотовував у своєму блокноті начальник цеху, маючи на увазі перевірити пропозицію, чи застосувати її в роботі.

І що більше думав Сандро Мусадзе про свою доповідь, то яснішим ставав йому шлях, який цех пройшов за три місяці, що минули від початку вахти миру. Це був шлях економії часу на кожній операції, піднесення дисципліни серед усіх робітників цеху. І чим більше вдумувався Сандро, тим яснішою ставала йому роль Семена Крутояра в усіх досягненнях цеху.

З парторгом Сандро зустрівся в будці майстра Зеленського. Ця будка стояла на площадці пічного прогону, приблизно посередині між чотирма мартенами, і крізь її скляні стіни можна було бачити, що робиться на кожній печі. В будці стояв стіл з двома телефонами, автоматичним і звичайним,— для вірності зв'язок дублювався. На зиму Зеленський наказав поставити ще й маленьку пічечку, димар її витикався над будкою.

Семен і Сандро зустрілися незадовго до початку першої зміни, вранці. Дужчав мороз, у цеху було холодно. І Семен увесь час шулився. В будці теж було холодно, але трохи затишніше. Пічка не горіла.

— Холод собачий,— сказав Семен.— Поганий господар Зеленський, ось і дрова лежать, а пічка не горить.

— А він тут і не сидить,— відповів Сандро,— все біля мартенів гріється.

Зеленський, справді, не любив сидіти в своєму «кабінеті» і заходив туди тільки в разі нагальної потреби або коли начальство кликало його до телефону.

— Ну, давай почитаємо твої тези,— сідаючи до стола, запропонував Семен.

— Чекай,— відповів Сандро,— от піч затопимо, тоді й візьмемось читати.

— І то правда,— погодився Крутояр.

Вони взялись розтоплювати піч, але з того нічого не виходило. Сирі дрова чаділи, диміли і ніяк не хотіли розгорятися.

— В мартен би їх,— сердився Сандро,— там би вони зразу висохли.

— Єсть,— раптом засміявся Семен, озирнувшись.— Зараз ми їх розпалимо.

Сандро глянув і теж засміявся.

— Правильно,— сказав він.

Біля будки майстра стояв синій сталевий балон з киснем. До нього був прикручений довгий шланг з залізною трубкою. Цей кисень застосовувався тоді, коли важко відкрити отвір для випуску металу з мартена, і тоді забивку доводиться просто пропалювати киснем. Саме такий випадок сьогодні був на зміні Крутояра. В балоні повинен був залишитись невикористаний кисень.

Сандро підтяг балон. Крутояр узяв шланг, вставив трубку в піч, трошечки відпустив вентиль...

Ох, як загуло, заграло полум'я в печі! Під кисневим струменем мокрі дрова горіли, як сухий папір. Через мить Семен уже закрити вентиль, піч розгорілася на славу. Вони поставили балон на місце, зачинили двері й знову сіли до столу. В будці одразу стало тепло.

Уважно, вдумливо вчитувався Крутояр в тези доповіді Мусадзе. Він бачив, як багато працював і думав над нею Сандро. Щодо фактичного і технічного боку справи, нічого не треба було змінювати.

— Все добре,— сказав Крутояр.— Про одне тільки треба сказати більше: про авангардну роль комуністів на виробництві. Ось ти говориш про наші досягнення, але говориш взагалі. А згадай, як воно було. Всюди першими борцями за піднесення дисципліни, за економію часу плавки сталі, всюди першими застрільниками були комуністи. І це треба не тільки сказати, але й показати. Фактів тобі підказувати не треба, сам знаєш. Візьми хоч би Анциферова для прикладу, коли про свою бригаду розповідати не хочеш.

Семен глянув на свій мартен, де в сяєві полум'я стояв комуніст Анциферов.

— І друге,— продовжував Семен.— Ти помітив, що в нашому цеху майже зовсім нема браку. Ось ти подумай про підвищене почуття відповідальності за свою роботу не тільки в комуністів, а в усіх робітників, які йдуть за комуністами. Про підвищення технічної культури робітників. От де корінь того, що майже зник у нас брак.

«Правильно,— думав Мусадзе,— як це все просто й зрозуміло. А чого ж я сам уліз у техніку, а до всього цього й не додумався?»

Обличчя Мусадзе посмутнішало.

— Ну, який з мене доповідач, Семене? Ти мусив Зеленському цю доповідь доручити.

— Ну, це все зайва скромність,— засміявся Крутояр.— Не треба перекладати на інших те, що сам можеш зробити. Хто, як не ти, підказав в доповіді, що досвід москвичів, златоустівців, тагільців використати треба? Я спочатку думав, що сталевар Мусадзе своїм досвідом ділитися буде, а сталевар Мусадзе взяв і розсунув ці рамки,— куди ширше видно стало. От тобі й не доповідач! І ще одне — наша вахта миру п'ятого грудня не закінчується,— розкажи про наші перспективи, про способи, якими будемо домагатися нового перевиконання плану.

В той день Крутояр говорив з багатьма робітниками. Він не нагадував і не просив виступати. Більше того, він взагалі не говорив про виступи, а просто розповів про майбутню доповідь Мусадзе. Тепер уже Крутояр був цілком певен, що обговорення буде ділове, і Мусадзе почує навіть заперечення. Але це й добре, коли буде суперечка. Тоді вже напевне збори пройдуть цікаво й плідно.

Минуло чимало часу після розмови з Мусадзе, коли Крутояр вирішив, нарешті, йти додому. Він спинився біля входу на галерею, глянув уздовж площадки на роботу всіх чотирьох мартенів, подумав, чи не забув чого зробити? Ні, здається, нічого не забув.

Він пішов до себе переодягтися й рушати додому, відсипатися після нічної зміни. Якийсь галас у кімнаті комсомольського бюро привернув його увагу, і Крутояр спинився біля дверей, прислухаючись.

— Не вмію я цього малювати, не вмію, і все,— дзвенів з-за дверей знайомий Зоїн голос.— Хай ця замітка без малюнка йде.

Вася Бражник щось бубонів у відповідь, чути було також голос Гната Зайка, але про що йде мова, Крутояр зрозуміти не міг. Тоді він прочинив двері й з'явився на порозі комсомольського бюро.

Бражник, Зайко і Зоя здивовано глянули на нього.

— Добрий день,— сказав Крутояр, підходячи до стола, на якому білів великий аркуш майбутньої газети.— Що тут у вас трапилося, товариші?

Потім глянув на газету і відчув, як обличчя його починає палати, немовби його поставили біля відкритого отвору мартена.

У другій колонці газети великими червоними літерами було написано:

«Останнє слово техніки! Сталевари Крутояр і Мусадзе винайшли пічку «буржуйку», яка працює на кисневому дутті. Товариші, ви знаєте, скільки коштує кисень?»

Вище було місце для малюнка. Крутояр уявив собі, яким буде цей малюнок, і почервонів ще густіше.

Перед появою Крутояра в кімнаті комсомольського бюро відбулася гостра розмова. Скоро після кінця третьої зміни Зайкові дали коротеньку замітку, в якій точно описувався «винахід» Мусадзе і Крутояра.

Замітку написав тихий, скромний, непомітний комсомолец Коваленко. Але все-таки Крутояр — парторг цеху. Чи треба вміщувати цей матеріал в газеті? Зайко замислився над цим питанням, і саме в цей час до нього підійшов Вася Бражник. Редактор передав замітку комсоргові. Той прочитав, і в нього аж очі розгорілися.

— Зараз Зою покличу, вона ще тут,— одразу вирішив Бражник.

— Значить... будемо давати? — все ще вагаючись, запитав Зайко.

— А чому не давати?

— Парторг же... авторитет підірвемо.

— Авторитет ми йому не підірвемо, це дурниці, а витрачати кисень на грубку він уже напевне не буде і десятому закаже.

— Все ж таки, парторг...

— А начальника цеху ми малювали? Малювали. Мене малювали? Ого, ще й не раз. Вас, правда, ще минули...

Критика на всіх поширюватись повинна. А коли ви цього не розумієте, то я саме Крутоярові пожаліюся, і він сам скаже давати замітку в газету.

— Крутояр?

— Атож.

— Ой, навряд.

— Ні, не навряд. Не така людина Семен Крутояр, щоб критики боятися.

— Та то правда,— все ще вагався Зайко,— а все-таки...

— Зараз я Зою покличу,— закінчив розмову Бражник і вибіг з кімнати, залишивши Зайка в глибокому роздумі і ваганнях.

А проте, коли Зоя зайшла до кімнати, Зайко вже розв'язав усі свої сумніви.

«Крутояр завжди закликає до критики й самокритики,— думав він,— от і є йому нагода показати своє особисте ставлення до цієї справи».

Зайкові стало навіть цікаво, і коли Зоя прийшла, в нього не було й сліду вагань. Стало навіть трохи соромно за попередню розмову з Бражником.

«Не звик ще я начальство критикувати,— думав Зайко.— Менших навчився, а от, як до Крутояра дійшло, злякався. Ні, так у мене діло не піде. Треба з такими думками кінчати».

І Гнат Якович твердо сказав Зої:

— Ось, Зою, матеріал перший сорт. Ану, намалюй їх так, щоб увесь цех сміявся!

Зоя прочитала, ледве помітно зблідла і своїми рівними білими зубами закусилла нижню губу. Вона теж бачила, як Мусадзе з Крутояром розпалювали киснем грубку, навіть засміялася тоді, але їй і на думку не могло спати малювати сталеварів.

Як образиться Крутояр, коли побачить малюнок! Він і тепер нечасто розмовляє з нею, а тоді взагалі ніколи не буде розмовляти. Ні, ні, Зоя ніколи не згодиться малювати.

— Чого ти, Зою, замислилася? — підганяв Зайко, підкладаючи їй аркуш паперу, розграфленого на колонки. У лівому верхньому кутку був заголовок «Шлак». До кількох заміток Зоя ще вчора малювала карикатури. Багато місця лишалося вільним.

Дівчина не звернула уваги на слова Зайка, здавалось, вона навіть не почула їх. Що їй робити? А коли зараз

намалювати хорошу карикатуру — от буде перевірка, яка людина Крутояр.

Зоя швидко, яскравими червоними літерами, намалювала заголовок, поставила після останнього слова здоровенний, схожий на перевернутий гак від порталного крапа, знак запитання й знову спинилася.

Ні, раз вона взялася, то треба справу доводити до кінця. Зараз, коли треба було малювати обличчя і постать Крутояра, їй стало дуже незручно і соромно.

З карикатурою нічого не вийшло. Здивовані Бражник і Зайко вражено дивилися й не впізнавали роботи Зої. Ні схожості облич, ні точності ліній, яка завжди була в Зоїних карикатурах. Ніби підмінили дівчину.

— Не вийшло,— сказала Зоя, різкими рухами стираючи гумкою намальоване.— Зараз спробую наново.

Але й на цей раз вийшло не краще. Пузатий балон кисню закрит собою постаті Крутояра і Мусадзе, шланг ніби переламався в кількох місцях. Зоя зовсім розгубилася. Вона чесно хотіла намалювати хорошу карикатуру, старалася, і все-таки нічого путнього з того не виходило.

— Не зможу я цього намалювати, не зможу, і все,— вигукнула вона, втретє стираючи намальоване.— Хай ця замітка без малюнка йде.

— Як же це без малюнка? — розвів руками Зайко.

— Не можна без карикатури, ніяк не можна,— заявив Бражник.

І саме в цю мить Крутояр з'явився на порозі.

Зоя почервоніла і низько нахилилася над газетою. А Крутояр прочитав підпис, глянув на Бражника, на Зайка, на Зою. Йому було соромно за себе і Мусадзе.

В газеті все правильно написано, нічого не заперечиш. Але як це він сам, парторг цеху, не подумав про те, що робить? Звичайно, в тому балоні були тільки залишки кисню, і все це дрібниці, але коли всі почнуть розпалювати за допомогою кисню печі, то, мабуть, ніколи не вдасться навести лад у мартенівському цеху. І поруч із збентеженням десь у глибині душі Крутояр відчув задоволення. Смак до критики з'явився в робітників-мартенівців, а значить, і хиби можна буде скоро подолати. Але ці міркування загальні, а от коли на тебе намалюють карикатуру, та ще смішну, то вона, напевне, не може принести ніякої радості.

«Весь цех днів зо три сміятиметься»,— з сумом подумав Крутояр.

Він уже цілком оволодів собою і бачив, що Зайко поглядає на нього хитро, чекаючи першого слова, а Вася Бражник, видно, думає про те саме, тільки вдає, ніби зараз газета його не дуже цікавить. Тільки Зоя, видно, збентежена вкрай, нахилилася над газетою і підмалює якусь літеру.

— От і я потрапив у «Шлак»,— сказав Крутояр, і всім зразу стало легше на серці.— Правильно написано. І як я тоді не подумав? Нічого, це буде мені добра наука.

— Я боявся, щоб авторитету вашого не підірвати,— сказав Зайко, мружачи очі,— потім вирішив: не підірву.

— Авторитету цим підірвати не можна,— відповів Крутояр,— а мене воно навчить. Тут нема про що думати. Все правильно, хоч і гірко.

Крутояр різко змінив тон:

— А чого ж малюнка немає?

— Щось не виходить він у нашої Зої,— сказав Бражник.

— Звичайно, на парторга цеху, на начальство рука не підіймається,— ехидно додав Зайко.

Ніби рожева тінь пройшла по обличчю Зої і зникла. Ніхто, крім Крутояра, навіть помітити нічого не встиг. Вона ледве почула, що сказав Зайко, глянула на нього й нічого не відповіла.

— Спробуй ще раз, Зою,— сказав Бражник,— можеш просто з натури малювати.

— Авжеж,— сказав Крутояр,— вам мед і ложку, ще й натура потрібна. А може, Зою, і справді рука не піднімається?

Він запитав це різко, пильно дивлячись на дівчину, і вона раптом обурилася,— як він міг подумати таке? Чому він думає про неї завжди так погано?

— Зараз буде малюнок,— крізь зуби сказала вона.— Ви можете йти, мені оригінал непотрібний.

— Тоді я піду,— сказав Крутояр.

Розмова ця, цілком природно, не приносила йому особливої приємності. Опинитися в такому смішному становищі перед усім цехом, перед Зоєю було дуже прикро. І він поспішив швидше вийти з кімнати комсомельського бюро.

— Значить, можна вішати газету? — запитав на-
вздогін Зайко.

— Недоречне запитання. Звичайно, можна, — відпо-
вів Крутояр і зачинив за собою двері.

На цей раз малюнок удався. Останні Семенові слова
ще дзвеніли дівчині у вухах. Зараз вона ненавиділа Кру-
тояра. Карикатура була готова за десять хвилин. Мусад-
зе і Крутояр, як живі, стояли біля балона з киснем і
втикали в грубку шланг.

— Готово, — сказала Зоя, кинула олівець і відійшла
від стола.

— Здорово, — похвалив Вася.

— А спочатку щось не виходило, — нічого не хотів
забути Зайко.

— А зараз вийшло, — різко відповіла Зоя.

Зайко попросив зробити ще два малюнки, взяв готову
газету і вийшов. Зоя теж хотіла йти, але Вася Браж-
ник зупинив її.

— Сідай, Зою, я з тобою поговорити хочу, — сказав
він, і дівчина сіла на стілець, не розуміючи, про що буде
йти мова.

— Слухаю.

— Чому ти не комсомолка? Ти мені на це запитання
можеш відповісти?

Вася Бражник дивився на дівчину серйозно й уваж-
но. Але чи може вона на його запитання відповісти —
це ще невідомо. Зоя подумала мить, а тоді ска-
зала:

— Не знаю.

— От і я не знаю, — вів далі Вася. — Роботу ти таку
ведеш у газеті, що багато комсомольців мусили б на
тебе рівнятися. Невже ти сама ніколи не думала, чому
ти не в комсомолі?

— Одверто кажучи, не думала, — призналася Зоя. —
Мені здавалося, ніби всі ми однакові... от газету ви-
пускаємо.

— А ти подумай, — сказав Бражник. — Мені, мабуть,
раніше треба було б з тобою поговорити, але й сьогод-
ні не пізно. Ти й тепер уже комсомольську роботу вико-
нуєш, газета тебе до комсомолу приводить, інакше й
бути не може. Ти подумай про це.

— Я подумаю, — сказала Зоя, і на тому розмова
скінчилася.

Зоя вийшла на галерею, біля свіжої газети стояли люди, чути було веселу розмову і сміх. Дівчина підійшла ближче. Зараз вона вже трохи шкодувала, що так вдало намалювала Крутояра.

Але слухаючи розмови біля газети, Зоя раптом з радістю зрозуміла, що ця замітка й карикатура в газеті не тільки не підривають авторитету Крутояра, але роблять його для всіх робітників цеху ще ріднішим.

Семен вийшов із цеху і біля дверей зустрів Ковальова. Парторг ЦК на ходу привітався до Крутояра, хотів пройти, не спиняючись,— його вже чекали в пресовому цеху,— але глянув на Семенове обличчя й притишив ходу.

— Що там таке трапилось? Чого такий стурбований?

Крутояр спідлоба глянув на Ковальова і вирішив, що розповідати все одно доведеться чисто все, значить, нічого з цим ділом зволікати.

Він почав говорити, спочатку ніби тягнути з себе слово за словом, а далі все вільніше й вільніше. І чим далі він розповідав, тим веселішим ставало обличчя Ковальова. Нарешті, парторг не витримав і одверто розсміявся.

— Значить... киснем... грубку... киснем...— сміявся він, хусткою витираючи очі.— Нічого не скажеш, здорово придумано! І в газеті тебе не помилували! От молодці!

Ковальов витер очі, перестав сміятися і споважнів.

— От тепер я за мартенівців спокійний,— сказав він.— Газету, видно, у вас поставлено добре. А дуже переживати з цього приводу я тобі не раджу, хоч вдруге розпалювати «грубку» киснем не раджу теж.

Він лукаво усміхнувся і продовжував:

— І ще я дуже радий за тебе, Крутояр. Значить, ти в роботі своїй нітрохи не відірвався від своїх товаришів, коли можуть вони тебе критикувати отак весело, просто, по-дружньому. Це велике діло, не забувай цього, Крутояр. А зараз іди спати. Завтра сам сміятимешся. Бувай.

Він повернувся і поспішив у пресовий, залишаючи вкрай здивованого Семена, який не зразу зміг збагнути, як дійшов парторг до таких несподіваних висновків.

Повернувшись додому, Зоя взяла портрет Крутояра з шухляди й поставила на стіл. Кілька хвилин дивилась на нього, тоді потяглася до газети, почитала й замислилась. Розмова з Васею Бражником пригадалася їй.

Справді, чому вона не комсомолка?

Вася каже правду: вона вже давно поруч з комсомольцями виконує комсомольську роботу. Вона полюбила газету і, мабуть, ця робота багато в чому змінила її саму. Тепер вона вже не може обмежитися тільки своїми домашніми інтересами та роботою на крані. Їй до всього є діло. Вона не може байдуже пройти повз найменший непорядок у цеху...

«Чому ж так сталося? — думала Зоя. — Того навчила мене газета, комсомольці, всі мої друзі і, мабуть...» — відповіла дівчина на свою думку.

Зої захотілося малювати. Олівець швидко забігав по папері. Вона малювала знайомі обличчя робітників-мартенівців. Вони заливали важкою розплавленою сталлю горлянку потворі війни. Радянська сталь билася за мир! Руки сталеварів були точні й виразні. Адже Зоя малювала те, що було дороге і знайоме їй з дитинства. Вона виросла біля заводу...

Пізня ніч висіла над Красногоркою. Тиша стояла в маленькому будиночку. Ясно чути було, як у третій кімнаті повільно дихає старий Сахно.

Зоя обережно склеїла великий конверт, вклала туди малюнок, написала коротенького листа і все це поклала перед собою.

Поміркувала ще кілька хвилин, а тоді взяла ручку і рішуче написала на конверті:

«Москва. Редакція журналу «Крокодил».

А портрет Семена Крутояра так і залишився стояти на столі.

Розділ двадцять дев'ятий

Не тільки Сандро Мусадзе готувався до наступних партійних зборів. Начальник цеху Андрій Прохорович Білозуб все частіше думав про них, і дуже йому хотілося, щоб збори ці стали розмовою бійців перед вирішальним боєм.

Цех стоїть зараз перед серйозним іспитом. Після робочого колеса треба буде дати метал для величезної деталі — гідрвала турбіни. Треба буде відлити зливки сталі, кожен вагою в двісті тридцять тонн. Це значить, що весь цех, усі чотири мартени повинні будуть працювати разом, точно, і дати сталь однакового хімічного скла-

ду. А коли вдасться четвертого грудня відлити цей велетенський зливок, то це будуть останні тонни сталі в рахунок річного плану. Значить, зобов'язання мартенівців, узятє, коли ставали вони на вахту миру, буде перевиконане.

За своєю звичкою все перевіряти й аналізувати, Білозуб і тут усе продумав і ясно побачив, що сам один, без Крутояра, всього партійного бюро, комуністів цеху, на решті, без цієї уїдливої газетки (до якої начальник цеху і досі ставився неприязно), ніколи не було б такого успіху.

«Чому так сталося?» — думав Білозуб.

І яку б сторону життя цеху не брав начальник, в яку б шпаринку не заглядав, виявлялося, що Крутояр уже побував тут раніше, і не просто побував, а доручив комусь із комуністів наглядати за кожною, хай навіть зовсім незначною роботою. І не просто доручив і забув, а систематично перевіряв, як виконує комуніст свої обов'язки. Так було, наприклад, коли почали затримуватися аналізи в експрес-лабораторії. Не набагато, хвилини на дві-три, Крутояр помітив це раніше від начальника цеху і попросив Зеленського перевірити роботу лабораторії. Так було, коли з шихтного двору на початку зими почали подавати до мартенів мокру шихту. Дрібниця, здається, а вона дуже впливає на роботу печі. Поки Білозуб дав відповідний наказ, Гнат Якович Зайко сам, навіть без доручення Крутояра, вжив заходів, щоб до мартенів подавалися тільки сухі матеріали.

І так на кожному кроці Білозуб почував надійну допомогу партійної організації, і працювати йому ставало все легше.

І тоді виявилось, що в нього є можливість не тільки розв'язувати адміністративні й повсякденні технічні питання, але й подумати про дальші шляхи розвитку радянської металургії. Начальникові цеху вже хотілося поставити спеціальні досліди і точно визначити, чому в сталі з'являються фльокени — найтонші тріщинки в глибині металу. Думав він і про нову машину, яка мала б замінити лопати підручних сталеварів. Мріяв про виготовлення великих злиwkів сталі під вакуумом, в безповітряному просторі, коли метал швидко і певно позбавляється всіх газових бульбашок, які позалишалися в ньому. Багато про що думав Білозуб. І думки його були

не безпідставними — він добре бачив, що з таким колективом можна здійснити найсміливіші мрії.

Білозуб розумів, що партійні збори скликаються саме перед цією роботою не випадково. Він бачив — Крутояр хоче підвести до них колектив цеху, щоб підбити перші підсумки, а головне — скерувати увагу всіх комуністів на виготовлення зливка для гідрвала, на іспит.

Останніми днями, вже після того, як карикатура на Крутояра з'явилася в газеті, Білозуб якось зустрів парторга на галереї й першим ділом сказав:

— Бачив ваш портрет у газеті. Добре намальовано. Крутояр почервонів.

— Як заробив, так і намалювали.

— Правда ж, приємно? — спитав Білозуб.

— Ні, дуже неприємно, — щиро відповів Крутояр, і вони обидва розсміялися.

Після того вони розійшлися, і розмови більше між ними не було. Але то не біда, Білозуб знає, як виступити на партійних зборах.

Треба, щоб усі знали — невиконаним залишиться зобов'язання вахти миру, якщо четвертого грудня не віділлють великого зливка. Це останні збори перед боєм, — так він і скаже.

Матвій Дорош чекав цих зборів, мабуть, ще напруженіше, ніж начальник цеху. В цей день він мав стати перед комуністами, які будуть обговорювати, чи гідний він бути кандидатом партії. Вже три рекомендації, анкети і заяву давно передано Крутоярові, вже відбулося засідання бюро і там ухвалили рекомендувати прийняти товариша Дороша в кандидати партії. Все ніби добре, а Матвій Денисович увесь час хвилювався і навіть трохи боявся цих зборів.

Ось так доведеться вийти йому, стати перед усіма, і кожен комуніст буде думати: а що за людина Матвій Дорош, як він живе, як працює, як виховує своїх дітей, як вчиться? Цей останній пункт особливо непокоїв сталевара. Коли після зміни він підійшов до Зеленського і запитав, чи дасть майстер йому рекомендацію, той відповів:

— Дам. Комуністом бути ти гідний, тільки мало вчишся, а через те й лишився підручним до сорока років.

Але раз Зеленський все-таки рекомендує його, значить — не все пропало. Може, і справді мало вчиться Дорош. А коли йому вчитися накажете? У нього сім'я

велика, на всіх заробити треба, а з хлопчиками, знаєте, скільки мороки?

На всі ці запитання Дорош, звичайно, відповіді не міг, та й ніякі відповіді не могли виправдати його.

Адже ж усі комуністи, а також багато і безпартійних, вчиться. Кожного дня в кабінеті технічної освіти працює політшкола, чи технічні курси, або ж технічна консультація, і проводить її часто сам начальник цеху. Сандро Мусадзе, який по партійній лінії відає всім навчанням у цеху, організує всіх у гуртки. Дорош досі відмовлявся, діти, мовляв, четверо синів, зайнятий. От тобі й маєш наслідки. В рекомендації Зеленьського чорним по білому написано:

«Під час перебування в кандидатах товаришеві Дорошу треба наполегливо вчитися, щоб стати культурним, політично й технічно грамотним членом партії».

Другу рекомендацію дав йому сталевар Анциферов, і все повторилося з самісінького початку. І цей написав у рекомендації про потребу вчитися. Договорилися вони, чи що?

З важким серцем ішов до Крутояра по останню, третю рекомендацію Матвій Дорош. Зараз пізно вже — коли почав, то відступати не можна. Матвій Дорош вчитиметься, напевне вчитиметься, — так він і скаже на зборах.

У такому настрої Матвій Денисович зайшов до Семена Крутояра. Він трохи поговорив із Степанидою Петрівною, потім зайшов у другу кімнату, де був Семен.

Той сидів біля стола і робив виписки. Весь стіл було завалено книжками, підручниками, брошурами, — деякі з закладками, а деякі просто розкриті на потрібній сторінці. «Філософський словник» — прочитав Дорош на корінці однієї книжки... Чи зуміє він, Дорош, бути таким, як Мусадзе, як Семен, як комсомольський секретар?

Матвій Денисович вирішив розповісти про свої сумніви. Крутояр вислухав його і засміявся.

— Добре, що ви про це думаєте, Матвію Денисовичу, — сказав він. — А раз думаєте, то й зробити напевне зможете. Рекомендацію я вам напишу, але зауваження про потребу вчитися там теж буде. Отож, ви на мене не ображайтесь, а, не гаючи часу, починайте вчитися. Я вам допоможу.

Дорош важко зітхнув, — таки, видно, весь цех думає, що відстала людина Матвій Денисович. Узяв рекомендацію, подякував і пішов.

Хто виною тому, що він уже зо два десятки років працює за підручного сталевара, а не вибився вище? Невже він, справді, така нездатна, темна людина і навіть сталеваром бути не може?..

Розмовляючи з Дорошем, Крутояр весь час думав про те, чому саме зараз його підручний вирішив вступити до партії. Мабуть, ця думка зародилася там, біля печі, коли Дорош вперше став придивлятися до роботи Мусадзе не як сторонній спостерігач, а з гарячим бажанням перейняти все краще і застосувати в себе в бригаді. Він учився у комуніста Сандро, переймав його прийоми роботи, його ставлення до праці, до життя. А потім уже і до його, Дороша, роботи почали придивлятися інші підручні, стали в нього вчитись. І йому захотілося стати в один ряд з передовими людьми цеху, з комуністами. Це і привело Дороша до партії.

Дорош пішов. Семен знову взявся до книжки, коли знову почув — Степанида Петрівна відчиняє вхідні двері, просить витирати ноги...

Прийшов Ісса Гаглоєв, підсів до Семена і, блискаючи чорними очима, таємничим голосом вимовив:

— Май на увазі, на зборах я із Зайка котлету робитиму. Семен засміявся.

— Чому ж така таємничість?

— Щоб він не дізнався.

— А як дізнається, то що буде?

— Нічого, звичайно,— засміявся й Гаглоєв,— але так краще. Зроблю з нього котлету, навіть не одбивну, а рублену,— ці кулінарні порівняння йому дуже подобалися, і він повторив:— Так, рублену!

— Чого це ти нині такий кровожерний? — запитав Крутояр.

— Дивись! — Гаглоєв витяг з кишені блокнот.

Він мав пристрасть виписувати собі до блокнота інтересні дані і, ведучи бесіди з робітниками, вміло їх використовував. На цей раз він добре проаналізував газету «Шлак», два дні рився і вивчав усе, що було вміщено в ній за три місяці, зробив багато виписок, узагальнив і з'явився до Крутояра.

— Дивись, скільки часу наш цех витратив недоцільно,— показав першу цифру Гаглоєв.— Коли б ми використали весь цей час добре, то могли б виконати план до першого грудня. Ясно?

— Ясно. А причому тут Зайко?

— Чекай. Він редактор газети?

— Правильно.

— А зверни увагу — найбільше часу ми втрачаємо через роботу шихтового прогону. Хто там майстер?

— Зайко.

— Правильно,— в свою чергу сказав Гаглоєв.— Так от я тебе питаю, чому це, коли пишуть у «Шлак» про роботу шихтовиків, то матеріал з'являється в «Мартенівці», в серйозній газеті? На Зайка вже сто карикатур намалювати треба, щоб він працював краще. От дивись, я все пописував.

Семен побачив, що Гаглоєв усе зробив методично.

— Критики боїться товариш Зайко,— вів далі Ісса,— боїться, щоб у цеху не посміялися з нього. Дивись ти, який хитрий! А зовні може здатися, ніби шихтовики в нас найкращі.

«Це й справді важливий матеріал,— подумав Крутояр.— Саме тут ще дуже багато невикористаних можливостей. Рoste у нас Ісса,— він з задоволенням подивився на чорнявого поривчастого агітатора.— Час його вже з кандидатів у члени партії приймати».

Настав вівторок, день, коли мали відбутися партійні збори.

Сандро Мусадзе зустрів його і сказав:

— Доповідь готова.

Білозуб при зустрічі дуже ввічливо попередив:

— Я попрошу наприкінці обговорення дати слово мені. Цілком правильно, що партійні збори відкриті, вони приносять хороші наслідки.

Ісса Гаглоєв зразу ж повторив, потрясаючи блокнотом:

— Зайка — на котлету!

Майстер Зеленський підійшов і сказав:

— Коли Дороша приймати будемо, треба особливо наголосити на необхідність для нього вчитися.

Вася Бражник таємниче промовив:

— Стюпа Васькін рекомендацію в партію просить.

Багато розмов, сотні запитань чув у той день Крутояр.

В червоному кутку було людно й весело. Це — відкриті партійні збори, і весь цех, кожен робітник може сюди прийти.

Крутояр вийшов на сцену, оглянув зал. Завжди в таку хвилину він надзвичайно гостро відчував слово — партія.

От зібралися сюди вони, комуністи мартенівського цеху, щоб вирішувати найважливіші державні справи, а за ними прийшли і безпартійні робітники, і всі разом вони — незборима сила, яку веде організація, партія, об'єднана одною великою комуністичною ідеєю, залізною дисципліною, незламною волею.

А складається ця сила із звичайних простих людей. Кожного тут знає Семен Крутояр в обличчя. Ось перед ним суворе, із зсунутими на лоб окулярами обличчя Білозуба; ось рішуче стиснуті губи Гаглоєва; далі ніби намальоване обличчя Мусадзе, вусики його сьогодні здаються ще тоншими; а там Олексій Михайлович Ковальов зі своєю вічною люлькою, — на зборах курити не можна, а він погашену люльку не виймає з рота; поруч з ним схвилюваний Дорош; далі на диво споважнілий за останній час Стьопа Васькін, а поруч з ним Зоя. Що це в неї на грудях? Комсомольський значок. Правильно, так і повинно було бути.

Крутояр оглянув збори, всіх своїх друзів, згуртованих тепер у єдиний колектив, і сказав:

— Товариші! Партійні збори оголошую відкритими. Які будуть пропозиції щодо президії.

Розділ тридцятий

Олексій Михайлович Ковальов вважав своїм святим обов'язком допомогти Морозу уникнути браку при відливанні нового колеса. Начальник сталеливарного цеху нервувался, смикав людей суперечливими наказами і, здавалося, зовсім зневірився у своєму вмінні відлити робоче колесо.

Парторг довго думав над тим, чому Мороз зазнав невдачі, і прийшов до певного висновку. Так сталося тому, що Мороз одноосібно готував і провадив відливку, нехтуючи досвідом великого колективу робітників, не радячись з комуністами. Коли б не він один, а багато очей стежило за тим, як формується колесо, ніколи не пішов би в землю метал.

Ще й інше міркування приходило в голову Ковальову. Мабуть, це сталося також і тому, що Мороз відмежувався від роботи найдосвідченіших формувальників і все

взяв на себе. Адже відомо, що, наприклад, досвідчена медсестра робить уколи краще і певніше, ніж лікар. Кожен майстер найсильніший у своїй галузі.

Ці роздуми Ковальова перервав прихід Хорошка й Сахна. Головний інженер мав трохи збентежений вигляд,— він ще не знав, для чого Сахно запросив його сюди. Зварювач, навпаки, здавався дуже веселим, хоча ніяких підстав для веселощів у нього, на думку Ковальова, не було.

— Я вам щось сказати хочу,— промовив Сахно, і головний інженер навіть здивувався, почувши його голос, такий він був веселий і збуджений,— і хай це між нами...

Хорошко глянув на зварювача здивовано, жестом запрошуючи його до свого кабінету.

— Не хотів я вас при директорові підвести, Микола Івановичу, а товариш Ковальов мусить знати,— сказав Сахно, тільки-но вони зайшли в кабінет і причинили двері.— Де в нас непровар? Гляньте.

І показав Хорошкові плівку. Головний інженер і парт-орг уважно на неї подивилися і нічого не зрозуміли.

— Ясно де. Ось тут. У шві.

— А хто це місто варив? Згадайте.

Хорошко мить думав, згадуючи, і потім раптом ніби вибухнув, нестримно, весело розсміявся.

Ковальов глянув на нього здивовано.

— Михайле Гнатовичу, дорогий мій! Слово честі, більше ніколи не візьму в руки електрод,— сказав Хорошко.

Сахно милостиво всміхнувся у свої пожовклі від тю-тюну вуса.

— Правильно,— поблажливо, як старший до меншого, сказав він.— От я завтра зварю шов, і тоді вже хоч ампулою світить, хоч гарматою стріляйте, буде, як дзвінок.

Ковальов зрозумів: непровар був саме в тому місці, яке зварював головний інженер. Він усміхнувся, глянувши на зняковілого Хорошка, і сказав:

— Тепер усе ясно, товариші, аж на душі легше стало.

Коли Сахно й Хорошко вийшли, він витяг блокнот і червоним олівцем закреслив один з багатьох пунктів, про які треба було подумати. Але під закресленим пунктом стояв другий. Ковальов поставив біля нього великий знак запитання, підвівся і пішов у сталеливарний цех.

Він походив по прогонах, подивився на роботу формувальних машин, прикинув, як це буде виходити, коли формувати на них частини статора, потім прийшов до кесона, де вже закінчували складати зі стрижнів форму другого колеса, до всього уважно придивився і тільки тоді рушив до кабінету начальника цеху.

Мороз зустрів його непривітним поглядом. Парторг, напевне, прийшов читати йому нотацію за невдачу з колесом, пояснювати важливість цього замовлення, ніби Василь Трохимович Мороз усього цього не знає й не розуміє.

Ковальов прийшов саме тоді, коли Мороз зібрав до себе в кабінет начальників прогонів і бригадирів, щоб дати їм відповідні вказівки, а деяким винести догану. Коли Ковальов зайшов, ця процедура була саме в розпалі, і зразу зупинитися Мороз не міг. Присутність Ковальова не заспокоїла його, а, навпаки, роздратовала ще більше, і вся розмова набрала нервового, майже істеричного тону.

Парторг слухав мовчки, до розмови не втручався, даючи Морозові повну можливість керувати так, як він хоче. Це спокійне, байдуже мовчання ще більше дратовало Мороза, і догани сипалися на всі боки.

Нарада закінчилася скоро, всі начальники прогонів і бригадири розійшлися у важкому, похмурому настрої. Ковальов і Мороз лишилися в кімнаті сам на сам.

«От зараз воно й почнеться,— думав Мороз, спідлоба поглядаючи на Ковальова і вже шкодуючи, що не стримався і вів нараду в такому різкому тоні.— Найліпше було б, якби вигнали мене геть, раз і назавжди. Не начальник, а якась баришня істерична»,— самокритикувався Василь Трохимович.

А Ковальов усе мовчав, попихкуючи своєю довгою люлькою, видно, щось обдумував, а говорити не поспішав. Мороз не витримав перший:

— Я вас слухаю, Олексію Михайловичу,— різко, ніби бажаючи розпочати сварку чи дуже гостру розмову, сказав він.— Пробачте, часу в мене небагато, треба до кесона йти, а то, чого доброго, й друге колесо в землю піде. Я зараз усе сам перевіряю. Ні на кого в цеху покластися не можна. Просто жах!

Ковальов випустив густий клуб диму, на мить зовсім заховався за ним і сказав:

— Це, справді, погано, коли покластися ні на кого.

— Ви прийшли мені співчувати чи у вас є які інші справи? — Морозові хотілось дізнатися про мету приходу парторга. Йому здавалося, ніби тут має бути прихована якась велика несподіванка, а може, й неприємність.

— Ні, я прийшов поговорити про те, чим вам можна допомогти,— відповів Ковальов.— Як ви гадаєте, чи не краще буде, коли перевірятимете не ви, а хтось інший?

— Ви хочете сказати, що мені краще зразу піти з поста начальника цеху? Я вже говорив про це директорові. На жаль, він не погоджується.

— І цілком правильно робить. Ви напевне можете провести цю роботу. Раджу вам у паніку не впадати, бо це до добра не доведе.

«Так я й знав — нотацію читати прийшов»,— подумав Мороз.

— Ось ви взялися все робити самі,— казав далі парторг.— Цілі дні біля кесона, за кожним рухом крана стежите, мало не формуєте самі. Думаєте, так буде краще?

— Напевно,— відповів Мороз,— я за все відповідатиму сам.

— А хто відповідатиме за роботу цеху, про яку ви зараз зовсім забули? Хіба весь цех тільки й робить одне колесо?

Справді, робота інших прогонів цеху перестала цікавити Мороза, і це вже позначилось на програмі. Для нього зараз існувало тільки одне завдання — відновити свій авторитет, відлити робоче колесо й сказати: «Його зробив я, Мороз».

— Усі інші роботи, які виконує цех,— продовжував Ковальов,— потрібні заводові не менше, ніж колесо. Коли ви віділлете колесо за рахунок зриву іншої, не менш важливої роботи, то буде не краще, а гірше.

Мороз розгубився. Він не знав, як можна відповісти парторгові. Невже Ковальов не розуміє — начальник цеху просто не може думати про щось інше, поки те колесо не відлите, поки ганебна пляма не змита з його блискучої репутації ливарника. Але Ковальов саме про це прийшов говорити з Морозом.

— Я прийшов не докоряти вам і не вказувати;— говорив далі Ковальов,— а порадити й допомогти. От ви сказали, ніби ні на кого вам покластися. Хіба це правда? Ні, неправда. Ви злякалися першої невдачі і зараз просто боїтеся комусь таку роботу довірити, намагаєтесь зробити

все самі, засмикали всіх командирів цеху. Ось при мені ви дали з десяток доган, а вони майже всі незаслужені...

— Я їх у наказ не записую...

— Тим гірше. Коли вже даєте догану, то записуйте, або зовсім не давайте. Нам з вами зараз треба зробити так, щоб ви не нервувалися і щоб люди теж заспокоїлися. Ми вже знаємо, чому трапилася невдача з першим колесом, знаємо, як цієї невдачі уникнути, що і де треба зміцнити, більше того — ми вже це зробили. Значить, зараз головне — не зробити якихось інших помилок, а для цього потрібно — холоднокровний роздум, розрахунок і спокій.

— Не можете ви мене зрозуміти, Олексію Михайловичу, — раптом дуже просто й широко сказав Мороз. — Та коли в мене ще друге колесо в землю піде, то я не зможу людям у вічі дивитися. Всі говоритимуть: «Он той невдалий ливарник Мороз, який не дав заводові вчасно виконати завдання партії і народу». Та хіба можна це пережити?

— Коли б після кожної невдачі люди руки опускали, то хто б виконував відповідальні завдання на заводах?.. Я хотів вам дати одну пораду. Є у вас тут начальник формовки Котов, — він саме зараз на кесоні й працює. Ви його підмінили зовсім, самі даєте всі розпорядження, аж до того, як ставити гачки. Я пропоную: будемо приходити разом до кесона тільки один раз, о восьмій годині ранку. А Котов хай керує весь день. Ранком перевіримо його роботу, з нього спитаємо й підемо. Коли робитиме він щось не так, вкажемо.

— А коли знову буде брак, то лятимуть мене і відповідатиме не Котов, а я, Мороз.

— Готовий цілком поділити з вами відповідальність. Коли хочете, можу написати про це заяву.

Мороз не міг зрозуміти, жартує Ковальов чи ні. Тепер він ясно бачив, що парторг має рацію і що нічого путнього з такої роботи не вийде. Морозові навіть спитати ні з кого, всіх він сам підмінив, даючи найдрібніші вказівки. І тепер хоч би що трапилося в кесоні, для всіх є готова відповідь — так наказав товариш начальник. Котов справді тільки ходить і дивиться, як начальник за нього працює.

Мабуть, треба зробити так, як радить Ковальов.

А що, коли знову брак? Це запитання повторювалося весь час, і відповіді на нього Мороз не міг. Ні, мабуть-

таки треба погодитися з Ковальовим. Тільки хай він точно приходить щодня і разом з Морозом стежить за роботою Котова. Так буде краще і надійніше.

Мороз навіть повеселішав. Він сказав про свою згоду Ковальову.

— От і чудесно,— доброзичливо сказав той.— Тепер дайте наказ Котову, а завтра о восьмій ми вже будемо біля кесона.

Мороз подзвонив. Котов зайшов через кілька хвилин. Начальник цеху коротко розповів інженерові про його обов'язок, нагадав про відповідальність.

— Пробачте, Василю Трохимовичу,— сказав Котов,— у ваших словах для мене нема нічого нового. Це моя нормальна робота. І не робив я її тому, що ви стали на моє місце і на місце бригадира. Ми вам наказувати не можемо. А про відповідальність я знаю і готовий відповідати за свою роботу.

Інженер явно повеселішав.

— Щодня о восьмій годині ми з товаришем Ковальовим будемо приходити до вас контролювати вашу роботу.

— Прошу,— Котов глянув на Ковальова, вже розуміючи, звідкіля вітер.— Я тільки прошу заборонити будькому втручатися в мої дії і відмінити мої розпорядження. Бо коли командують двоє або троє, то чіткості й точності ніколи не буде.

— Добре,— сказав Мороз, ясно розуміючи, що має на увазі Котов.

— Мені можна йти? — запитав Котов.

— Так.

Інженер вийшов.

— Хороший хлопець,— сказав Ковальов.— Він, мабуть, справиться, хоч допомагати йому і контролювати його треба неодмінно.

— Так,— підкреслив Мороз,— неодмінно.

Ковальов попрощався й зібрався йти. Від дверей уже він сказав:

— Значить, завтра о восьмій, Василю Трохимовичу. Тільки дуже прошу вас, в інші години до кесона не підходьте.

— Договорилися,— весело відповів Мороз.

Ковальов вийшов. Начальник цеху сів до стола і, відчувши, як на серці йому стало спокійніше, взявся до роботи. А за останній час справ набралось чимало. Правду

говорив парторг: ще трохи — і вся програма провалиться. Ні, не можна про неї забувати. Робоче колесо, коли порівняти до ваги всього литва, яке випускає цех, не становить і одного процента.

Мороз працював швидко, з захопленням, викликав інженерів, майстрів, видавав накази. Він знову керував цехом. Так тривало години з чотири. Незадовго до обідньої перерви Василь Трохимович відчув, що не може всидіти на місці. Він мусив, негайно мусив знати, як ідуть справи в кесоні, чи все там правильно робиться, чи не помилився десь Котов.

Згадав свою умову з Ковальовим і вирішив не йти. Цього вирішення вистачило ще на годину. Більше витримати Мороз не зміг.

«Піду, гляну, навіть нічого йому не говоритиму, тільки гляну, переконаюся, чи все там гаразд, і повернуся назад».

До кесона він підійшов крадькома, дивлячись зовсім в інший бік, ніби робоче колесо його зовсім не цікавило. Котов побачив його відразу ж, усміхнувся, але теж удав, ніби не помічає. А тимчасом Мороз ходив довкола кесона, і все незручно було йому глянути вниз.

Так тривало, мабуть, хвилин з десять, а потім Котов почув голосний баритон начальника:

— Куди ви опускаєте? Куди ви опускаєте? Клин, клин підставити треба, клин!

Саме в цю мить підручний уже підставив клин під стрижень, який поволі опускався, висячи на гаку крана. Котов глянув на Мороза, вилаявся про себе, але промовчав. Незручно було різко розмовляти з начальником при людях. Тому Котов швидко виліз по залізній драбинці з кесона і за мить уже стояв перед Морозом. Всередині йому все клекотіло від обурення, але він стримувався.

— Я мушу нагадати про нашу умову, — тихо сказав він.

— Яка до дідька умова! Я — начальник цеху! Дивіться, дивіться! Гей, бригада...

— Ану, ідіть звідсіля... геть! Негайно! — все ще стримано, але підходячи вже до останньої грані, сказав Котов.

Мороз остовпів. Так з ним ще ніхто ніколи не говорив.

— Я вас зараз вижену з роботи!

Вони говорили тихо, не підвищуючи тону, і від того вся розмова набувала особливого напруження.

— Прошу,— відповів Котов,— а поки наказу ще немає, відійдіть від кесона.

І, демонстративно повернувшись спиною до начальника, почав спускатися по тоненьких залізних щаблях драбинки вниз, до жовтих, добре випалених стрижнів, уже опушених краном.

«Відсутня елементарна дисципліна в цеху, розпустилися,— накачував сам себе Мороз, швидко крокуючи до свого кабінету.— На авторитет мій не зважають! От напишу наказа. Директор мене підтримає... він за порядок...»

Спочатку він ішов дуже швидко, потім хода його уповільнилась і до свого кабінету він прийшов уже зовсім не поспішаючи. Сів до стола, взяв чистий аркуш паперу, написав зверху: «Наказ» і замислився.

«От який характер виявився у цього Котова! Зовні такий непоказний білявий хлопець, з довгими, теж білястими віями і круглим обличчям, а, дивись ти, який колючий! Скільки йому може бути років? Мабуть, близько тридцяти. Молодий, а як зі старшими розмовляє! Ні, за таке неодмінно треба карати. Виганяти — це, мабуть, занадто, а догану записати треба».

Мороз знову взяв олівець, написав: «Параграф перший» і знову завагався.

Завтра прийде Ковальов, спитає, за які провини Котову винесли догану в наказі. Що він тоді відповідатиме? Доведеться признаватися в порушенні умови. Неприємно. Ніби по руках і ногах зв'язав сам себе Василь Трохимович. Ніколи в житті ще з ним такого не було.

Та невже ж так нічого Котову й не буде за його зухвале ставлення до начальника цеху? І нащо вирішив Мороз піти до того кесона? От скільки тепер неприємностей. Вилаяли його, вигнали...

Мороз відчув себе ображеним. Знову взявся був писати наказ і знову покинув, більше того, подер папірець і викинув у кошик. Нічого тут не можна зробити.

Ранком він точно о восьмій з'явився біля кесона і здаля побачив Ковальова, який, попихкуючи люлькою, ішов від мартенівського цеху, пробираючись між порожніми виливницями. Котов був ввічливий, стриманий, уважно вислухав усі вказівки начальника цеху, записав, подякував. Робота йшла добре. Морозові стало навіть трохи прикро,— без нього, а так усе точно.

Коли вони відійшли від кесона, Ковальов сказав:

— Добрих інженерів ви виховали, Василю Трохимовичу. Молодець Котов, по-моєму, він успішно справиться з цією роботою.

— Я його не виховував,— буркнув Мороз.

— Як же не ви? П'ять років у вас працює. У кого ж він учився, як не у вас? Це заслуга всього цеху, всього заводу.

Розмовляючи з парторгом, Мороз весь час поглядав на нього, намагаючись дізнатися, чи знає він про вчорашню пригоду. Ковальов, видимо, не знав, а коли й знав, то не виказав цього жодним словом, жодним рухом. Вони умовилися зустрітись знову о восьмій і розійшлися.

Мороз уперше за довгий час прийшов до свого кабінету в доброму настрої. На серці було спокійніше. І це зробило коротке зауваження Ковальова, ніби Котова виховав саме він, Василь Трохимович Мороз. Зараз і Котов уже став здаватися йому симпатичнішим, і вся вчорашня розмова не образливою.

Кілька днів Ковальов приходив до кесона точно о восьмій, потім перепросив по телефону: він зайнятий. Другого дня вже навіть не перепрошувався, а Мороз цього й не помітив. Щодня о восьмій приходив Мороз до кесона. Котов доповідав, начальник цеху робив свої зауваження і йшов далі. Робота посувалася швидше, ніж можна було гадати.

«Мій характер,— думав про Котова Мороз, згадуючи їхню сутичку,— так, саме мій».

І незважаючи на те, що характер Василя Трохимовича анітрохи не скидався на гарячий, різкий і прямий характер Котова, начальник цеху цілком щиро вірив у свої думки.

І от знову в два більші мартени стали завалювати шихту одночасно. Знову треба варити сталь для робочого колеса турбіни. В першу зміну на цей раз працював Мусадзе, але багато робітників зі зміни Крутояра теж прийшли в цех.

Сандро з Семеном поговорили про четверте грудня, день, коли всім цехом, усіма чотирма мартенами доведеться варити сталь для рідкісного зливка. Вони згадали виступ Білозуба на зборах. Просто не впізнати їхнього начальника. І слова в нього знайшлися якісь не офіційні, а прості.

Раптом Мусадзе розсміявся:

— Сьогодні в «Шлаку» Зайків портрет буде,— повідомив він.— Мені Зоя сказала. Розгортається критика.

Семен теж засміявся, але слова Мусадзе трохи кольнули його,— ніколи й нічого не розповість йому Зоя. Мусадзе, Васькіну, Гаглоєву, кому завгодно розповість, тільки не йому.

Мусадзе пішов до мартена. Плавка вже прокипіла; тепер залишилася тільки доводка. Крутояр підійшов до бар'єра площадки біля четвертого мартена, звідкіля добре видно було кесон із заформованим колесом, глибокі, темні отвори литників і важкі брили вантажу.

Людей біля кесона майже не було. Ковальов попросив Воронова заборонити інженерам із заводоуправління і цехів приходити дивитися. Начальство стало б давати свої розпорядження, а це тепер уже ні до чого. Хай командує Мороз і Білозуб.

Сам Ковальов прийшов і став оддалік; на площадці біля мартена, поруч Крутояра. Вони привітались, але розмова не зав'язалася, всі чекали початку відливки.

Біля самого кесона поруч з майстром ходив Котов. Білозуб і Мороз стояли біля стіни, спостерігаючи. Мороз знову був блідий, як полотно. На обличчі в Білозуба чекання ніяк не позначилося, тільки рухи його стали стриманими, ніби скутими.

Котов усе перевірів, підійшов до Мороза і Білозуба, сказав: «Готово» і відійшов убік, цілком упевнений у своїй роботі. Він стояв і дивився так, ніби це зовсім не йому довелося керувати формуванням, ніби він тут тільки випадкова людина. І коли б спитати його, хто все це зробив, він не сказав би — «я», а відповів би — «ми», маючи на увазі й майстрів, і бригадирів, і себе, і, в першу чергу, Мороза. Бо, що не кажи, а довелося йому не раз і не два ходити до Василя Трохимовича по допомогу. Говорили вони спокійно, ніби ніколи й не було тієї різкої розмови біля кесона, і з кожним разом усе веселішим ставав Мороз.

Сталь пішла з обох мартенів разом. Крутояр відчув, як Ковальов узяв його за руку вище ліктя, стиснув і зазмер, не відпускаючи. Скільки разів бачили вони цю картину, коли сталь біжить по жолобу в ківш, і кожний раз дивилися захоплено.

Побігла сталь, ворухнулися ковші й поволі попливли до кесона, ніби важкі танки посунули в атаку. Крутояр відчув, як пальці Ковальова ще міцніше стиснули його руку, але нічого не сказав. Розливальники натиснули на важелі, відкрилися отвори знизу ковшів, сталь потекла у форму.

Морозові здалося, що в нього невиважить витримки. Він напружено слухав, як ллється у форму сталь. Досі все йшло гаразд, але найвідповідальніша мить буде тоді, коли сталь дійде до верху литників, коли форма зазнає найбільшого тиснення плинного металу.

От уже від'їхав один порожній ківш, від'їхав другий, тільки з третього, найбільшого, ще біжить ясніший струмінь. Чути, як у глибині форми клекоче метал. Це клеко-тіння стає все чутнішим, сталь підходить доверху.

Останній ківш спорожнів. Метал заповнив усе — форму, литники, прибілі.

— Витримала, — відпускаючи зомлілу руку Крутояра, сказав Ковальова, — тепер будемо чекати.

Так, форма витримала, але дізнатися, чи добре відлилося колесо, можна буде тільки через два тижні, коли остигне метал, відливку витягнуть з-під землі. Ось тоді буде ясно, перемога це чи знову поразка.

Крутояр озирнувся. Робітники вже відходили від поруччя, йшли по галереї, між ними промайнула постать Зої. До нього підійшов знизу по східцях Білозуб і сказав:

— Ну, Семене Петровичу, післязавтра і наш іспит, — і пройшов до себе схвильований.

А внизу інженер Котов спокійно, ніби не сталося нічого особливого, глянув на повні литники, над якими тремтіло гаряче повітря, і, ні слова не кажучи, спустився у сусідній кесон продовжувати формування другого колеса.

До Мороза підійшов Ковальов, удвох вони глянули на Котова, і начальник цеху сказав:

— Мій характер.

Парторг усміхнувся, але заперечувати не став.

А Василь Трохимович, розуміючи, що все повернулось на добре, знову став балакучим і впевненим. Шкода, — під час цієї вилівки в цеху не було нікого з кореспондентів.

Розділ тридцять перший

Ніжно, мрійливо звучав баян, вторуючи тихій лагідній пісні, в будинку Михайла Гнатовича Сахна. Вечір опустився над рівною вулицею Красногорки. Сонце зайшло червоно й ясно, віщуючи на завтра мороз і вітер. Яблуні в садку стоять, дбайливо пообмотувані, захищені від холоду. Вже жодного листочка немає на їхньому гіллі, і воно сухо постукує, коли на садок налітає вітер. В той рік зима була на Донбасі рання, сніжна, морозна.

В маленькому будиночку Сахнів затишно й тепло. Уже всі поприходили додому. Зоя з бабусею пораються на кухні. Юрко схилився в їдальні над своїми зошитами, і аж на гостренькому носіку його видно чорнило. А сам господар сидить у своїй кімнаті з баяном у руках, грає тихо і низьким баритоном, майже басом, наспівує пісню про загиблого бідолаху-матроса.

Напрасно старушка ждет сына домой,
Ей скажут — она зарыдает...

Багато пісень залишилося в пам'яті Сахна від тих часів, коли служив він на морі, а цю любить він найбільше.

Коли Михайло Гнатович брав у руки баян і заводив пісню, то це було певною ознакою хорошого настрою. Всі домашні це добре знали і завжди раділи, коли Сахно починав грати. В той день причин для хорошого настрою в Михайла Гнатовича було дві: по-перше, він, нарешті, зробив шов цілком бездоганно, а по-друге, одержав з Києва від академіка листа.

Шов він на цей раз зварював сам, без допомоги Хорошка і навіть у його відсутності. На роботу пішов цілий день. Хоч скільки потім не просвічували ампулою радію зварене місце, але жодного міліметра не провареного місця не знайшли.

Але одна справа — зварити добре дві окремі плити, та й то не по всій широчині, а тільки на протязі тридцяти сантиметрів, а зовсім інша — зварити статор, де має бути шість мало не метрових швів. Перша удача окришила не тільки Сахна, але й Хорошка, хоч, розмовляючи, вони часто згадували гримасу академіка, що показував, як може перекоситися статор.

Старий академік теж, видно, не забув тих коротких відвідин, і сьогодні на адресу Михайла Гнатовича Сахна

прийшов конверт з штампом Академії наук. В ньому був дуже короткий лист. Там давалася порада зварювати всі шість швів одночасно, далі провадити проміжний відпуск у печі і, що найголовніше, академік радив зварювати не холодний метал, а нагрітий до двохсот градусів,— тоді можна буде уникнути появи багатьох шкідливих напружень у всій конструкції.

«Мабуть, потім,— писав академік,— можна буде обходитися без цих запобіжних заходів, але на перший час, для досягнення принципіального успіху, вони конче потрібні».

Майже такого самого листа одержав і Хорошко, і це ніби підкреслило рівноправність головного інженера і зварювача. Вони зустрілися того ж дня, побачили, що поради в листах однакові, поговорили, радіючи, що академік про них не забув.

Щождо порад, то тут думки розійшлися. Зварювати всі шість швів разом — це правильно, вони так і планували, нагрівати перед зварюванням — це дуже добра порада, до цього вони не додумалися, а от проти проміжного відпуску в печі Сахно заперечував.

— Нащо той статор у піч тягти, коли тільки півділа зроблено? — говорив він.— Зайва робота, я вам кажу, цілком зайва.

— А кінець кінцем, що ми втрачаємо, коли зайвий раз відпустити метал? — запитував Хорошко.— Якщо це може хоч як-небудь сприяти успіхові, то нехтувати такою порадою не можна.

— Та то так,— відповів Сахно,— але тільки зайва це морока.

А проте він все-таки погодився виконати пораду академіка. Вони разом написали листа, приклали до нього плівку з відбитком готового шва і всі дані про зварювання. Підписалися поруч, і Сахно був з того дуже задоволений.

Скоро в сталеливарному цеху вже віділлють частини статора, скоро настане день, коли доведеться робити не спробу, а виконувати справжню роботу. Сахно певен, її виконають добре, ніякого сумніву в нього нема. Це так, а чомусь трохи страшно, коли подумати, що таку роботу робиться вперше в світі.

Повернувшись додому, він помився, пообідав, прочитав газету, а тоді взявся до баяна.

Зоя дуже любила, коли батько грав. Так добре дума-

лося й мріялося під тиху музику і спів. Добре, спокійно і лагідно стає на серці, а життя сповнюється вірою і хорощими надіями.

Тому Зоя незадоволено глянула на двері, коли знадвору почувся стук. Баба відчинила, і за мить Борис Криницький з'явився на порозі. Давно він не був у маленькому будинку на Красногорці. Після невдалого освідчення не хотілося заходити. І оце тільки тепер завітав до Зої Борис Криницький.

Він уже не міг не прийти. Над силу було йому так довго не бачити Зою, не чути її голосу, не розмовляти з нею. І в глибині душі ще жевріла неясна надія на якусь зміну. А може, все це тільки помилка, якесь хвилинне захоплення, може, все ще можна налагодити знову?

Довго вагався Борис перед тим, як вирушити на Красногорку. Відкладав з дня на день, навіть з години на годину, говорив собі, що краще не йти, а залишити все так, як є, згадував день опімпіади і мало не згоряв від сорому. І все-таки прийшов.

Зоя була здивована приходом Бориса, Сахно — байдужий, і тільки Юрко захоплено зустрів чемпіона. Разом з багатьма такими ж хлопчиками він в день осінніх змагань був на стадіоні, і сиділи вони не на трибуні, а на деревах, щоб краще видно було. Борис Криницький довгий час був головним героєм хлоп'ячих розмов і мрій. Тому Юрко відразу ж вступив у жваву розмову з чемпіоном і тим самим дав йому можливість трохи заспокоїтися.

Михайло Гнатович весь час усміхався, слухаючи, як Юрко розгортає перед Борисом свої плани щодо майбутніх змагань і ставить дуже сприятливі для калинівських спортсменів прогнози, а тоді знову пішов до себе й узявся за баян. Тиха музика зазвучала в кімнаті, не заважаючи розмові.

Зоя сиділа біля теплої печі, слухала розмову брата і гостя, не беручи в ній участі, тільки інколи поглядала, коли Юркові надії ставали надто сміливими. Вона дивилась на Бориса й думала про його друга, про Крутояра. От коли б він прийшов отак, сів до стола поруч з Юрком і заговорив про всяку всячину, про старти і фініші, довгі й короткі кроки. Це було б справжнім щастям.

Дивно якось минав той вечір на Красногорці. Виходило, ніби Борис прийшов у гості до Юрка. Тільки вони й розмовляли. А потім, ніби зовсім не звертаючи уваги на

Зою, Борис перейшов у кімнату до Михайла Гнатовича. Вони навіть співали вдвох. Голосу в Бориса не було, але слух дуже тонкий, і вторувати він умів. Не менше години вони сиділи поруч, згадуючи все нові й нові пісні і неголосно їх наспівуючи.

Зоя тимчасом щось вишивала в своїй кімнаті, і здавалось, ніби гостя нема в господі, а живе й відпочиває одна сім'я.

Але хоч би що робив Борис — розмовляв з Юрком, співав чи відповідав на запитання Сахна, — думки його тяглися в маленьку затишну кімнатку, де сиділа Зоя.

Коли проспівали багато пісень, Сахно згадав про свої обов'язки господаря, встав і пішов наказувати готувати чай. Юрко давно вже сидів у баби на кухні, і Борис, ніде не затримавшись, пішов у Зоїну кімнату.

Дівчина сиділа біля стола, щось вишиваючи. Вона глянула на Бориса, сказала: «Сідай, зараз чай пити будемо», і знову блиснула голка в її довгих пальцях, і хрестики рівною червоною лінією стали лягати на матерії.

Борис не сів, а став біля дверей, дивлячись, як працює Зоя. Десь на кухні чувся голос Сахна, щось відповідав Юрко, тихо бубоніла бабуся. Ось так залишитися б Борису Криницькому в затишному маленькому будинку, дивлячись на кохану. Зоя весь час відчувала на собі його погляд, але він не заважав їй, і говорити їй не хотілося. А Борис відірвався поглядом від Зоїного обличчя і тепер, не поспішаючи, розглядав кімнату, смішних звірят на килимках, вишивки на подушках, малюнки на столі. Та ось погляд його застиг на одній точці.

Не знаючи, в чому справа, Зоя глянула на хлопця, на його застигле обличчя і нерухомий погляд, глянула в ту точку, до якої прикипіли Борисові очі, і відчула, як уся кров прилила їй до обличчя.

Портрет Крутояра в простенькій рамочці, колись зроблений Юрком, стояв на столі, і саме на нього дивився Борис Криницький.

Зої невистачило повітря. Вона глибоко дихнула й знову нахилилася над своїм шитвом, намагаючись приховати своє збентеження. Та вона робила це даремно. Борис не бачив нічого, крім портрета. Він дивився на усміхнене ласкаве обличчя друга, саме таке, яким бачив його завжди, і тільки одна думка свердлила його мозок: як цей портрет потрапив сюди?

А потім спала інша думка, і була вона несподівана, страшна. Борис аж затремтів і запитав:

— Ти його любиш?

Зоя здригнулась і нахилилась ще нижче над шитвом.

Мовчанка тривала довго. Борисові легше було б, коли б дівчина засміялась, відповіла щось незначне, приховуючи свої почуття, залишаючи місце для сумнівів. Але ні, ніяких сумнівів бути тут не може. Все ясно. Ось сидить перед ним Зоя, опустивши очі до шитва, зосереджено стежачи за своєю роботою, а голка коле, куди сама хоче, і рівні хрестики пішли врозсипну. Щоки її палають, і, мабуть, нічого не бачить вона в цю хвилину, нічого не чує, крім одного запитання:

— Ти його любиш?

«Так, люблю,— хоче вимовити Зоя,— всім серцем, усією душею люблю, тільки його і більше нікого на світі, тільки його».

Але губи її міцно стулені, і боїться вона зараз сказати слово, щоб і справді не вирвалося признання.

Та Борисові вже не треба ніяких слів, ніяких признань. Ця мовчанка красномовніша за всякі слова.

Всі почуття в серці, всі думки змішалися в голові в Бориса. Краще було б йому ніколи не приходити сюди, на Красногорку, ніколи не співати пісень з Михайлом Гнатовичем, ніколи більше не бачити Зою.

Що ж тепер буде?

І сам не знаючи, як поставитись до своїх почуттів, Борис відчув, що більше залишатися тут не може.

І вже майже не володіючи собою, намагаючись говорити рівно і не дуже голосно, він сказав:

— Я піду.

Зоя мовчки кивнула головою. Борис навіщось попривітливо зав'язаний галстук і вийшов.

— Куди ж ти? Чай зараз пити будемо,— почувся з ідальні голос Сахна.

Зоя з жахом подумала, що батькові вдасться затримати Бориса.

— Ні. Пробачте, мені вже час...—голос гостя зривався.

Сахно не став затримувати його.

— Приходь іще,—запросив він,—пісень будемо співати.

— Обов'язково прийду,—як автомат, відповів Борис, одягнувся і вийшов, забувши навіть попрощатися.

— Що з ним, Зою? — запитав Сахно.

Зоя вже встигла трохи заспокоїтись.

— Не знаю,— відповіла вона досить спокійно.

— Іди чай пити,— хитаючи головою, сказав Сахно.

Вони випили чай. Зоя поспішила лягти. Що це трапилось сьогодні? Чому вона не заховала портрет? Дивлячись на нього, кожен може дізнатися, кого вона любить. Значить, треба сховати портрет, щоб ніхто й ніколи... Ні, не зробіть цього Зоя. Вона любить Семена Крутояра, і хай так і стоїть на столі його портрет.

«А що, коли Борис про все розповість Семенові?»

Зоя аж похолола від цієї думки.

А Борис вийшов на вулицю й пішов, не дивлячись, куди йде, вниз, до заводу. Було вітряно, холодно, пальта він не застібнув і навіть не помітив цього. З низьких хмар, освітлених знизу загравою домашніх печей, зривався сніг. Сніжинки потрапляли Борисові в обличчя, танули, він витирав долонею чоло й щоки і продовжував іти проти вітру. Так він проминув завод, дійшов до парку. Зайшов у парк, сів на лаву, обернувшись обличчям проти вітру. Ще було не пізно. У великих будинках усюди світилися вогні, люди ходили вулицями.

Одна-єдина думка, як розпечена голка, пекла мозок Бориса,— невже тоді, коли він освідчувався в коханні Зої, коли розповідав Крутоярові про своє почуття, між ними вже була любов?

Ні, щось тут не так. А для чого ж Семен завжди залишав його наодинці з Зоєю? Борис помічав це багато разів. Тільки вони сходилися втрюх, Крутояр одразу намагався піти. Так було і в той нещасливий вечір осінніх змагань. Для чого це йому?

Незадовго до того вечора він сам підняв келих і сказав... Борис добре зрозумів тоді натяк Крутояра. Той бажав своєму другові щастя. Що ж це таке? Як це все зрозуміти?

Зоя любить Крутояра. Це вже цілком ясно. А чи він її любить? Нічого не знає про це Борис Криницький. Ніколи нічого схожого не помічав він, а може, не хотів помічати?

Раніше він пішов би до Крутояра, але зараз...

А, власне кажучи, чому не можна зробити цього зараз? Ні, смішно про таке навіть думати.

І чим більше міркував Борис, тим більше перекону-

вався, що не знає Крутояр про кохання Зої. Невідомо, чи любить він її, але про її почуття не знає. Він для того й тримався весь час оддалік, щоб нічим не заважати Борисові.

Але що ж зараз робити? Невже піти до Семена й просто сказати:

«Вона тебе любить. Ти про це знаєш?»

Тільки так треба зробити. Тоді все стане зразу ясным, і він зможе дивитися Семенові у вічі, як справжній, чесний друг...

Борис устав з лави, витер хусткою чоло й щоки, застебнув на всі гудзики пальто, надів шапку і пішов, обережно ставлячи ноги, роблячи кожен крок, ніби гімнастичну вправу, чітко, викінчено.

Біля дверей Крутоярової квартири Борис спинився. Ось зараз треба зробити останній рух, натиснути кнопку дзвінка і потім переступити поріг. Що буде далі, він уявляв собі не дуже ясно.

Двері відчинила Степанида Петрівна. Побачивши обличчя Бориса, вона просто злякалася.

«П'яний чи хворий?» — подумала вона зразу й поклікала сина.

— Що з тобою, Борисе? — допитувався Семен. — Температура?

— Ні, дуже стомився.

Це було якраз те відчуття, яке зараз сповнювало все ество Бориса. Так, він саме стомився. І як добре, що він уже прийшов.

— Я чаю дуже хочу, змерз, — сказав він, намагаючись усміхнутися, але на обличчі з'явилась тільки страдницька гримаса.

— Зараз буде чай, — злякана Степанида Петрівна метулась на кухню, а Борис пройшов до Семена.

У нього було таке почуття, ніби оце зараз він прийшов додому, і всім мукам його, всім стражданням і ваганням кінець. Тут може він говорити своєму другові все, і його добре зрозуміють і в усьому допоможуть.

— Що з тобою? — допитувався Крутояр.

Борис сів на диван, довго дивився на обличчя друга, на його темні стривожені очі і потім повільно, чітко вимовляючи кожне слово, сказав:

— Вона любить тебе.

— Хто? — не зрозумів Крутояр.

— Зоя.

Семен схопив друга за піджак, нахилився до його обличчя й хрипко сказав:

— Не смій!

— Пусти,— сказав Борис,— це правда.

Зараз, уже цілком опанувавши себе, Борис радів не тільки з повної перемоги над самим собою, але й з того, що в нього такий друг. Семен був вражений до глибини душі. Борис бачив це ясно, і йому було страшенно соромно за ту мить, коли він подумав, ніби друг його лицемірять.

І він розповів про портрет на столі, про похилу голову Зої, про червоні хрестики, що розбіглися, ніби весняні червоні жучки, по білому полю матерії.

— Замовкни,— сказав Крутояр.

Він думає не про своє щастя. Невідомо ще, чи буде воно. Може, ще й помилився його друг. Зараз думає він про Бориса Криницького, про силу його дружби.

— Ти знав, що я... теж давно...

— Ні,— відповів Борис, бліднучи.— Тепер знаю...

Значить, усі роздуми його були правильні, і навмисне відходив якнайдалі від Зої Семен Крутояр. Так, є в нього незвичайний, але щирий друг, і, мабуть, з таким другом горе переживати легше.

Розділ тридцять другий

Сандро Мусадзе випередив Семена Крутояра на одну зміну. Третього грудня він закінчив річний план, і коли четвертого Семен прийшов на роботу, великий плакат сповіщав усіх робітників цеху про цю перемогу. Семен глянув на плакат, усміхнувся, похитав головою: «Побачимо, хто на той рік першим план завершить», і пішов до Мусадзе.

Вони привіталися, і Семен поздоровив товариша від щирого серця, сказавши: «Держись, Сандро, одна зміна— це не так уже й багато».

— Держатимусь,— відповів сталевар,— з мене не те, що зміни, з мене й хвилини вистачить,— і весело засміявся, торкаючи пальцем свої тонкі, акуратно підстрижені вусики.

«Значить, сьогодні річну програму ми закінчимо, зобов'язання вахти миру виконаємо, — з гордістю подумав Семен Крутояр. — Ой, коли б тільки цю останню роботу з річного плану, цей двохсоттридцятитонний зливоч вдалося відлити без усяких несподіванок. Подумати тільки — двісті тридцять тонн рідкої плинної сталі, звареної в чотирьох печах! Все це треба злити в одне місце, у велетенську виливницю, домогтися, щоб аналізи з усіх чотирьох мартенів були абсолютно однакові, щоб навіть температура сталі була рівною.

Прогнув гудок.

Крутояр тільки розпочав роботу, як до нього підійшов Білозуб. Коли для всіх робітників цеху робота була почесною і визначною, коли всі чекали повідомлення, що річний план завершено, і навіть це чекання було гордим, то для Білозуба четверте грудня стало найважливішим днем усього життя. Отут, на очах начальників мартенівських цехів усього Радянського Союзу (а він був певен, що сьогодні увага всіх спрямована саме сюди), він має відлити рідкісний зливоч, довести всім, які складні завдання може розв'язувати радянська металургія.

І в цей урочистий день Білозуб навіть одягся, як на свято. Незважаючи на холод, він був у піджаку і сорочці з твердим, накрохмаленим коміром. Чисто виголені щоки його блищали. Незмінними залишилися тільки окуляри й кепка.

Андрій Прохорович Білозуб почував себе в той день командиром артилерійського полку гармат найбільшого калібру. Вже точно визначено ціль, зроблено розрахунки й заряджено гармати. Скоро буде постріл, залп незвичайної сили. Начальник цеху почував не хвилювання чи непевність, а високе, натхненне піднесення. Давно мріяв він виконати таку роботу і зараз боявся тільки одного — якоїсь дрібниці, випадковості, котра може порушити гармонійну, точно перевірену роботу мартенів.

От, здається, ніби цілком ясна, задалегідь визначена інструкціями й практикою річ — плавлення сталі в мартенівській печі. Всі сталевари завантажують шихту, розплавляють її, сталь кипить, відбувається доводка і все ніби однакове, а в різних сталеварів сталь виходить різна. Кожен сталевар має свою індивідуальність, і вона ясно позначається на роботі печі. А в такій роботі, коли з усіх чотирьох печей треба одержати однаковісіньку сталь,

потрібно, щоб ці індивідуальності виявлялися якомога менше. І саме цю координацію роботи, нікому не довіряючи, взяв на себе Білозуб.

Невисока, худорлява постать його не зникала з пічного прогону, він переходив від печі до печі, від сталевара до сталевара, уважно придивлявся, інколи поглядав на годинник і йшов далі.

«Це працюють комуністи,— з гордістю думав Білозуб,— люди нового складу, нового стилю роботи, партійні і безпартійні; вони йдуть усі разом, згуртовані волею партії».

Мимохідь глянув він на Крутояра, згадав свої перші розмови з ним. Що ж зробив за цей час Семен Крутояр?

Багато думав над цим Білозуб, за старою звичкою все проаналізував, мало не на графі розписав і прийшов до простого висновку. Раніше в цеху працював один парторг, його всюди було видно, на кожних зборах було чути його голос, на всіх засіданнях він виступав сам, від імені партійної організації, і складалось таке враження, ніби й організація в цеху — це щось не дуже реальне, щось неокреслене, а єдиним ясно видимим представником її є секретар партбюро, парторг. А тепер усе змінилось, на всіх засіданнях і зборах виступають комуністи. Крутояр варить сталь у своєму мартені, і йому нема ніякої потреби бігати по цеху — в усіх куточках працюють комуністи, і парторгові не доводиться самому наглядати за кожною дрібницею.

«Як же він цього домігся? — подумав Білозуб.— От і сам я зараз, приймаючи яке-небудь рішення, обов'язково задумуюсь: а як поставиться до нього партійна організація? Бо я сам член цієї організації і зараз відчуваю це цілком реально».

А поки в мартенах варилася сталь, Зоя своїм потужним краном готувала посуд, куди можна було цей метал вилити.

З кутка цеху вона взяла величезну восьмикутну виливницю, близько трьох метрів завширшки, заввишки з будинок. Натяглися троси, загули на крані мотори, виливниця відірвалася від землі й поволі попливла до канави. Зоя примірялася й точно опустила її на заздалегідь приготовлений піддон. В цю виливницю виллють сталь, вона застигне, і буде зливок. Його повезуть у пресовий цех і відкують гідровал.

Розливальники і канавщики, які працювали на землі і в канаві, принесли свої інструменти — гачки, ложечки для проб, шкіряні невеличкі парасольки, призначення яких, на перший погляд, було незрозумілим.

Вперше за довгий час Зоя була в чудовому настрої. Готуючи все до розливання сталі, вона навіть наспівувала потихеньку, а це з нею траплялося не часто, пісеньку з «Кубанських козаків».

Унизу вже приступили до доводки сталі. Дівчата-лаборантки просто з ніг збилися, даючи аналізи: в одному з мартенів ще залишалось забагато вуглецю, в другому — мало марганцю, в третьому і четвертому ніби все було гаразд, але й тут усе вирішували останні хвилини, бо аналіз сталі змінюється дуже швидко.

Крутоярові працювалося сьогодні надзвичайно хороше, легко. Йому здавалося, ніби вся бригада стала єдиним організмом, розумним і цілеспрямованим...

Як довго довелося домагатися такої єдності! А скільки ж ще можна зробити, скількох удосконалень домогтися!

Крутояр глянув у піч. Над рухливою, ніби дихаючою поверхнею шлаку летіло сяйне, сліпучо біле полум'я. А внизу, добре закрита шаром «пухнастого» шлаку, визрівала розплавлена густа, важка сталь. Крутояр відчував її, знав про неї все до найменших подробиць, точно так, як усе знаєш про кохану людину.

Трохи піднялася кришка, Крутояр узяв пробу і довгим струменем вилив її на чавунні плити підлоги. Краплини розплавленого металу летіли на всі боки, спалахуючи і згасаючи на льоту. Семен бачив — сталь уже майже готова, за кілька хвилин її можна буде випускати.

В цю останню годину Семен Крутояр вперше за весь час відчув, що бригада його стала працювати так, як він мріяв. От робота його бригади скидалася на роботу бригади Мусадзе, але якась невловима рисочка, непомітний відтінок розрізняв роботу обох бригад, і саме ця рисочка дала Мусадзе перевагу й дозволила йому на цілий день раніше за Крутояра закінчити річний план.

А ось тепер Крутояр відчув, ніби зникла ця остання, тільки йому помітна різниця, і його бригада стала працювати не гірше, а краще за бригаду Мусадзе. З'явилося цілковите порозуміння між Крутояром, Дорошем, Гагловим і Васькіним, точна відповідність руху підручного

думці сталевара. І здавалося, ніби все так просто, звичайно.

А коли вдасться зберегти цей чудесний, щойно знайдений ритм, то дуже багато доведеться працювати й винаходити Сандро Мусадзе для того, щоб на той рік зберегти свою першість.

Цю майже невловну, але вирішальну зміну в роботі бригади помітив не тільки Крутояр. Усі підручні помітили, зрозуміли й оцінили її по-різному. Коли Гаглоєв і Стьопа Васькін цілком свідомо домагалися такої гармонічності, то для Дороша була вона трохи несподіваною.

Працюючи, Дорош згадав останні партійні збори. Він найбільше боявся, що всі будуть говорити, ніби не дружить він з книжкою, мало вчиться. Коли розповів свою біографію, то запитувати його стали зовсім не про навчання. Виявилось, що сторонні, зовні байдужі люди уважно стежать за життям і роботою Матвія Дороша, за його успіхами і невдачами. Комуністи говорили не тільки про навчання. Було таке враження, ніби вийшов він на трибуну, дивляться на нього комуністи і бачать усе, заховане в душі Дороша. Це чесна душа робітника, людини, яка чесно трудиться на благо народу, держави.

Матвія Дороша прийняли одноголосно, значить, може він бути комуністом. Це значить, що тепер йому треба працювати ще наполегливіше, щоб через рік, коли знову вийде на трибуну, всі сказали: можна прийняти його в члени Комуністичної партії більшовиків.

І була ще одна людина в цеху, яка помітила й відзначила, що бригада Семена Крутояра переступила останню, невидиму перепону й стала на рівень кращих.

Сандро Мусадзе стояв біля поруччя площадки й дивився, як варить сталь Крутояр. Хоч йому довелося працювати в нічну зміну, він, як і багато робітників, додому не пішов, а залишився подивитись на відливання рідкісного зливка. Сандро щиро радів, дивлячись, як працює Семен. Тепер їхнє змагання розпочнеться вже по-новому, всно ніби стане на ступінь вище, і певності в тому, що першим буде він, Сандро Мусадзе, в думках сталевара не було. Але це ж і добре, бо примушує думати й винаходити, вчитись і змагатись...

І не тільки тому радів сталевар. Він бачив, як Семен застосував його думки і винаходи, а це дуже приємно — бачити, як думка твоя допомагає не тільки тобі, а й друзям.

Наближався час випуску сталі. Майстер Зеленський сидів у своїй будці, зовсім забувши про нерозпалену «кисневу» пічку, і по телефону, ніби начальник штабу, приймав останні аналізи з лабораторії. У двох печах сталь уже готова. У двох інших буде готова за двадцять хвилин. Полк готовий до пострілу, можна давати перший залп.

Воронов прийшов у цех разом з Ковальовим. Обидва вони були досвідчені інженери. Ритм роботи цеху захопив їх відразу ж, вони розуміли тут усе, до найнепомітнішого руху кожного підручного сталевара.

Вони теж підійшли до поруччя, глянули на канаву, на величезну виливницю, отвір прибилі якої зяяв, як вхід у глибоку восьмигранну шахту, потім глянули ліворуч, туди, де видно кесони сталеливарного цеху. Над другим кесоном ще тремтіло тепле повітря,— це повільно остигало закрите формувальною землею робоче колесо турбіни.

— Що то воно тепер вийде? — спитав Воронов.

— Все буде добре, аджеж відливка колеса на моїй відповідальності,— відповів Ковальов, і обидва розсміялися.

В цю мить з двох мартенів пішла сталь. Вона лилася в ковші яснобілим потоком.

— Коли сьогодні все буде гаразд, вони закінчать річний план,— сказав Ковальов.

— Так. Міцний колектив мартенівці! Крутояр добре працює з Білозубом.

Партторгові заводу було дуже приємно, що директор згадав Крутояра.

А метал уже витік з мартенів, і Зоя обережно й плавно віднесла один ківш, опустила його і поставила над виливницею на задалегідь приготовані швелери*. До виливниці другий кран підвіз другий повний ківш і почепив його на сталевих тросах над першим ковшем. Так вони й стояли в три поверхи — внизу порожня виливниця, а над нею, один над одним, два ковші.

Білозуб глянув на Зеленського.

— В тих двох мартенах сталь уже готова, зараз будемо випускати,— без слів зрозумів його запитання майстер.

Білозуб кивнув головою, глянув на годинник,— сталь у ковші вже відстоялася, можна лити. Розливальники по-

* Швелер — прокатна залізна або сталевна балка.

ставили біля ковшів високий залізний стіл. Один виліз на нього, взяв у руки парасольку для захисту від іскор, приладнав до стопора важіль. От натиснути на цей важіль — і з верхнього ковша в нижній поллється метал.

А біля нижнього ковша розливальник уже все приготував і тепер тільки чекає сигналу. Білозуб махнув рукою, і в ту ж мить розливальник натиснув на важіль, і в глибину виливниці, дзвінко вдарившись об піддон, упав перший струмінь металу. Розливальник біля другого ковша теж натиснув на важіль, і вибух білих блискучих іскор, дуже схожих на холодні сяючі іскри бенгальських вогнів, розлегівся по цеху. Сталь лилася в нижній ківш, метал падав у метал, розбризкувався іскрами й шкварчав.

Рівень сталі в нижньому ковші майже не зменшувався. Все, що виливалось у виливницю, зразу ж поповнювалося з верхнього ковша, який порожнів досить швидко.

Ще з двох мартенів полилася сталь. Тепер уже весь цех палав відблисками розтопленої сталі, іскрами, червоним світлом шлаку, вилитою в шлаківниці.

Білозуб стояв біля виливниці з парасолькою в руці, закриваючи голову від іскор. У другій руці він тримав синє, оправлене в білу алюмінійову оправу скельце і спостерігав тільки, як ллється сталь.

У ту мить, коли перший ківш спорожнів, Зоя підвезла до виливниці третій ківш. Порожній ківш відвезли набік, а третій повис над першим, і знову зі шкварчанням і дзюркотінням у три поверхи полилася сталь. Потік металу не уривався ні на мить.

Спорожнів третій ківш, привезли четвертий.

Сталь вилилася. Зразу зникли феєричні іскри. Все, виливниця і прибиль заповнилися розплавленою сталлю. Зоя привезла краном дві товстенні скоби, і кінці їх опустила в сталь. Коли зливоч застигне, за ці скоби його витягнуть з виливниці.

Білозуб глянув на годинник. Здавалося, ніби минули хвилини, а справді все це тривало близько двох годин.

На площадці сталевари давно вже заправляли під і відкоси, завалка шихти йшла повним ходом; цех уже виконував план наступного року.

— От і все,— сказав Білозуб, підходячи до Воронова і Ковальова і, не поспішаючи, палець за пальцем, стягнув з руки рукавичку.— Здається, залили добре.

— Вітаю з Новим роком! — усміхаючись сказав Воронов.

Чисто виголені щоки Білозуба порожевіли від задоволення.

— Дякую, але вітати треба не мене, а всіх мартенівців,— відповів він.

— Добре сказано,— промовив Ковальов.

А коли вони виходили з цеху, на галереї вже висів плакат: «Зобов'язання вахти миру виконане!»

Минула доба, і до виливниці з двох боків під'їхало два крани. Між ними на тросах висіла стальна ферма, траверс з гаком посередині. Гак траверса зачепили за скоби, і обидва крани разом потягли зливок. Спочатку він опирався, не хотів рушати з місця, тоді мотори забурчали глухіше, щось тріснуло вниз, і зливок посунувся вгору. Він вилазив поволі, сантиметр за сантиметром, і от уже повис у повітрі, розпечений до білого, восьмигранний, двохсоттридцятитонний.

По рейках на землі під'їхала «сороконіжка» — спеціальний вагон-лафет для перевезення важких деталей. Зливок опустили на неї і зверху накрили термосом — півкруглою коробкою, зсередини викладеною вогнетривкою цеглою,— це для того, щоб метал не остиг, поки його будуть перевозити.

Підійшов малесенький паровозик і повіз зливок у пресовий цех, де вже давно чекав його Борис Криницький.

Як тільки Зоя закінчила зміну, вона, як завжди, зійшла на галерею, де на неї з розгону налетів Вася Бражник і голосно закричав:

— Вітаю, від щирого серця вітаю! Оце удар, так удар! Вітаю!

Зоя спочатку не могла зрозуміти, в чому справа. В ці дні всі в цеху збуджені, гомінкі, радісні. З чим вітає її Вася? Мабуть, з добре відлитим зливком. І дівчина відповіла:

— Я тебе теж вітаю. Добре відлили зливок.

— Чудесно,— підтримав її Вася.— Але зараз не про те мова. Ти, видно, не знаєш нічого! Дивись!

Він показав на стіну цеху. Зоя глянула, тихо охнула і аж поточилася від несподіванки. У великій вітрині висіли сторінки «Крокодила». Її малюнок виднів у центрі. Розплавлена сталь лилася у горло потворі війни.

А поруч Васі Бражника вже зібралось чимало народу, і всі поздоровляли Зою, тисли їй руки й пророкували велике майбутнє, а вона стояла, зніяковіла до краю, не знаючи, куди подіти руки, що говорити, як розуміти це все.

Вона відчувала, що необхідно залишитись на самоті, все продумати, зрозуміти, і тому Зоя швидко пішла, майже побігла додому.

І зразу ж, як тільки вона переступила поріг, бабуся подала їй листа.

«Ми з задоволенням вмістили Ваш малюнок,— писали з редакції.— Ми вже чули про Вашу газету «Шлак», надсилайте нам Ваші чудесні карикатури. Те, що цікавить мартенівців Калинівки, цікавить і весь Радянський Союз».

Журнал теж лежав у пакеті. Зоя розправила його, почепила на стінку й довго дивилась.

Чи бачив цей плакат Крутояр? Звичайно, бачив! Не міг не бачити! Всі бачили!

Який же сьогодні великий і радісний день!

Розділ тридцять третій

Майстер Баранов перед початком роботи в першій зміні підійшов до десятитисячотонного преса, став поруч з Борисом на трибуні й неголосно, ніби звіряючи велику таємницю, сказав:

— Привезли вже наше поросятко. В печі лежить. Завтра куватимеш.

Борис глянув на майстра, зіскочив з трибуни, підбіг до нагрівальної печі, заглянув усередину через вузьку щілину біля кришки і нічого не зміг побачити. Перед очима грало жарке біле полум'я, за ним усе зливалося, і навіть контури зливка побачити було неможливо.

— Не видно нічого,— сказав він до Баранова.— Коли закінчать гріти?

— Завтра, саме на твою зміну,— відповів майстер.— Держись, Криницький, це ти перший у світі такий зливковувати будеш.

Це Борис прекрасно знав. До кування гідровала в пресовому цеху готувався не він один. Не раз перед цим днем зустрічалися втрюх,— начальник цеху Рожков, май-

стер Баранов і він, пресувальник Борис Криницький. Двічі чи тричі приходив до них на ці наради головний інженер Хорошко. Відповідальна і складна справа кувати такий зливок, але ще складніше викувати з нього гідровал за два тижні замість чотирьох. А треба зробити саме так, бо механічна обробка величезної поковки забере ще з місяць, значить, здати всі чотири вали одночасно з робочими колесами і статорами турбін можна, тільки максималь-но скоротивши час.

Не один раз думали вони, де саме можна зекономити години, ні, не години, а дні, бо хвилини й години не могли допомогти в успішному завершенні справи. І коли Хорошко востаннє прийшов у пресовий цех, Баранов доповів йому про зовсім новий план роботи. Доводилось назавжди відмовитись від старих технічних обґрунтувань, а працювати сміливо, по-новому.

За старою технологією тринадцять разів мав побувати зливок у печі і під пресом. Тринадцять виносів треба було зробити до кінця кування. А що, коли, скажімо, першу і другу операцію спробувати зробити за один винос? Обтиснути зливок і підрубати піддон і прибіль зразу? Чи це можливо?

Так, мабуть, можливо, тільки треба краще використати час, коли сталь ще м'яка, гаряча, коли ще можна кувати, різати і стискувати її, як тісто. Треба спробувати.

Саме з усіх креслень і точних розрахунків і впливала можливість викувати гідровал за шість виносів менше ніж за два тижні. Висновок цей спочатку здався зухвалим, надто сміливим, нарешті, навіть просто неправильним.

Перевірили ще раз. Баранов витер хусткою шию, глянув на Рожкова. Той мовчав, все ще вивчаючи розрахунок. Тоді заговорив Борис:

— Можна так працювати, навіть напевне можна,— сказав він, і ніхто не міг зрозуміти, перекоонує він товаришів чи самого себе, чи, може, просто запитує.

— Виходить, можна,— сказав Рожков.

Той день минув уже давно. Після нього було багато суперечок — обговорювали деталі майбутньої роботи. І ось тепер уже готовий зливок лежить у нагрівальній печі. Спочатку нагрівальники повільно підвищували температуру, а зараз гріють на повну потужність печі. Завтра температура металу досягне тисячі двохсот градусів, і в

цей час Борис Криницький прийде на зміну. Це відповідально, але разом з тим і радісно.

Вже не вперше говорять вони з Барановим про цю роботу. Ще ніколи в Радянському Союзі не робили таких валів, та й в усьому світі, мабуть, зроблено їх одиниці.

Борис з повагою й острахом подивився в піч, де гріли зливки. Нічого незвичайного. Все по-старому. Так само гріють і маленькі зливки. Палає газ. Стики між цеглинами кришки розжарилися до білого. Все це вже бачено сотні разів. А все-таки зливки уже тут, у печі, велетенський, важкий, і не думати про нього неможливо.

І, як завжди, приступивши до звичайної, вже багато разів виконуваної роботи, Борис краєчком ока поглядав на нагрівальну піч, ніби намагаючись побачити зливки.

«Шкода, — думалося йому, — що не прийде завтра Зоя глянути на мою роботу. Хоч і ні до чого воно мені, хоч усе вже ясно і поправити нічого не можна, а все-таки шкода».

А з своєї кабіни все частіше захоплено поглядала на Бориса Надя.

Колись, у день великих осінніх змагань, довго думала Надя, пригадуючи всі деталі своєї зустрічі й розмови з Борисом Криницьким. Він говорив якісь незрозумілі слова, був поривний, збуджений надміру, то ласкавий, то мало не злий, провів її додому і зник, навіть не попрощавшись. А Надя тоді довго плакала в подушку, так їй жалко було Бориса, так любила вона його тоді...

У той день Борис закінчив зміну, вимився, переодягся й пішов у мартенівський цех. З порога він ще раз озирнувся на нагрівальну піч, де лежав зливки. Зараз він уже, мабуть, ясначервоний, а завтра вранці буде рожевобілий. Завтра вранці буде робота!

Семена він побачив саме там, де сподівався, біля відкритого отвору мартена. Сталь кипіла в печі, і сталевар вдивлявся уважно й звично в затягнену шлаком пузиристу поверхню металу. Борис ясно бачив, що в Семеновій бригаді щось змінилося, з'явився якийсь інший, відмінний від старого, ритм...

— Здорово пішла у вас робота! — вигукнув він, коли Крутояр, нарешті, вибрав хвилину й підійшов до нього.

Ці слова були Семенові дуже приємні, але він не сказав нічого, тільки усміхнувся привітно до друга.

— Щось у вас змінилося, — все ще не міг зрозуміти Борис.

— А це не тільки в нас,— відповів Семен,— у всіх змінилося. Подивись на себе. Хіба ти не краще працюєш?

— Це правда.

— Як там наш зливок поживає? — запитав Семен.

— Завтра куватиму його.

— Ти?

— Так, я.

Борис навмисно приховував від Семена цю новину. Йому було дуже важко не похвалитися раніше. Та зараз він цілком впевнено й гордо міг сказати: «Так, я буду кувати цей величезний гідровал!»

— Оце так! — радісно й здивовано вигукнув Крутояр.— Це ж значить...

Він навіть не говорив, що це значить, але Борис і так зрозумів його радість і гордість за друга.

— Я до тебе похвалитися прийшов,— уже збиваючись з урочистого тону, сказав Борис.— Приходь завтра. Глянеш...

Розділ тридцять четвертий

Шість ясних блакитнофіолетових дуг одночасно спалахнули в термічному цеху. Шість зварювачів, за одною командою, піднесли електроди до майбутнього статора. Народу зібралось стільки, що Михайло Гнатович Сахно змушений був просто відгородити своє робоче місце.

— Наче в театр на артистів дивитися прийшли,— незадоволено буркнув він до Хорошка.— От буде шелесту, коли ми засиплемося,— на весь Радянський Союз, не менше.

Хорошко теж незадоволено глянув на людей, які стояли тепер за валами. Там були все його добрі знайомі й товариші, люди, які, безперечно, співчували йому і дуже хотіли успіху зварювання. Він сам би поїхав і стояв, так само дивлячись, коли б на сусідньому заводі відбувалося щось подібне. Всі ці люди прийшли сюди дивитись і вчитися, щоб і на своєму виробництві застосувати такий метод зварювання.

А на відгородженому просторі четвертина статора височіла, ніби чималий горбатий місток через нешироку річечку. Четвертини кілець стали поруч, міцно закріплені в спеціально зробленій станині, так званому кондукторі.

Між ними, ніби настил мосту, на підставках лежали колони. Між колонами й кільцями статора видніли глибокі щілини,—коли вони доверху заповняться металом, всю конструкцію буде зварено.

За годину до початку зварювання Сахно пустив газ і запалив його. Синювато-прозоре полум'я відразу охопило всю конструкцію. Коли прийшов час почати зварювання, температура металу вже досягала майже двохсот градусів.

І Хорошко, і Сахно хвилювались неймовірно, але намагались не видавати своїх почуттів. Микола Іванович спокійно стояв поруч з начальником термічного цеху, коли-не-коли перекидаючись з ним одним-двома словами так, ніби зварювання статора було для нього звичайнісінькою справою. Михайло Гнатович походжав коло зварювачів, може, трохи частіше, ніж звичайно, розправляючи вуса, мовчав, до всього придивляючись, готовий кожну мить прийти на допомогу.

Зварювачі сиділи на своїх місцях, методично, не поспішаючи, заварювали металом глибоку щілину. Це була робота точна, бо кожна невдало покладена крапля металу потім може дати тінь на фотоплівці, і всю роботу доведеться переробляти наново.

Коли метал став остигати, Сахно наказав зварювачам зійти і знову запалив газ. Знову заструмувало по секторах і колонах синіми прозорими язиками газове полум'я, тільки тепер горіло воно вже менше,—нагрітий спочатку метал тепер треба було тільки підігрівати. І електричні дуги знову засяяли біля всіх шести швів.

Хорошко скоро зрозумів, що його присутність тут зовсім непотрібна. Все було задалегідь продумане до деталей, і робота здавалась буденною і звичайною. Він навіть сказав про це Сахнові.

— І в мене таке саме враження,—признався бригадир.— Готувалися, готувалися, а все так просто, ніби дві лопати зварюємо.

Хорошко подумав, що ця простота з'явилася саме як результат величезної підготовчої роботи, але нічого не сказав. Хорошко пішов з цеху, наказавши покликати його, коли шви заварять з одного боку і прийде час переносити всю четвертину статора у піч для проміжного відпуску.

Сахно проти того не заперечував. Навпаки, так йому було ще спокійніше. Тепер біля статора вже не залишилося нікого. Тільки шестеро зварювачів сидять, зігнувшись, закривши масками обличчя, над ясними вогнями зварювання, і це дуже нагадує, як шестеро бджіл працюючих, настирливих, вчепилися в шість яскравих блакитнофіолетових квіток. Паличка електрода, ніби хоботок, засунута в глибину квітки. Михайло Гнатович подумав про це й усміхнувся.

Інколи він підходив до якогось зварювача, сам брав маску і кілька хвилин зварював, ніби прислухаючись до металу, немов намагаючись відгадати, що діється в товщі сталених колон, чи не з'явилися вже там шкідливі напруги, чи матиме успіх уся робота.

Звичайно, навіть найдосвідченіший майстер не може визначити, виникла напруга чи ні, але на серці в Сахна ставало спокійніше. Він знову віддавав маску зварювачеві й переходив до іншого.

Коли-не-коли йому пригадувалося перекошене обличчя старого академіка, і тоді він поспішав глянути вздовж секторів статора й пересвідчитися, що вони не перекошилися.

Закінчилася зміна, зварювачі покинули свої місця, а замість них стало шестеро інших,— робота мала тривати весь час, безперервно, вдень і вночі. З'явився Хорошко, подивився, переконався, що все добре, і знову зник. Кілька разів приходили в цех Воронов і Ковальов. Тільки один Михайло Гнатович Сахно невідступно, як незмінний вартовий на посту, був біля статора. Зоя припосила йому їсти, він машинально з'їдав кілька шматочків, запивав молоком чи чаєм і знову повертався назад, зосереджений, уважний.

Коли на другий день закінчили варити шви з одного боку, і настав час тягти четвертину статора в піч для проміжного відпуску, Сахно глянув на Хорошка трохи задерикувато й сказав:

— От, щоб мене чорти рано зі світу вижили, Миколо Івановичу, зайва робота — цей проміжний відпуск. Це ми з вами самі себе перелякали тоді й навидумували всякого... Варимо ми точно, напруги утворюються всюди однакові, і ніякого перекоосу тут не буде. Давайте, не будемо тягти його в піч.

— Ні, на перший раз потягнемо,— заперечив Хо-

рошко, хоч йому й самому цей проміжний відпуск здався не дуже доцільним,— перший раз треба зробити все напевно. Розумієте, Михайле Гнатовичу, напевно! А далі вже будемо експериментувати. Головне, довести правильність ідеї...

Сахно все це сам прекрасно знав і не став сперечатися.

Відкрилась височенна кришка печі, під виїхав у цех, кран підняв з кондуктора й опустив на нього напівзварену четвертину статора. Загули мотори, і під, повільно котячись по сталених кулях, заховався в печі. Кришка опустилася.

І тільки в ту мить відчув Сахно, як він стомився. В його розпорядженні було кілька годин. Додому йти, значить, втратити годину дорогоцінного сну. Він заснув на лаві, в конторці майстра, поклавши голову на кулак і вкрившись ватником.

Він спав безпробудно, незважаючи на те, що біля самісінького вуха голосно розмовляли, кричали в телефон, сміялися. Але досить тільки було зачепити кришку печі, як Сахно зразу ж розплющив очі, хоч ніхто його й не будив. Почути, як відкривають кришку, він не міг, але відчув час абсолютно точно.

Він встав з лави свіжий, ніби спав цілісіньку ніч на м'якому ліжку, озирнувся, прислухався, натягнув ватник у рукава й кинувся до печі.

Четвертина статора, вже, напевне, позбавлена будь-яких внутрішніх шкідливих напруг, повільно виїжджала на поду, ніби на величезній таці, на середину цеху. Кран підхопив її й переніс на старе місце, тільки опустив її на підлогу другим боком. Тепер четвертина статора нагадувала величезну дитячу качалку, яких багато буває в наших садках. Щоб вона не гоїдалася, її підперли кусками заліза, потім вирубали пневматичними зубилами корені швів, і знову засяяли електричні дуги, знову зашипіло зварювання, краплина по краплині, валик за валиком заповнюючи металом шов, тільки тепер уже з другого боку.

Так ішла година за годиною, зміна за зміною, день змінювався ніччю, а сяйво електричних дуг не зникало. І десь наприкінці восьмої зміни Сахно зрозумів, що роботу вже майже зроблено. Скоро кінець. Це зрозуміли всі, і ніби дужче зашипіли вольтові дуги, яснішим стало світло, втома зникла, немов її ніколи й не існувало.

Люди знову з'явилися в термічному цеху. Вони прийшли взнати, чим закінчилася ця неймовірна смілива спроба, перша в світовій техніці.

Під кінець роботи прийшов Мороз, глянув, як у шви лягають останні краплі розплавленого металу, і сказав: — Зварили? Добре. А що ампула радію покаже?

Це запитання Хорошкові не сподобалося і він, усміхаючись, відповів:

— Ви, Василю Трохимовичу, нагадуєте мені того скептика, який дивився на пуск паровоза й твердив, ніби ця машина ніколи не піде, а коли паровоз рушив, то запевняв, що він ніколи не спиниться...

— Не бачу такої подібності,— трохи ображено буркнув Мороз і замовк.

І коли до кінця роботи залишалися вже буквально хвилини, висока тонка постать з'явилася в дверях цеху. Чоловік ішов, не поспішаючи, спираючись на міцну палицю, ішов, як господар, як людина, що добре знає весь цех і роботу в ньому.

— Академік,— прошепотів Сахно.

А той підійшов, за руку привітався з Сахном, з Хорошком, глянув на людей, тоді на четвертину статора, на саяво дуг і зайшов у будку майстра. Там скинув пальто, надяг спецівку, вийшов і поліз до зварювачів. Він уважно роздивлявся їхню роботу, палицею постукував по статору, прислухався до цього стуку, як музикант до звучання камертона.

— Не перекосило? — запитав він.

Сахно не стримався і засміявся впевнено, голосно.

— Чого ви смієтеся? — суворо запитав академік.

— Пробачте,— відповів, червоніючи, Сахно,— згадав, як ви показували, наскільки його може перекосити.

Обличчя академіка на одну тільки мить стало хлоп'ячому лукавим.

— Ну, значить, вдало показував,— сказав він і зразу змінив тему розмови: — В печі відпускали?

— Так,— відповів Хорошко.

— А наступного разу спробуємо не гаяти на це часу,— сказав Сахно.— Це зайва річ.

Академік подивився на Сахна, хитнув головою.

— Вам уже недовго доведеться так зварювати статори,— сказав він.— Ви зробили чудесний винахід, але зварювати руками такі речі, мабуть, надто довго. Зі мною

разом прибула бригада вчених. Вона лишається тут. Через кілька місяців у вас уже буде апарат для автоматичного зварювання таких швів...

— Треба ще перевірити, як ці владуться,— обережно сказав Хорошко.

— Цілком справедливо,— підтвердив академік.— Може, гамма-промінь десь і знайде непровар, але це вже дрібниці. Вирубаєте, переварите, і все буде добре. Важливий принцип, перше слово, а сказали його саме ви.

— А як же з проміжним відпуском? — все ще не міг вгамуватися Сахно.— Будемо застосовувати, чи ні?

— Може, він і непотрібний,— відповів академік.— Це вже залежить від якості роботи, від вас.

Ці слова пролунали як похвала, і Сахно залишився цілком задоволений. В цеху раптом, незважаючи на ясний день, стало темно. Зразу погасли всі шість вольтових дуг, і тільки розпечена сталь ще червоніла на місцях свіжих швів.

— От і закінчили,— сказав академік,— викличте лабораторію, хай перевірить, а ми з вами підемо й підведемо перші підсумки. Нам треба все зразу узагальнити, бо робота ця має не тільки практичне значення.

Він направився до дверей і там зустрів урочисту процесію, яка супроводжувала ампулу радію.

Через півгодини в директоровому кабінеті зібрались усі зварювачі, Сахно, Хорошко, академік і прибулі з ним учені. Зроблену роботу обговорювали причіпливо, детально, критикуючи кожен неправильний рух, кожную найменшу затримку. Вони тепер уже не думали про те, що ця перша вдача зекономила цілі місяці часу, даного на виготовлення великих турбін, вони тепер уже говорили про години й хвилини, які було витрачено даремно. Тут зібрались державні люди, які ніколи не зупиняються на досягнутому, а невтомно удосконалюють свою роботу.

Ковальов уважно слухав виступи робітників, учених і згадував недавні дні, коли сама ідея зварити статор здавалася неможливою, занадто сміливою. Скільки часу минуло з тих днів? Три? Ні, чотири місяці. І от уже зварено першу четвертину, і всі сприймають це як щось зовсім звичайне і цілком можливе.

На очах у людей трапилося справжнє технічне чудо, і ніхто не здивувався, бо зробили це чудо самі радянські люди, які кожний день своїми руками творять справи,

гідні подиву всього світу. Скільки ж їх бачив на своєму віку Ковальов? На Уралі і в Донбасі, у Москві й на Далекому Сході — всюди є такі чудотворці, винахідливі й сміливі радянські люди.

Відчинилися двері кабінету. Начальник лабораторії приніс першу плівку.

Ковальов бачив, як нетерпляче рвонувся з місця Хорошко і зразу ж стримав себе, опустився на стілець, передаючи академікові відбиток. Так лікарі на консіліумі передають найстаршому щойно одержаний знімок із рентгенкабінету.

Довго, наче випробовуючи терпіння зборів, дивився академік на темний целулоїд. Потім сказав:

— Шов вдалий. Прошу, продовжуйте.

І спокійно, ніби інакше й бути не могло, поклав плівку на стіл і став уважно слухати зварювача, який почав говорити.

Розділ тридцять п'ятий

Зливов виїхав з печі, до білого розпечений, величезний — сім метрів завдовжки, два з половиною метри в діаметрі. Білорожеве, розпечене до тисячі двохсот градусів лите тіло зливка здавалося прозорим.

Борис глянув на нього й відчув холодок під серцем. Він точно знав розміри зливка, готувався до цього дня, до цієї роботи, і все-таки трохи збентежився в першу мить, — такого йому ніколи в житті не доводилося бачити.

Борис стояв на трибуні, і дивне піднесення володіло ним. В руках його несподівано з'явилася дивовижна сила. Ось поворушив він пальцями, і зливов повернувся на бойку, трохи повів рукою — і важка розпечена сталь повернулась праворуч, чи ліворуч, точно так, як він хотів. Опустив руку — і здавалося, що це не машиніст опустив прес, а саме сила, захована в кожному його русі.

В ці хвилини Борис нікого не бачив, а на нього дивилося багато очей. Зі свого віконечка не відривав погляду від преса Рожков, майстер Баранов стояв оддалік, уважно придивляючись до роботи, чимало вільних від зміни робітників зібралось біля воріт цеху, звідкіля добре було видно прес. Серед них стояв і Семен Крутояр, який не відриваючись дивився на обличчя свого друга, зосереджене, схвильоване, натхненне.

Борис витер рукою спітніле чоло. Першу частину роботи закінчили. Тепер треба повернути зливок, обтиснути його до кінця і відрубати прибіль. Він узявся це робити, не гаючи жодної миті,— навіть секунда гарячого часу була тут дорога. Коли прохолоне метал, якщо не встигне Борис відрубати прибіль, значить, доведеться знову тягти зливок у піч, знову гріти його цілу добу і витратити багато зайвого часу.

Це розумів не тільки Борис, а й усі його підручні.

Семен Крутояр одірвав погляд від обличчя друга й озирнувся довкола. Зоя стояла недалеко від входу в цех і так само невідривно дивилась на Бориса. В серці Семена ворухнулася гордість — от який у нього друг! Він був дуже радий, що Зоя прийшла.

Саме в цю мить Зоя глянула на нього, і їх погляди зустрілися. Вони зразу ж трохи зніяковіли обое й одвернулися, ніби зустріч ця для обох була неприємна. Але тепер думати вже тільки про Бориса Семен не міг. Думки його весь час мимохідь звертались до Зої, і хотілося глянути на неї.

Зоя в ту ж мить вирішила повернутися й піти геть.

Але виходити не хотілось, цікаво було подивитися все до кінця, і дівчина зосталася. Вона прийшла сюди зовсім не ради нього. Борис лишився її другом, і подивитись на його роботу дівчині конче потрібно. Вона ніколи б собі не простила, якби не побувала тут у цей день.

А Борис тимчасом працював, не звертаючи уваги ні на кого. От уже останні грані зливка зминає прес. Восьмигранний зливок обернувся на довжелезний циліндр розпеченого металу. Один кінець його вже рівно обрізаний, а з другого, дуже нагадуючи покладену на бік паску, стирчить величезна прибіль. Вона майже двометрової довжини. Зараз Борис відрубає цю прибіль вагою в шістдесят тонн, і в нього залишиться вже не зливок, а заготовка для гідровала. В ній буде сто п'ятдесят тонн дзвінкого металу, суцільного, чистого, без жодної вади.

Тимчасом сталь уже трохи остигла. Темна окалина з'явилась на боках циліндра. Чи встигне Борис відрубати прибіль?

«Так, встигну»,— сказав Борис сам собі в думках.

«Встигнемо»,— подумали всі його підручні, хоч жодного слова між ними сказано не було.

«Встигну»,—ніби сказав прес, навалюючись усією своєю

силою на «сокиру» і вганяючи її більш як на метр. у червоне тіло металу.

Тепер уже сталь не білорожева, як на початку кування. Тепер обріз її червонуватий. Чути неприємний металевий скрип, коли «сокира» входить у метал. Ще трохи, і метал уже не можна буде ні кувати, ні різати.

Але ця мить настає тоді, коли востаннє опускається прес, і шестидесятитонна прибил з гуркотом падає вниз.

Все. Роботу виконано. Те, що робилось раніше за два виноси, тепер зроблено за один.

Борис глянув на свою роботу. Перед ним лежав акуратний п'ятиметровий циліндр червоного металу. Це високоякісна чудесна сталь, і вал, викуваний з неї, служитиме вічно. Цю сталь варив друг Бориса — Семен Крутояр...

Тут Борис уперше за весь час озирнувся й побачив зовсім недалеко від себе Семена, Зою та ще багатьох товаришів.

Він знову витер долонею чоло, усміхнувся, зіскочив з трибуни й підійшов до Зої. Семен подався вперед, і так вони й зустрілися всі троє.

А в цей час уже забрали з-під преса зливки і повезли його знову до печі. Завтра зустрінеться з ним Борис Криницький удруге.

— Чудесна робота, — захоплено сказав Семен, міцно потискуючи другові руку.

— А тобі сподобалося? — запитав Борис дівчину.

— Дуже. Я милувалася тобою. Ти молодець! Це як свято, хотіла б таке намалювати, — тихо промовила Зоя.

Мабуть, ніколи, навіть у ту мить, коли Борис на стадіоні встановлював свій рекорд, дівчина не була так захоплена. Там був стадіон, спорт, гра, а тут серйозне життя, робота, і яка чудова робота!

— Як я боявся, щоб він не луснув, — сказав Борис. — Пам'ятаєте перший день?

І всі разом вони розсміялися, згадавши далекий серпневий день, перший день самостійної роботи Бориса.

А тимчасом від нагрівальної печі привезли другий зливки, тонн на тридцять, і він здався карликом у порівнянні з першим гігантом.

— Борисе! Давай! — кричав десь з-за преса Баранов.

— Бажаю тобі удачі, Борисе! — крикнула Зоя вслід Борисові, і йому здалося, ніби голос її звучить дуже здаля...

Криницький привітно махнув рукою до друзів і вискочив на свою трибуну. Робота почалася знову.

Коли він озирнувся, то побачив, як Семен і Зоя виходять з цеху. Так і запам'яталися вони йому на цілий день: поруч, перед широко розчиненими дверима.

А Семен і Зоя мовчки пройшли в свій цех і, не прощаючись, розійшлися в різні боки. Та на прощання вони глянули одне одному в очі. І цей короткий погляд несподівано сказав дівчині дуже багато. Вона зрозуміла, що не байдуже до неї Семенові, що холодність останніх місяців була вимушеною, робленою. І чому вона раніше цього не розуміла? Де були її очі?

День цей був якийсь незвичайний, і навіть буденні події набували особливого значення.

Перший, кого побачив у цеху Крутояр, був Степан Кикало. Він стояв на галереї, недалеко від дверей партбюро і, напевно, чекав, поки прийде Крутояр. Кикало кілька днів тому виписався з лікарні, сьогодні вперше прийшов у цех і зразу ж захотів поговорити з Крутояром.

В кімнаті партбюро вони підсіли до стола. Трохи пом'явшись, спочатку не знаходячи слів, Кикало почав говорити. Видно, багато він передумав за останній час після розмов з Крутояром, і зараз хотів він жити чесно, краще, ніж раніше, а як це зробити, не знав. Вони розмовляли довго, розмовляли задушевно, по-дружньому, і коли Степан Кикало вийшов з кімнати партійного бюро, то здавалося йому, ніби значнішої розмови ніколи не було в його житті. Все можна робити — і варити сталь, і ставити будинок, і заробляти гроші, — тільки думаючи весь час про всіх, а не тільки про самого себе, дбаючи не тільки за свій успіх, а й за перемогу товаришів, усього цеху, заводу, і тоді все стане на своє місце.

Коли зникла за дверима широка, трохи зігнута спина Кикала, двері до кімнати партбюро відчинилися так різко, ніби на галереї стався вибух. Стьопа Васькін влетів, як вихор, у кімнату і на все горло переможно вигукнув:
— Син!

Крутояр глянув на нього і, стримуючи усмішку, цілком серйозно, навіть суворо, сказав:

— Я це знав.

— Як знав?

— Мені Настя з півроку тому говорила. Так і сказала — буде син. Ах ти ж, артист...

І, вже більше не бажаючи нагадувати вкрай збентеженому Васькіну неприємні хвилини, запитав:

— Коли ж відзначаємо?

— У ту неділю. Настя повернеться з лікарні і влаштуємо свято. Володимиром назву, на честь Леніна. Правильно?

— Правильно.

— Ну, прощай, я побіг, мені до зміни ще діла й діла!

Стьопа вибіг, залишаючи Крутояра в дивному настрої. Зараз Семен просто заздрив своєму підручному. Ось народився в Насті син, і Стьопа пишається ним. Ще один син сталевара з'явився на заводі. А коли в нього, в Семена Крутояра, будуть сини?

А... мабуть, краще й не думати про таке. Годі. В цех треба йти.

Але зразу в цех йому піти не вдалося, бо до партбюро зайшов Білозуб. Починався новий рік, треба приступати до виконання нових державних планів. Було про що поговорити.

А коли через півгодини вони попрощалися, то здавалося, ніби Крутояр і Білозуб взагалі все життя жили душа в душу і ніколи не було між ними ані найменшої сутички чи різкої розмови.

— Справимось, — заспокоєно сказав на прощання Білозуб. — Біля печі Мусадзе університет влаштуємо, — хай люди вчаться.

Крутояр переодягся й пішов до своєї печі. Ідучи, мимохідь глянув угору. Зоя стояла посеред кабіни крана, щось перевіряючи в своєму складному господарстві.

А після зміни вони, не змовляючись і не чекаючи одне одного, зустрілися біля виходу з галереї. Був уже пізній вечір. Надворі, за високими стінами цеху, шелестів вітер. Вони сказали одне до одного кілька незначних слів і разом вийшли з цеху.

Сніжна, зимова місячна ніч розкинулась перед ними. Несильний морозець приємно лоскотав щокі. В глибині темносинього неба плив тонкий сріблястий серп місяця, заливаючи все довкола холодним ясним світлом.

— Я проводжу тебе,— тихо сказав Крутояр.

— Добре,— тихо прозвучало у відповідь.

Вони пішли поруч через увесь завод, через другу прохідну, до Красногорки. Сніг сухо порипував під їхніми ногами — єдиний звук, який порушував у ці хвилини тишу зимової ночі. Ішли мовчки, ніби боячись сказати слово і думаючи тільки одне про одного. Як гарно йти отак поруч, відчуваючи біля себе коханого!

— А гарно сьогодні Борис працював,— несподівано сказав Семен,— і в голосі чомусь відчувалися заздрощі.— Красиво, святково, ти правильно сказала.

Весь цей час Крутояр думав про свого друга, і Зою це образило. Вона йшла і мовчки м'яла кінчики своєї теплої сірої хустки. Що за владу має над нею Крутояр? Зоїна гордість бунтувала...

Так у мовчанні дійшли до хвіртки біля маленького будиночка на довгій вулиці Красногорки.

А вже біля хвіртки Крутояр спинився, міцно взяв дівчину обома руками за плечі, глянув їй просто в очі.

У місячному світлі він бачив, як обличчя дівчини мінилося від хвилювання. Воно здавалося блідим, і було в ньому щось зворушливе, ніби вимагало ніжності й захисту.

Крутояр обняв дівчину. Тремтячими губами торкнувся її морозних губ.

Хустка впала їй на плечі, відкриваючи високу хвилю її темного, вкритого на скронях інеєм волосся.

Поруч вони трохи відійшли від будинку Сахнів. Сніг під ногами світився у сяйві місячного проміння. Здавалося, все небо стало палати небаченою срібносиньою заравою.

— А чирка того вбила все-таки я,— раптом рішуче сказала Зоя.

— Що? — не одразу зрозумів Крутояр.

— Чирка вбила все-таки я.

— Ну да! Якраз!

Вони глянули одне на одного й розсміялися. А потім довго-довго йшли разом, обнявшись, далеко в степ, за Красногорку. Далекі внизу світився своїми ясними вогнями завод, їх рідний завод, і щастя їхнє було таким повним, що навіть не хотілося розмовляти.

День за днем минали місяці, минала зима, почалася весна, і барвистими квітами зацвіли луки довкола Калинівки, важкі поїзди повезли з машинобудівного заводу великі турбіни. Спочатку на майбутню гідроелектростанцію відправили статори — по четвертинці на великій чотирирівній платформі. Там, на будові, поставлять ці четвертини на місце, міцно скріплять болтами, заллють бетоном весь круг статора, і стане він основою майбутньої турбіни. Потім повезли довжелезні гідровали, а в останню чергу, на спеціальних вагосовітних платформах — робочі колеса турбін. Вони були такі великі, що залізничникам подекуди доводилось перебудовувати мости або відшукувати шляхи в обхід мостів.

Важко було відлити перше колесо, викувати перший вал, зварити першу четвертину статора. Кожна з цих робіт була подією. А коли зварювали останню четвертину, стояли біля неї лише двоє робітників-зварювачів, які наглядали за роботою автомата. Вже над іншими завданнями думали Сахно і Хорошко, Крутояр і Білозуб, Криницький і Воронов.

І в той день, коли поїзд вивіз за заводську браму четверту турбіну, Воронова знову викликали до Москви.

Ковальов проводив його на вокзал. Стояла тепла квітнева ніч, на пероні пахло мокрим деревом і якимось мастилом. Директор і парторг довго ходили по перону, стиха розмовляючи про заводські діла.

До приходу швидкого поїзда залишалось уже небагато часу. На третю путь від заводу підійшов і спинився довгий товарний поїзд, складений з великих вагонів. Це везли четверту, останню турбіну з Калинівки.

Попереду, на двох чотирирівневих платформах, лежав довжелезний гідровал. Блискучу поверхню його було густо змащено мастилом. Ця величезна сталевна колона стане ніби стрижнем турбіни. Знизу буде робоче колесо, а зверху — генератор електроенергії, який уже теж, мабуть, відвантажили з Ленінграда. Там же, в Ленінграді зробиють усі регулюючі прилади для турбіни, вимірювальні апарати — зіллється труд калинівських сталеварів з роботою ленінградців у єдиній красивій потужній машині, гідній комунізму.

Підійшов паровоз і потягнув платформи з турбіною.

— От здали ми турбіни,— тихо сказав парторг,— ні мітингу не було, ні свята, і це зрозуміло — виконано ще одну чергову роботу для грандіозних будов у країні. І хоч зробили ми її на п'ять місяців раніше строку, святкувати нічого. Треба працювати далі. Виконали ми завдання партії і народу, зробили турбіни раніше.

— Мабуть, якесь нове завдання в Москві дадуть,— думаючи про слова Ковальова, мовив Воронов.— Мабуть, важке й велике. Люблю, коли важко й складно.

— Про це можна не турбуватися,— розсміявся парторг.— Нашому заводові дати якесь незначче замовлення просто неможливо. Нічого не скажеш — завод заводів, арсенал комунізму, мирний арсенал,— тільки в нашій країні таке може бути.

Далеко в ночі засвітилися три вогні — один яскравий, два слабкіші. Підходив поїзд. Довгий паровоз влетів на станцію, тягнучи за собою новенькі сині вагони, і спинився біля водокачки, важко відсапуючись, ніби задихавшись від бігу.

— Скажи міністрові,— раптом швидко, ніби боячись не встигнути, заговорив Ковальов,— хай найважчі завдання на наші плечі лягають. Калинівці зроблять!

— Скажу,— пообіцяв Воронов.— Це правда, калинівці зроблять!

Було так урочисто й гарно в них на душі, що мимохідь обнялися й поцілувалися вони на прощання, хоч раніше ніколи цього не робили.

Воронов зайшов у вагон, поїзд рушив, і довго ще видніли його рубінові вогники в темряві квітневої ночі. Ковальов дивився вслід поїздові, і серце його летіло туди, в Москву, де вже приготовлено для калинівців якусь нову роботу, і хотілося, щоб завдання було великим і складним.

Москва зустріла Воронова свіжа, яскраво весняна. Небо над нею було сине-сине, немов щойно вимите,— ні хмаринки, ні тіні над Москвою! Столиця готувалася до весняного першотравневого свята, була вона збуджена, радісна, молода.

Весна добралася навіть і сюди, у великий кабінет, куди одразу після свого приїзду зайшов Воронов: на широкому столі міністра стояв маленький букетик фіалок.

Міністр сидів у кріслі, важкий, стомлений роботою, і уважно дивився на Воронова. Директор теж уважно

дивився на міністра й мовчав. Вони не бачилися більш як півроку.

— Добре виглядаєш і добре працюєш,— нарешті сказав міністр.— Можу тебе поздоровити. З цими турбінами добре у вас вийшло. П'ять місяців — це не жарт. На Раді Міністрів про це вже доповідали.

— І що ж?

— Є для вас жива робота,— міністр хитро поглянув на Воронова,— тільки на цей раз уже трошки важча. Тут удвоє швидше проти даного терміну не впораєшся, це тобі не чотири маленькі турбінки. Дай бог, щоб вчасно зробили.

Міністр узяв креслення, яке лежало перед ним на столі і, не розгортаючи, подав його Воронову.

— Дивись.

Воронов глянув. Перед ним було креслення загального вигляду, майже рисунок, величезної поворотно-лопатевої турбіни, потужністю понад сто тисяч кіловат. Діаметр статора дорівнював чотирнадцяти метрам. Його доведеться ділити вже не на четвертини, а на вісім частин, бо четвертину такого статора неможливо перевезти ні в якому вагоні. Зібране робоче колесо важило чотиреста тонн. Правда, відливати його буде легше, бо складається воно з ступиці і окремих лопатей, які могли повертатися під потрібним кутом, залежно від напору води.

Це були турбіни іншої, досконалішої конструкції, ніж ті, що їх раніше зробили калинівці.

Воронов уважно розглянув креслення, зрозумів, що це турбіна, призначена для Куйбишева чи Сталінграда, для Дніпра чи Аму-Дар'ї. Так, це справді турбіна гідна комунізму! От на широкі лопаті могутнім потоком рине вода, закрутиться величезне колесо, сила ж яка!

— Всі відливки для цих турбін доведеться робити вам,— вів далі міністр,— а механічну обробку і останній випуск буде провадити ленінградський завод імені Сталіна.

— Ясно. Нам з ленінградцями вже не вперше працювати.

— Таких турбін треба тридцять шість штук.

— Скільки?

— Тридцять шість.

Воронов глибоко видихнув із себе повітря.

— Здорово. А проте нічого. Зробимо.

— Хоробрий ти став. Силу відчув свою?

— Не свою, калинівців.

— Правильно, цю силу і я відчуваю.

Кілька хвилин вони мовчали.

— Цікаво, про що ти зараз думаєш? — несподівано запитав міністр.

— Думаю не про це, а про майбутнє замовлення. Яким воно буде? Ти можеш собі це уявити?

— Не зовсім.

— От і я не зовсім. Знаю тільки, що буде воно таким, перед яким ці тридцять шість турбін здадуться дрібноцею. От які в нас кроки!

Вони знову помовчали.

— Є в мене до тебе велике прохання, — сказав Воронов.

— Прошу! Тобі відмови нема.

— Дістань мені перепустку на Красну площу на першотравневий парад.

Міністр усміхнувся.

— Спізнився ти з своїм проханням.

У Воронова витяглося обличчя, й чорні очі блиснули ображено.

— Не дістанеш?

— Ох ти, гарячий. З проханням, кажу тобі, спізнився. Є вже тобі перепустка. Я ж знав, коли ти прийдеш.

У Воронова відлягло від серця. Він знову подивився на креслення.

— Значить, тридцять шість?

— А може, й більше.

— Це добре. Хай буде більше. Ми зробимо.

І ось ранок Першого травня над Москвою. Сонце-ясний, блакитний, золотий. З раннього ранку кипить людом столиця, і червоні прапори мають на свіжому весняному вітрі.

А на Красній площі стрункі квадрати війська застигли в чеканні параду. Танки і гармати стоять за історичними мурами, тачанки — в близьких завулках.

Біля Кремлівської стіни, між клумбами і ялинами, пройшов Воронов до трибуни.

Площа лежала перед ним, як на долоні, вся сповнена піхотинцями, танкістами, моряками.

Трибуни все більше заповнювались народом. Наближалась десята година. Площа гриміла оплесками. На

край Мавзолею піднялися люди. Серед тих, які знаходились на краю Мавзолею, Воронов побачив Сталіна, він стояв і дивився на площу, заповнену людом, на високе блакитне небо, де скоро з'являться літаки, на своїх друзів і соратників, які стали поруч нього.

З брами Кремля виїхав на коні маршал приймати парад, уже виголошено промову, і рушили по площі потоки людей, а Воронов усе дивився на Мавзолей і думав про нову роботу, яку доручив калинівцям радянський народ.

Редактор *О. Гайдук*
Художники *М. Брлжун та Р. Волинський*
Художн. редактор *К. Калугін*
Техн. редактор *О. Яхніс*
Коректор *А. Кірсева*

*

Вадим Николаевич Собко. Белое пламя.
(На українском языке).

*

БФ 01938. Здано на виробництво 29/IX 1954 р.
Підписано до друку 19/II 1955 р.
Формат 84×108/32. Папер. арк. 4,75.
Друк. арк. 15,58. Обліково-видавничих арк. 16,839.
В друк. арк. 68 800 зн.
Зам. № 455.
Тираж 15 000.

*

Надруковано з матриць Книжкової фабрики ім. Фрунзе
у 4-ій поліграффабриці Головного відділу Міністерства
культури УРСР, м. Київ, пл. Калініна, 2.